

Саид Фоиқ

МАҲАЛЛА ҚАҲВАХОНАСИ

ҲИКОЯЛАР

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1980

ББК 84 5ТУ
Ф79

Туркчадан **МИРВАЛИ АЪЗАМ**

таржимаси

Фоиқ Саид.

Маҳалла қаҳвахонаси: Ҳикоялар / Туркчадан М. Аъзам таржимаси.—
Т. Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.—168 б.

Машҳур прогрессив турк ёзувчиси Саид Фоиқ ўзининг ҳикояларида буржуазия
жамиятидаги чиркин иллатларни қаттиқ танқид қилиб, кишиларни адолат учун ку-
рашга, одамларни меҳр-оқибатли бўлишга чақиради.

Фанк Саид. Қафе в кварталe. Рассказы.

ББК 84.5Ту
И(Турк.)

70304—176
С* М 352 (04)—80 148—80 4703000000

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 й. (Тарж.)

МАҲАЛЛА ҚАҲВАХОНАСИ

Ёз пайтлари бу кичик маҳалла қаҳвахонасининг боғига тез-тез қатнаб турардим. Шу сабабли бир куни кечқурун, қора бўрон авжи қутурган пайт ичкари кирганимда ётсираб ўтирмадим. Қаҳвахона овлоқ жойга жойлашган эди. Япроқлари тўкилиб битган икки тол билан, тепасида уч-тўртта қовжираган барг осилиб турган ишкомни қор шундай бежаган эдики, баҳор оқшомлари, ёз кечалари ниҳоятда сўлим бўладиган боғнинг қишда ҳам оппоқлигидан бинафшарангга ўхшаб товланган, нурга фарқ бўлиб турган жамоли киришим билан фикри хаёлимни ўзига жалб қилди, деразанинг бир чеккасига жойлашдим ва ойнанинг терини артдим-да, ҳовли манзарасининг гўзаллигига маҳлиё бўлиб узоқ вақт хаёл суриб қолдим.

Бинафшаранг нур шундай тезлик билан қуюқлашдики, қаҳвахона чироқларини ёқиб улгурмай ҳам қолди. Бели ингичка стаканларнинг энг чиройлигини олдимга қўяркан, қаҳвачи:

— Боғимиз қишда ҳам жуда гўзал бўлар экан-а?— деди боғдаги ҳаворанг хризантемаларнинг учларига қўнган қорларга ишора қилиб.— Чоллар индашмаса чироқни ҳали-бери ёқмас эдим,— деди қаҳвачи яна,— лекин улар ҳадемай мингирлаб қолишади.

Қаҳвахонадаги чироқлар ёниши билан ташқаридаги қор нури яратган фусункор манзара қайгадир ғойиб бўлди. Кўзимни деразадан олиб, ичкарига назар ташладим. Хонада саккиз-ўн нафар одам бор эди, холос. Олови гуриллаб ёнаётган кичкина қопқоқли чўян печканинг ўнг томони ҳадемай қип-қизил чўгга айланишини кутиб ўтирардим. Ёнимда тавла¹ ўйнаётганлар ҳам бор эди. Бирмунча вақт уларни куза-

¹ Тавла — нардага ўхшаш ўйинларнинг бир тури.

тиб ўтирдим. Ора-чора дераза ойнасини артиб, унга пешонамни тираб ташқарини томоша қилардим.

Уйдан чиққанимда чор-атроф сукунат оғушида бўлиб, паға-паға қор ёғаётганди, шу вақт кўнглимда сайр қилиш истаги уйғонганини сездим. Қадрдон йўллардан, ҳаминиша йўлдошим бўладиган тасодифлардан, гавжум кўчалардан воз кечиб, беғубор қори топталмаган, инсон оёғи камроқ тегадиган бирон жой топиш мақсадида танҳо ўзим трамвайга ўтириб, бу ерга келган эдим. Бироқ келаётганимда қандайдир ярим соат ичида ҳаво айнаб, қаттиқ шамол кўтарилди, паға-паға ёғаётган беозор қор майда-майда тариқ доналарига айланиб дераза ойналарига тарсиллаб урила бошлади. Қаҳвачидан:

— Бугунги газета борми?— деб сўрадим.

Қаҳвачи қўлимга битта газета тутқаэди. Бир ёқдан миямдаги янги фикрларни таҳлил қилсам, иккинчи ёқдан қаҳвахонадаги гап-сўзларга қулоқ солардим. Одамлар фақат тирикчилик ташвишлари ҳақида гаплашардилар, холос. Орадан кўп вақт ўтмай қаҳвахона эшигини шамол билан биргаликда бир одам очди ва ичкари кирди. Келган одам ҳовучларига пуфлай-пуфлай печкага яқинлашди, оловнинг таптида кўрагини, қорини, тиззасини обдан иситгандан кейин жон кириб, гоҳо атрофдагиларнинг суҳбатига луқма ташлар, гоҳо ўзидан-ўзи алланималар деб вайсар, ёки бўлмаса тавла уйнаётган икки кишининг олдига бориб, ўйинчиларнинг эътирозига назар-писанд қилмай учинчи бўлиб ўйинга аралашмоқчи бўларди.

Тахта каравотда ўтирган кексаларнинг олдига ўрта ёшдаги жиддий кўринишли одамлар келиб ўтиришди. Улар мендан анча нарида ўтирганлари учун нима ҳақида гаплашаётганларини англай олмадим, лекин юзларида ташвиш белгилари борлигини сездим. Ҳар ким ўзинча хаёл суриб, узоқ вақт сукут сақлаб ўтирди. Шундан кейин қаҳвахонага анча вақтгача одам келмади. Кичкина юмалоқ соат қаҳвачи томонга ўгириб қўйилганлиги учун соат неча эканлигини билолмай ўтирардим. Орадан анча вақт ўтди. Қаҳвахонада ўтирганларнинг кўпи кетиб қолди. Ниҳоят, қаҳвачи соатини мен томонга ўгирди. Соат ўн ярим экан. Шундай бўшашган, лоқайд ҳолда эдимки, ҳатто ўрнимдан туриш ҳам менга малоллик қилаётганди. Кетиш тараддудига тушганимни кўрган қаҳвачи:

— Агар уйингиз яқин орада бўлса шошилманг,— деди.— Қаҳвахонани соат биргача беркитмаймиз. Бу ердан яхшироқ жой топа оласизми?

— А-а-а, ростдан-а?— дедим.— Бўлмаса менга яна бир стакан чой олиб келинг... Бир паррак лимон билан.

Худди шу пайт ичкарига бир одам кириб келди. Қирган одамнинг қош-киприklarини қор босган, эгнига жакетга ўхшаган оқ нарса кийиб олган эди... Келган одам печкага яқинлашди. Эгнидаги қорларни сидириб ташлади-да, курсилардан бирига ўтирди. У ёшгина йигитча экан. Қорлари эриб тушгандан кейин, кўз олдимда оппоқ юм-юмалоқ юз пайдо бўлди.

Бу йигитча келгунига қадар ғала-ғовур бўлган қаҳвахона, у ичкари кириши билан сув қуйгандек жимжит бўлди-қўйди. Бир чеккада тавла ўйнаб ўтирганлар ҳам ўйинни йиғиштириб тавла қутисини шарақлатиб ёпдилар-да, чиқиб кетдилар. Шундан кейин хонада узоқ давом этган, пашша учса эшитиладиган сукунат ҳукм сурди.

Йигитчага қарадим. У тўғрига тикилганча стулда ўтирарди. Кексалар ҳам одатларига қарши сукут сақлаб, қовоқ солиб ўтирардилар. Қаҳвачи қаҳва пишириладиган ўчоқ олди-да бошини икки қўли орасига олиб ўтирар эди. Қаҳвахона каби доимо ғала-ғовур бўладиган жойда ўн дақиқа давомида «тиқ» этган овоз эшитилмаса ваҳимали бўлар экан. Даҳшатли сукунат чўзилгандан чўзилаверди.

Йигитча гоҳо оёғини чалиштириб, гоҳо ерга тираб ўтирар, лекин ўтирган ўрнига ҳеч бир ўрнаша олмай қийналарди. Имтиҳон топшираётган ўқувчига ўхшаб, атрофга қўрқа-писа назар ташлар, имтиҳон қабул қилаётган комиссия аъзолари оёқ чалиштириб ўтирганини кўриб қолишидан қўрққандек гоҳо туриб кетар, гоҳо ўтириб олар эди. Йигитча бир оёғига қизил астари ерда судралиб турган йиртиқ калиш кийиб, устидан ип билан боғлаб олган эди. Иккинчи оёғига бўлса лақ-қабалиққа ўхшаб оғзи очилиб қолган эски футбол ботинкасини илиб олган, ботинканинг йиртиғидан йигитчанинг бармоқлари шундоққина кўриниб турарди.

Қаҳвахонада ҳамон сукунат ҳукм сурарди. Мен жуда ҳайрон бўлдим. Назаримда ўтирганлардан кимдир дабдурустан:

— Ажина келди!

Эки бўлмаса:

— Қиз туғди!— деб айтнши ва бу гапга ҳаммамиз кулиб юборишимиз керакдек туюларди.

Бироқ ҳанузгача ҳеч ким лом-мим демасди. Яна боя келган йигитчага қарадим. Кўзимга унинг юзи эмас, кенг пешонаси яққол кўринди. Пешонасида ажин ҳам, маъно ҳам йўқ эди. Эгнида жакети ҳам йўқ, фақат таги оқ, устида қора чизиги бўлган устки кўйлаги бор эди, холос. Кўйлаги устидан

ягири чиқиб кетган рўдапо оқ казагин¹ ёпиниб олган эди. Казагиннинг олдини тўғнағич билан маҳкамлаб қўйган эди.

Унга тикилганимча ҳайратланиб ўтирардим. Қимирлашга ҳолим йўқ эди.

Шу пайтда қаҳвахона эшиги очилиб ичкарига бир одам кирди. Қирган одам тўғри кексалар олдига бориб:

— Сизларни йўқлаяпти,— деди.— Эс-ҳуши жойида. Лекин тонг отгунча борми-йўқми, бунга ақлим етмайди. Тез-тез ҳушидан кетиб қоляпти. Али оға, сени йўқлаяпти, Маҳмуд човуш, сени ҳам. Ҳасан, истасанг, сен ҳам бора қол. Шўрлик сени жуда ҳам яхши кўрарди.

Ўтирганлардан уч киши оёққа турди. Турганлар печка олдида ўтирган йигитчага қиё боқмай ўтиб кетдилар. Лекин бутун кўринишлари билан бола-фақирга игна санчгандан баттар қилишди. Атайлаб юз ўгириб кетгандек қилишди. Йигитча кўзларини катта-катта очиб олдидан ўтиб кетаётганларга ялингандек мўлтираб турарди.

Қаҳвачи бўлса йигитча олдига шу маҳалгача бир стакан чой қўйиб демасди. Кўп ўтмай қаҳвачи ҳам ўрнидан турди. Олдимдаги финжон²ларни йиғиштириб олаётганида:

— Менинг ҳисобимдан шу бола бечорага ҳам бир стакан чой беринг,— дедим.

Қаҳвачи бошини кўтарди-да, меңга ғалати қилиб қараб қўйди. Мен уни йигитчага чой олиб келгани кетди, деб ўйландим.

Қаҳвачи олдига етиб келиши билан йигитча сакраб ўрнидан турди. У қотиб қолгандек қаҳвачининг олдида тик туриб қолди. Қаҳвачининг итмисан-эшақмисан демай, ёнидан ўтиб кетганини кўрган йигитча:

— Дадам тўғрисида гапирдингларми? Улим тўшагида ётган эмишми?— деди.

Қаҳвачи сукут сақлаб турарди. Бу таъна тоши каби ботаётган аччиқ сукунат эди. Кейин худди муз эригандек бўлди-ю, қаҳвачи жавоб қайтарди. Лекин унинг жавоби мен учун маъносиз, йигитча учун аччиқ бўлди:

— У, сенинг даданг эмас!— Қаҳвачининг жавоби шундай қисқа бўлди.

Йигитча лом-мим демади. Қатъий қарор қабул қилган одамдек шахдам қадам ташлади. Лекин остонага етганда эшик очишга журъат етолмай туриб қолди.

Шунда қаҳвачи:

¹ Казагин — уст кийимнинг бир тури.

² Финжон — дастаги бор пиёла.

— Уйга боришни хаёлингга ҳам келтирма. Холангининг ўғли эшик тагида пойлаб турибди, сени биратўла саранжомлаб қўя қолади-я!— деди.

Йигитча ўйланиб қолди. Унинг қарори қайгадир учиб кетган эди. Ҳар хаёлга бургани юзидан сезилиб турарди. Узини ичкарига улоқтирган кучли шамолни кесиб кетгандек эшикни очди-ю, тун қўйнига шўнғиб кетди.

Анча вақтгача савол беришдан ўзимни тийиб ўтирдим... Қахвачи менга орқасини ўгириб турарди. У тақир-туқур қилиб алланималарни ағдар-тўнтар қиларди. Юзини менга ўгиришини кутиб ўтирдим. Лекин у ҳали-бери ишнини битирадиганга ўхшамасди. Ниҳоят, мен томонга ўгирилди.

— Нима гап бўлган эди, барака топгур?— сўрадим шунда. Белидаги фартукни ечиш ҳаракатида бўлган қахвачи саволимга қандай жавоб қилишни ўйлаётгандек хаёлга толди.

Шу пайт эшик яна очилди. Бояги, беморнинг олдига уч кишини бошлаб кетган киши, бир мўсафид билан бошлашиб ичкари кирди. Эшикдан кириши билан:

— Оламдан ўтди,— деди у. киши.— Анови даф бўлдим?

Қахвачининг қўллари орқасига, фартуғининг боғичига ёпишиб қолгандек эди. Фартуғи боғичини ечган жойида бошқатдан боғлаб қўйди. Сўнгра мен ўтирган столга яқинлашди. Худди бор аламинни мендан олиши керакдек:

— Аравакаш Комил оға ўлибди... Бояги ит унинг ўғли бўлади. Синглисини ёмон йўлга бошлагани учун отаси уни уйдан ҳайдаб юборган эди,— деди сўзларини чертиб. Кейин бошқалар томонга ўгирилиб:— Бу номуссиз пушаймон бўлганидан эмас, мерос илинжида келган,— деди.

Кексалардан бири унинг фикрига қўшилмаганини билдирадиган оҳангда:

— Пушаймон бўлиб келган тақдирда ҳам уни ҳеч ким кечирмайди!— деди.

Мен тилимнинг учига келиб қолган бир саволни қандай қилиб берганимни ҳам, нима сабабдан берганимни ҳам биллолмай қолдим. Бу савол атрофдагиларга қандай таъсир қилишини ўйлаб ўтирмай, дабдурустдан:

— Қиз нима бўлди?— деб сўрадим.

Жуда ноқулай вазият вужудга келди. Утирганлар бир-бирларига қарамай, ер чизгандек бўлиб қолишди. Ҳеч кимдан сас-садо чиқмади. Хонада боягидан ҳам ваҳимали сукунат ҳукм. сурар эди. Кўзларгина эмас, ҳатто сукунатнинг ўзи ҳам, сукунатдаги ҳаракатсизлик ҳам:

— Нега шуни сўрадинг?

— Нима кераги бор эди?

— Шундан бошқа гапинг йўқмиди?

— Жуда ҳам бачкана экансан!..— деяётгандек туюларди менга.

Ҳеч ким жавоб бермади, пулни стол устига ташлаб қаҳвачига қарадим. У бошини ҳам қилиб, чуқур хаёлга толган эди. Ранги сарғайиб кетган, қўллари эса ҳамон фартуғи боғичини ечиш билан овора эди. Эшикни очиб ташқари чиқдим. Қизнинг нима бўлганини билолмадим. Лекин қаҳвачи уни ёмон йўлдан қайтариб олганини тушуниб олганмикинман-а?

ПЛЯЖДАГИ ОЙНА

Шундан кейин телба бўлганига ишонч ҳосил қилинган бир одам пляжнинг ойнасини синдирди. Бунга одамларни мутлақо кўм-кўк кўрсатган, сирининг таги очилган, ойналик хона инсонларнинг қиёфасини бадбашара кўрсатганига жаҳли чиқди, дея тавсиф бердилар. Йўқ, ундай эмас, авваламбор у ойначи эмиш, Италиядан ойна сотиб келтираркан: сўнгра бу ишда синибди, озроқ ёлғон ишлатиб ҳам кўрибди, бефойда, ойна кўрди дегунча, синдирмасдан кетолмасмиш, дея уйдирма тўқидилар. Ишнинг аслини эса бир мен биламан, бир ойна.

У ҳолда ойнани синдирган ҳам сен экансан-да, дейишингиз мумкин. Жуда яхши! Ойнани синдирган менман. Телба бўлганимга ишонч ҳосил қилинди. Аммо зарарсизмишман, ҳа, жуда ҳам зарарсизмишман. Учимни ойналардан олаётган эмишман. Булар тўғри эмас! Аслида бундай:

Ойнанинг синишига ҳеч бир сабаб йўқ. Шунчаки синдирдим. Ичим қизиди, эрмак учун синдирдим, деб ҳам айтолмайман. У чиройли одамларни хунук қиёфада кўрсатармиш; айтинг-чи, бунга қандай муносабат бор, афандим. Гўзал инсонларни хунук кўрсатган ойна, уларнинг ҳақиқий башарасини акс эттиради. Бундай ойнани пляжларга осмаслар. Бўлмасам, ойнада инсонларнинг чиркин тарафларини кўра бошласанг-чи... Қани, ўзувлар ойнада қандай тескари кўринса, инсонлар ҳам сенга шундай тескари кўриняптими, дерсиз, мен ҳам сизга фалсафадан сира кайфим чоғ бўлмаганини, айниқса, бундай доҳиёнаседан жирканиб келганимни арз қиламан.

Хайр, ойна ойна-да. Бундай чалкашликларни бир-бирига аралаштириб бўлмайди. Қайсидир аҳмоқ уни қайсидир замон-

да ижод этса этгандир; сочимизни тарамоқ, бетимизда қора-пора йўқми, дея боқмоқ, бурнимизни қоқиб, этда-бетда қалолга қолмадим, дея кўз югуртирмоқ, ёхуд бўлмасам:

— Ие! Менинг кўзларимга бирор нарса бўлибдими? Оғзимнинг четига тушган манави чизиққа қаранг! Вой онасини... Бунга албатта аҳамият беришади! Шу хотинлар ҳам эркак деганини яхши билишмайди, вассалом...

Бир нарса дея олгани учун ишга ярар. Ҳар ҳолда, ўзинг билан ўзинг суҳбатни истаганингча мана шу ойна орқали чўза берасан. Ҳар қалай, ойнага бир ёш қиз қарашга мажбур қилса, бир эркак ўйга солади. Ошиғу беқарорларга ойна ўзини ўптиради. Ойнада кексалар ўлим, тобут, кафан кўрса, силлар қўрқинч оташи нурланиб турган ўз кўзларини кўрадилар. Ойна баъзи одамлар учун душман, баъзилар учун эса дўст бўлиши мумкин. Инсон истаса, оддий бир ойнанинг синиш сабабини фалсафага, адабиётга, руҳиётга, тиббиётга, қабристонга юклай олади. Менинг пляждаги ойна синдиришимга эса ҳеч қандай қатъий сабаб йўқ. Аммо сизга бир ўтган кунимни ёзаётirman. Жуда маъносиз чиқса керак, негаки орада бирор-бир сабаб йўқ-да...

Зайтун дарахтининг тагида бир кичкинагина бола ўйнаб ўтирарди. Унинг ёнига яқинлашдим. У кўм-кўк зайтунларни қўрқа-писа менга узатиб:

●— Сизникими булар?— деди.

— Ҳа, меники!— дедим.

— Мен тош отмадим,— деди,— булар ўзи тўкилди.

— Қандай экан?— дея сўрадим.

— Аччиқ,— деди.

Ёниб турган тиниқ, мовий кўзларини дам-бадам қирмизи кинрикларни юмиб турарди.

— Буларнинг нима эканлигини биласанми?

— Йўқ,— деди.

— Сен зайтун нималигини биласанми?

— Биладан, албатта.

— Мана худди шу зайтун бўлади.

— Сиз уни наҳорда ейсизми?

— Нима, сизлар зайтунни эрталабдан ейсизларми?

— Ҳа!

— Сенинг отанг ким?— дедим.

— Менинг отам йўқ,— деди.

Мовий кўзларига, кўз қовоқларига олтин нурлар тушди. Йўғон лабарини чўза-чўза:

— Отам ўлган,— деди.

— Қаерда ўлган?

— Урушда.

— Қайси урушда?

— Мустақиллик урушида.

Ичимда менинг дўстим, қардошим, жоним, руҳим, авлодим, жигаргўшам дедим.

— Зайтунлар-ла ўйна, аммо,— дедим,— ҳеч кимга тош ота кўрма, хўпми?

— Бу зайтунлар сизникими?

— Йўқ, меники эмас. Бу зайтунлар ҳеч кимники эмас.

— Уйга олиб кетаверайми буларни?

— Булар ўзи тушган, эзилиб кетибди, яхши эмас, демакки, қуртлаган.

— Ундай бўлса ўйнайман,— деди.

— Уйна, аммо емагин. Буларнинг ҳаммаси аччиқ.

— Яхшилари ҳам аччиқ бўладими?

— Яхшилари ҳам аччиқ бўлади.

— Сўнгра қандай қилиб ширин бўлади?

— Уни мен ҳам яхши билмайман.

— Бўлмасам ким яхшироқ билади?

— Нима қилардинг?

— Эрталаб емак учун зайтун ҳозирлардим.

— Онанг борми?

— Бор.

— Нима иш қилади?

— Кир ювгани кетади.

— Сен катта бўлганингда ким бўласан?

— Менми?

Бола кўзларини кўзимга тикди. Иккимиз ҳам бир-биримизга софдиллик ила боқдик.

— Мен, бўёқчи бўлмоқчиман.

— Қандай бўёқчи?

— Пойабзал бўёқчиси.

— Нега энди пойабзал бўёқчиси?

— Яна ким бўлишим мумкин?

— Доктор бўл.

— Бўлмайман,— деди.

— Нега энди?

— Бўлмайман, вассалом.

— Нима сабабдан?

— Докторликни севмайман.

.. Шундай қилиш яхшими? Уйлаб кўр-а,— дедим,— докторни севмай бўладими?

— Ундан ихлосим қайтган,— деди.— Онам касал бўлганди. Доктор уйимизга келди. Пулдонимизни синдирдик. Ҳам-

ма йигирма бешталикларни унга бердик. Нуқул тангалар қолди. Уларни ҳам рецептга кетказдик. Зўрға етди.

— Аммо онанг тузалди, тўғрими?

— Онам яхши бўлди-ю, аммо пулимиз кетди. Икки кундан бери овқат еганим йўқ.

— Яхши, — дедим. — Ундай бўлса ўқитувчи бўл.

— Мен мактабга бормайман-да.

— Нега?

— Ўқитувчи мени уради.

— Нега энди?

— Ярамаслик қилганим учун.

— Ярамаслик қилма-да.

— Мен ярамаслик нима эканлигини билмайман.

— Ўқитувчининг қилма деган нарсаси ярамаслик бўлади, — дедим.

— Унчалик равшан эмас... Бир кун и ўртоқларимдан бири; «Зоти паст жомашовчи», деб қолди. Мен уни тоза дўппосладим. Ўқитувчи эса мени дўппослади. Шундан сўнг ҳамма мени «зоти паст жомашовчи», дея чақира бошлади. Аммо ярамаслик бўлади, деб ҳеч кимсани урмадим. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин, ёнимдаги ўртоғимнинг битта қаламини олдим. Уники иккита эди. Сен ўғрисан, деб саваладилар. Қаламим йўқ бўлгани учун олдим-да. Сўнгра билсам, бу ҳам ярамаслик эмиш ҳамда жуда ёмон ишмиш. Энди ҳеч кимнинг қаламини олмайман, дея ваъда бердим ва дафтарини олдим. Бу сафар ҳам урдилар, ҳам мактабдан ҳайдадилар.

— Яхши иш қилмабсан.

— Ҳа, яхши бўлмади. Лекин мен яхши одам бўлишни истамайманми, истайман...

— Қим бўлишни истайсан?

— Бўёқчи бўлмоқчиман, деб айтдим-ку. Аҳмад оғабейим ҳам бўёқчи.

— Аҳмад оғабейни яхши кўрасанми?

— Яхши кўрганда қандоқ. Онам ҳам севади. Баъзан кечалари бизникида қолади. Пул бериб туради. Оч қолсак, овқат топиб келади.

— Асл оғабейнинг эмасми?

— Қандай асл оғабейим?

— Оддий, ҳақиқий оғабейинг. Бувангнинг ўғли эмасми у ахир?

— Йўқ.

— Бўлмаса кимнинг ўғли?

— Билмайман.

— Ёши нечада?

— Мендан катта.
— Сен неча ёшдасан?
— Тўққизда.
— У-чи?
— Ишқилиб, катта-да.
— Катталиги қанча?
— Сенчалик бор.
— Ҳм, шунақа дегин... Хўп, яхши, бўёқчи бўлганингдан кейин нима бўлади?

— Пул топаман.

— Кейин?

— Кейин, ароқ ичаман.

— Кейин?

— Кейин янги ботинка олиб, ясанаман.

— Кейин?

— Кейин сигаралар чекаман.

— Кейин?

— Вой-бў, жуда эзма экансан-ку.

— Бу сўзинг ноўрин. Қулоғингни бураш керак.

— Онамга айтиб берсам-чи, сизни...

— Салом ҳам айтгин..

Рўпарадан бошига рўмол ўраган юзи думалоқ, енгилтабиат бир аёл келди.

Бола тўғри у томон чопди:

— Ойи қаранг, зайтун эмиш,— деди.

Аёл жеркиб ташлади:

— Ташла уларни қўлингдан.

Бола бир дақиқа ташлашини ҳам, ташламаслигини ҳам билмай ўйланиб қолди. Кейин мен томон юриб кела бошлади.

— Уларни нима қиласан, аҳмоқ?— деб аёл бақирини биланоқ зайтунларни афтимга қаратиб отди.

Мен кулиб:

— Хафа бўлманг, хоним,— дедим,— бола-да.

Шунда бола:

— Ойи-чи, ойи,— деди,— икки соатдан бери мени гапга тутаётир.

Аёл:

— Сени яхши кўрганидан суҳбатлашган-да, ўғлим, унақанги қўпол бўлмагин,— деди.

— Мен уни хўш кўрмадим... Аҳмад оғабейим каби бўёқчи бўлмоқчиман, дедим. Йўқ, сен доктор бўлгин, дейди.

— Сенга яхши маслаҳат берибди.

— Керакмас. Ўзи доктор бўла қолсин. Ахир, сен менга: «Ер ютсин у таъвияларни!»— демаганмидинг.

— Шундай деганмидим! Оллоҳ муҳтож этмасин, демагандимми?

— Шундай дединг.

Аёл менга ўгирилиб:

— Шундаймасми, бейафанди,— деди.— Оллоҳ ҳақимга, ҳақимга муҳтож этмасин.

— Тўғри, муҳтож этмасин,— дедим.

Бола энди сурбетлик қила бошлади. Онасининг оёғи остида ўралашиб нафрат-ла унга тикиларди.

— Ойижон,— деди,— мен бўёқчи бўламан-а, шундай эмасми?

Аёл:

— Бошқа ким ҳам бўлардинг?

Бола:

— Менинг отам ким эди, ойи?— деди.

Аёл:

— Бўёқчийди,— деди.

Бола менга:

— Ана, эшитдингизми?— деди.— Отам ҳам бўёқчи бўлган.

Шунда мен аёлга:

— Шундайми?— дедим.

Аёл:

— Ҳа,— деди.

— Урушда ўлган экан, қайси бирида?— дедим.

Аёл:

— Урушда ўлмади,— деди.

— Сиз менга шундай демаганмидингиз, ойи?— деди бола.

— Ким айтган сенга урушда ўлди, деб?..

— Аҳмад оғабейим.

— Аҳмад оғабейингни оллоҳ жазосини берсин.

— Аммо овқатни у келтиради-ю...

— Бўлди, бас қил! Жўна бу ердан!

Бола янгитдан зайтунларни тўплаганди. Аёл:

— Ташла, у заҳардай нарсаларни!— деди.

Бола уларни яна башарамга отди. Онаси бу сафар боласининг юзига бир шапалоқ туширганча, тез-тез вайроналар томонга юриб, узоқлашди. Шу орада йиқилган бир масжид деворининг ортидан:

— Ол, йнгитингни ҳам ўзинг билан ертўлага!— деди.

Шунда онаси:

— Уятсиз чўчқа,— деганича боласи томон юриб кетди. Лекин менга ҳам кўз қирини ташлаб қўйишни унутмади. Худди сеҳрланган каби аёлнинг кетидан қолмадим. Эшик ўрнига тутилган йиртиқ қопни кўтариб ичкарига кирдик. Орқада ҳаммомларда бўлгани каби тўқмоқли бир эшикни очдик. Ичкаридан тозаланмаган жирканч одамнинг ҳиди ила ҳожатхона ҳиди «гуп» этиб димоққа урилди. Клеёнка билан ёпилган хонтахтанинг устида икки дона помидор, иккита бодринг бор эди.

Аёл:

— Ароқ олайнми?— деди.

— Истамайман,— дедим.

— Пулинг йўқ шекилли?

Ич-ичимни эзаётган бир шаҳват ҳавосини қочиражагимдан қўрққан каби:

— Бор, бор,— дедим,— аммо- ичишни кўнглим кўтармай турибди, кун иссиқ.

Кўзларини кўзимга тикди. Қўлини аста ҳамён чўнтагимга урди. Бир-иккита ярим сўмлик чиқардим. Кўнмади. Бир-иккитасини яна зўрға топдим.

— Бошқа пулим йўқ,— дедим.

Кулди. Қўлларини бўйнимга ташлади. Тиззаларимга ўтириб олди. Болакай кулбанинг четига йиғилган тошлардан юқорида бир тешикка тиқилиб ўтирарди. Бошини узатиб олган, мовий кўзлари билан бизга боқарди.

— Бола бору?— дедим.

Аёл:

— Ҳечқиси йўқ,— деди.— Урганган.

Бола собит кўзлар-ла ярим соат чамаси бизларга тикилиб турди. Иккида бир, қачон чўнтақларига солиб олганини хотирламайман, зайтун доналарини бошимизга отарди.

Бирдан бошини қўллари орасига олди. Ҳайвон ўкиргандай, қизариб-бўзариб бақира бошлади.

Аёл:

— Беш-ўн танга от унга, овози ўчсин. Бўлмаса ҳеч тинмайди,— дея шивирлади.

Аввало иккита беш пиастр отдим. Олмади. Яна бир пиастр отдим. Кейин битта йигирма беш тийинлик отдим. Беш дақиқача сукут бўлди. Кейин ертўланинг ичини жаранглатиб юборган қўнғироқ каби овоз чиқарди. Бамисоли темирйўлчилар хуштаги чалингандай бўлди. Қўзлари менда эди.

— Мана ҳозир Аҳмад огабейим келади-ку, ўшанда кўрасан!— деярдди.

Яна битта йигирма беш тийинликни отдим.

— Бир дона тагин отмасанг...— боланинг гапи оғзида қолди, онаси секин тиззамдан тушди. Мени ерга йиқитиб юборгудек шахдам қадам билан олдига борди-ю, шапалоқ тортиб қолди. Сўнг менга ўгирилиб:— Бер яна йигирма бешликдан, тезроқ,— деди.

Бола кичик қора қўлини узатди. Йигирма бешликни олди. Бизга орқасини ўгирди. Ҳозир қулоқлари товушларимизга тикилган бир кўппак каби диккайиб ётарди.

Орадан бир оз муддат ўтказиб, ярим ойдинликка чиққан имда чаккаларимда зўр бир оғриқ бор эди. Дарров пляжга югурдим.

Пляжга тозаланмоқ, бир нарсадан соқит бўлмоқ, фараҳланмоқ учунми, югурдим. Ертўладан ташқарига чиққан имда, қудуқдан иссиқликка чиқарилган бир кувача каби терлаб кетгандим. Айниқса, бошим терлаганди. Бармоқларимни сочларимга тароқ қилиб тортгандим, тирноқларим бир намхушликка бориб теғди. Бу намхушлик негадир менга қизарган каби туюлди. Қўлимга боқдим. Қарасам, бу намхушликнинг тер эмаслигини, бошидан қон сизганини англагандай бўлдим.

Шундай қилиб, у замон бошимдан қон сизаётган, деб ҳисоблаб, денгизга чопгандим. Бориб ўзимни сувга отгунга қадар гўё йўл-йўлакай ҳеч нарса кўрмаганман, деб юардим. Ҳолбуки, тозалик вужудимни қоплар-қопламас бир яшил ўт, бир хароба, бир бола, бир туман, бир трамвай йўли, бир кўппак кўрганлигимни хотирладим. Сўнгра аёлнинг, боласининг кўзларини кўрдим. Бола худди устимда тургандай. У разилнинг одамга тикилишини қаранг!

Денгиз суви яхши келди. Яхши келиши-келмаслиги муҳим бир иш эмас. Ёлғиз шуни англаганим замон бирам роҳатландимки, бошимдан сизган қон эмас, тер эканлигини билдим. Агар ўшандай бўлганда денгиз қип-қизил рангга бўяларди. Шундай қилиб, денгиз сувининг теккан фойдаси шу бўлди. Йўқса, ҳанузгача чаккаларим оғриган бўларди. Бир оз енгиллашаётганимни денгизга тушгандан кейингина ҳис этдим. Ҳанузгача нохуш ҳид келиб турган, совуқ, жуда ҳам совуқ ертўла ҳавоси, кўзларини бизга тикиб қолган мовий кўзли, қўллари ёрилиб кетган ва зоғора нон каби қоп-қора бир бола туман ҳолида тўхтовсиз кўз олдимда кезарди.

Энди сизга ойнанинг синиш сабабини топгандай бўлиб турибман. Менга, сен ойнада ўзингни оппа-очиқ, бутун аёнлигинг, чиркинлигинг билан, ифлослигинг, пасткашлигинг ила кўрдинг. Шунинг учун сен... Шиддат-ла хайр, майли, дейман. Сиз кулимсирайсиз. Ойнада бутун инсонлиги, бутун чир-

кинлиги ила намоён бўлганлиги учун, инсонларнинг бутун диёнатларини, сафолатларини... очиқ кўрганлиги учун... Валлоҳи ҳам хайр, биллоҳи ҳам хайр.

У ҳолда сен пасткаш одамсан, демоқчисиз. Нега бундай деяпсиз, жоним? Бир пляжнинг ифлос ойнасини ҳеч бир кимса тушунмасдан, шуурсизча эгилиб ердан бир тош олиб, ҳатто у тошни денгизнинг тургун юзида тўрт-беш карра сакратмоқ учун етмайди, ойнани ҳатто эрмак учун эмас, шунчаки, бир синаб кўриш учун синдирмайди, шундай қилиб, синдириш... нимадан бўлди?

Бир-иккита шубҳали шахслар югуриб кела бошладилар. Уларни кўриб қочдим. Ушлай олмадилар. Нимадандир кейин мен орқамга қайтиб, пляжга яққол кўриниб турган бир дарахтнинг тагига чалқанча ётдим. Ҳаммалари пляж соҳибининг кулбаси олдига тўплангандилар. Орадан ярим соат ўтса-да, ҳанузгача мендан баҳс юритишарди. Яна бир соат шундай туришгач, оёққа турдилар, тортишдилар, кулишдилар, фикр баён этдилар. Сўнгра бир полис келди. Масала унга ҳам англатилди. У ҳам тинглади. У ҳам фикрини сўйлаётгандай эди.

Мен бошқа йўлдан вапур искаласига¹ кетмоқ учун ҳозирландим. Йўл жуда ҳам узоқ, ўзим эса ниҳоятда чарчагандим. Дарахтнинг тагида кеч бўлишини кутдим. Баркашдай ой чиқди. Казинолардан садолар, қаҳқаҳалар, тарақа-туруқлар эшитила бошлади. У замон қўлимни сочларимга урдим. Фикрларим тартибсиз эди. Тароғимни олиб, сочларимни тарадим. Сигара тутатдим. Бир вальсни ўзимча хиргойи қила бошладим. Шимимнинг чўнтақларига қўлларимни суқдим. Пляжда ҳуштак чалиб, барча каби, бир масъуд одам сингари ойнани синдирган мен эмасдек, ўз йўлимга кетдим.

¹ Вапур искаласи — пароход пристани.

ХАСТАЛИК

У қўтир болага мен бир кинотеатрнинг эшиги олдида дуч келиб қолдим. Оёқлари яланг, ҳаммаёғи олачалпоқ бўлиб кетган, терисининг ҳар ер-ҳар ери кўкариб турарди. Лекин унинг катта, қўй кўзлари баҳорда бодом дарахти қандай гўзал бўлса, шундай гўзаллик ила боқарди.

Бу бола қандайдир танишга ўхшайди. Балки қайдадир кўргандирман. Қайда? Кўчада бундай болалар сон-мингта. Улар ҳар куни бутун жаддаларда, кўприклар устида-ю, остида, кинотеатрлар эшигида уч-бешталаб, ҳар бир кабобхона, ҳар бир ичак-човоқ пишириб сотадиган ошхона олдида кўзга ташланиб туради. Бир қарасанг, улар ғойиб бўлиб қоладилар. Сўнгра тўсатдан яна ўзлари билан гўзал жойларга, кинохоналару ахлатхоналар атрофига, қорли ифлос бўлиб кетган жаддаларга тўпланадилар.

Қўтирнинг кўзлари менда эди. У, бир кўзини гўё таниш кишидек қисиб ҳам қўйди. Уст-бошига назар ташладим. Ёлгонга не ҳожат, унинг бу қадар аянчли аҳволини кўриб юзимни буриштирдим. Буриштирдим-ку, бир оздан кейин менинг ҳам болалигим тутиб кетди. Унга бир кўзимни қисиб, тилимни чиқардим.

У бунга аҳамият бермай кулди. Бошини бошқа томонга бурди. Кассаларга қўлини узатишда давом этди. Бу жуда ҳам катта, даҳшатли бир қўл эди. Нозик юзига нисбатан икки марта катта бўлган бир қўл... Ҳар ер-ҳар ерига очкўк тусли дори суртилган. Билакларини йирингли яра босиб кетганди. Бошқаларга ҳам юқсин, деган ақида моховлардаги ҳолат руҳиясига сингиб кетганди.

Мен, моховга мубтало бўлганларнинг ниятлари яхши эмас экан, деб ўқигандим. Балки қўтирлар ҳам шундайдир.

Енига яқинлашиб:

— Қўлингдагилар нима?— дедим.

— Қўтир! — деди. — Бошқа нарса эмас.

Қўтир, на қўрқинчли, на мудҳиш бир хасталик. Ҳатто маъкул, дейишни истади, чамамда.

Қўлига тушган беш тийинликка бир назар ташлади. Сўнг-ра бошини кўтарди. Мана шу аснода, у қўй кўзлардан, инсонларни қодирликларига қараб эмас, мавжудликларига қараб сев, деб айтиши мумкин бўлган фикрни ўқидим.

Баъзи киноларда инсоннинг ичидан бошқа бир инсоннинг қалқиб чиқиши кўрсатилади. Ичимдан гўё ана ўшандай романтик махлуқ қалқиб чиқди. Боланинг қўтир микроби шу заҳоти унинг кўзларига ҳам йўл олди. Мана, ҳозир шу кинога гала-гала бўлиб кириб кетаётганларнинг ичидан аптекачилар, докторлар, умуман, яхши инсонлар, марҳаматли кишилар бўлиши мумкинлигини тушундим. Бир муддат мен ҳам мана шу қўтирга дучор бўлишим мумкинлигини ўйладим.

Эллик қурушли олтингугурт дорисининг ярмини бир илож қилинса, вассалом...

Қани энди бир одам шу оқшом кинога бормай-қўя қолса...

Мадмуазел сил билан оғриганларга беш қурушлик ёрдамга бериладиган маркаларни ёпиштирмаган бўлса, қопдай семирган хоним билет олмаган бўлса, бу бола уч кун ичида пиру пок бўларди; ялтираб турган оппоқ терисида қоп-қора туклар ўсар, сўлгин кўзининг қўй туси ложувардлашган бўларди, бинафшаранг аралаш гўзал бир қирмизилик қайтарди унинг катта, бақувват, меҳнаткаш қўлларига...

Яхшиликка, дўстликка, севгига ёхуд дурадгорликка, темирчиликка интилаётган бир юз, кўчада одамларнинг юзларига боқиб, кўзни қамаштирар даражада порларди.

Бир садо ич-ичимдан менга:

— Сен у пулни бера оласан! — деярди.

Мана бутун масала шунда. Агар мен кинога кетаётган бўлсайдим, унга бу пулни бера олардим. Энди мен ҳам барча каби ўйлай бошладим:

«Агар шу пулни берсам, у ейди. У қўтир ёлгончи бир саодат дунёси ичида эди. Ҳеч туширолмаган тақдирда Истамбул кўчаларини бир айланиб келса сандиғи сахийдан қанча чақа топади? Қўтир бўлишликнинг зарари йўқ экан. Фақат ётадиган бир жой топса бас. Оҳ, у оқшомлар қандай гўзал! Қашиниб ётаверасан!

Лекин мен буни қилолмасдим. Олтмиш беш қурушни болага бермасдим. Бу кинога берадиган арзимаган пулим бир инсонни муҳаққақ суратда ушбу жирканч хасталикдан қут-

қариши мумкинлигини билганим ҳолда, ўзимни кўнгил ёзишдан тийолмасдим.

Ҳамма каби мен ҳам айбдорман...

Аммо қўтирдан қутулмоқ учун инсоннинг яна бир қат кўйлак-иштони бўлиши лозим! Уйи, онаси бўлиши лозим! Ювинадиган жойи ҳам бўлиши лозим!..

Олтмиш беш қуруш бермаслик учун яна қандай баҳоналар топишим керак?.. Бу оқшомни ўзимга заҳар этмаслик учун яна нималар қилишим керак, ё раббий!..»

Қўтирли бола бир мохов каби кимгадир суйкалиб кетишга эмас, балки фақат йиғаётган пулларини кўрсатмоққа ҳаракат қиларкан, ўрта ёшли, яхши кийинган бир хоним афанди болага шундай қўрқув, шундай даҳшат-ла боқдики, асти кўяверасиз...

Гўё ичимдан, кинодагидек иккинчи махлуқ чиқиб келдида, хоним билан, худди тери хасталиклари мутахассиси каби суҳбатлаша кетди:

«Эгахоним, бандангиз тери хасталиклари мутахассиси, доктор Аҳмад Деримсар!.. Қўрқманг, эгахоним. Қўтир шундай бир хасталиқдирки, бир неча кун одамни ширин қашинтирадиган, айтишим керакки, енгилгина азоби бордир. Шундан сўнг баданингиз янада гўзаллашади. Бутун олачалпоғини йўқотади, уч-беш кундан сўнг қарабсизки, терингиз янгитдан битади, ёш қизнинг баданидай такрор себгили ёрингизнинг кўйнига кираверасиз. У баданингизни силаб-сийпаб эркалаганда, форс гиламларини, Анқара эчкиларининг момигини силашдан одам қандай ҳузурланса, сиз ҳам...»

...Афв этасиз, ғалати бир ташбеҳ, аммо... Чанғи учадиган спортчилар совуқдан қандай завқланишса, у ҳам шундай лаззатли бўлади. Қўрқманг!..»

Бу сафар у кино ўйини хотинда ҳавас уйғотди. Бечора хотин, менинг, иккинчи махлуқининг сўзига ишонди. Ўз-ўзидан, бош кийимсиз, мантосиз, портфелсиз бошқа бир махлуқ қалқиб чиқди ва кичкина боланинг қўтирига яп-яланғоч ҳолича ташланди.

Тўғриси, бир хотин нималар қила олмасди? Мен бир хаёлга чўмдим, ёлғондакам, қўрқинчли, аммо ақл бовар қилмайдиган хаёлга...

«Бир хотин бу болани ўз уйига олиб кетади, қўтир малҳамини ўзига суртади, уч-беш кун уни уйида тутиб туради, сўнгра истаса яна микробнинг қайнаган макони бўлмиш кўчага уни топ-тозалаб улоқтиради...»

Тўғри, мен ёлғиз хаёл-ла кечинаман, мен фақат хаёл қасрини қураман.

ҲАЛЛОЖ¹

Пароходдан чиқаётганида уни танигандим. Елкасидаги юки диққатимни тортганди. Ҳар сафар янглишардим: унинг елкасидаги нарсасини ё бир музыка асбобига, ё бир эски замон камон ёйига ўхшатардим... Аслида бу ҳалложнинг ёйи эди. Яна шундай бўлди. Қўрмаганим, билмаганим бир музыка асбоби ила ҳаллож ёйини бир-бирига чалкаштириб, бир сонияда хаёлан эски романларда расмларни кўрганим сайёр музикачилардан ҳалложга, ҳаллождан сайёр музикачиларга бориб келдим...

Ёз эндигина бошланганди. Кун илк бор исиганди. Пароход кутиб турардик. Келган пароходдан пристанга шунчалар кўп одам ёғилдики, бамисоли Истамбул бир қозону, мен унда чўмич бўлиб, уларга ростлашолмасдим. Улар кимлар? Нима иш қилишади? Қандай яшашади? Қаерда ўтирадилар? Қандай дардлари бор? Анави узун сочли, скрипкачига ўхшаган одам ким бўлиши мумкин? Сочлари оппоқ у одам шунча вақтдан бери нима иш қилганки, ҳеч ўзгармайди? Усти бошидан, мўйловидан, сочидан ҳанузгача Анвар Пошшолик сезилиб турарди. Пароходдан менинг диққатимни ўзига тортадиган ҳеч бир кимсанинг чиқмайдиган кунлари ҳам бўлади. Аммо бундай кунлар пароходдан чиққанларнинг юз-кўзларида ёзиб қўйилган фикрларини англашни истамаганим кунлардир... У кун худди шундай бир кунларимдан бири эди... Юзидан ҳеч бир нарсани тушуниб бўлмайдиган ҳалложнинг ортидан қараб турарканман, унинг «тинг» эттириб ўрта асрларга хос ўқ отишини кўз олдимга келтирдим. У ҳар сафар нурга ўхшаб ярқираган ёйини визиллатиб ўқ отганда, бамисоли чилтор чалган музикачиларга ўхшаб кетса керак. Ҳаллож

¹ Ҳ а л л о ж — пахта саваловчи.

қисқа бўйли эди. Эғнида ложувард Қорамурсал¹ матосидан тикилган чолвор бор эди. Жакетини елкасига ташлаб олганди. Ранги малла, майда қизил гулли кўйлагининг фақатгина бир тугмаси қадалган бўлиб, бошқалари эса очиқ эди. Очиқ ердан оқ жунли қип-қизил кўкси кўзга ташланарди. Ёнимдан ўтиб кетаётганда шундай мовий бир жуфт кўз кўрдимки, қувончимдан ичимга сиғмасдим. Шу дунёда покиза осмондай мовий кўзли бир Ҳаллож Бобо бор эди. Балки етмишдан ошгандир. Ҳали бардам юрар, кенг, катта тирноқли қўллари билан ҳанузгача тўқмоғини тўқиллатиб келарди. У ҳамон дунёдан умидвор эди. У кун ботгандан сўнг тепамизда энг номусли бўлган Ҳаллож Бобо ҳикоятини кездириб юрарди. У қандай ҳикоят эди, хотирлай олмадим. Ёлғиз бир товуш эсимда: динғ, динғ, динғ, динғ!..

Пароходдан чиққан бошқаларнинг барча пароход кутганларнинг хоҳ кичик, хоҳ катта бўлсин, бутун гуноҳлари кимнинг бошига тушса тушин, мен Ҳаллож Бобонинг сал букилиб, узоқлашиб кетишини кўрганим замон бирдан гуноҳсиз бир ёш болага айланиб қолардим.

Уша куни жуда ҳам иссиқ эди...

Пахта, жун уюмлари обдан ортилиб бўлингач, ҳамма сочилиб кетган пахта, шундан кейин тўқмоқ ҳам бир четга йиғилганда булар бамисоли булутларни хотирларди. Оқшом бўлгач, Ҳаллож Бобо, сочларида пахта гарди, усти бошида жундан чиққан чанг ила пароходга минар, Қосимпошшадаги уйига қайтар, қудуқдан сув ичарди. Қари хотини мис кружка билан шилдир-шилдир этиб унга сув қуярди. Ҳаллож Бобо юз-кўзини ювар, мўйловларини силаб қўяр, «ғариллатиб» оғзини чаярди. Кейин оллоҳга шукроналар айтарди...

Жун тўшаклар, пахта тўшаклар, семиз ёстиқлар... Ҳар бир уйда бўлганидек, ора-сира сизнинг уйингизда ҳам тўшак-ёстиқлар отилиб турилади. Бир оқшом уйга ҳоргин, балки жонинг жуда сиқилиб қайтарсан. Бирдан қарайсанки, ёстигинг мешдай шишган. Тўшагинг оппоқ, билқиллаган, ҳомиладор хотиндай қаппайган. Уйқу қачон келади, билмайсан. Шу, уйқу дегани инсоннинг севгилиси қаби бир нарса, у келмагунча асабийлаша берасан. Аммо кўнгилнинг қаеридадир, тўшакда ётиш қандай маза, деган жиндаккина бўлса ҳам бир севинч бордир.

¹ Қорамурсал — Туркиянинг бир шаҳари. У ерда фақат мато тўқилади.

У кун қандай гўзал бир кун эди! Денгиз қандай мусаффо! Қандай гўзал эди қайиқлар, гулгун юзли болалар, хотинлар!.. Худди бутун кун давомида кимса кимсани ҳақорат қилмагандай... Дунё устига ёмон бир сўкиш, ёмон хатти-ҳаракат, ёмон тушунча у кун учун — у куннинг боши учун — инсон қўлидан, инсон тилидан, инсон бошидан чиқмаган каби бир оқшом бўлди.

Мен ҳар галги каби кимсасиз, бозор-ўчаримни битиргандим. Умуман, ҳаётдан мамнун эдим. Нимага қарамаи, ҳар нарса ярқирарди. Ҳар нарса мовий, оқшомга яқин қирмизи, сўнгра ложувард бўлди.

Бугун ҳеч ким ўлмасин, бугун муштлашишлар бўлмасин, бугун ҳеч кимнинг кўзидан ёш оқмасин.

Оқшомга яқин пароход пристанига кетдим. Ҳали пароход келишига вақт бор эди... Икки бола пристанининг панжарасида акробатлик қилишар, бир одам ёнидаги жажжигина қизчаси билан балиқ овларди. Қизча балиқ тангачаларини ўйнарди... Пристаннинг ҳеч қимирламаётган бино кўланкалари тушган денгиз бамисоли Монако шаҳзодасининг аквариуми каби эди. Балиқларни липсослар¹, липсосларни эса каттайган балиқлар қувалашарди. Қишлоқдан қуёш чекинди. Фақат пристанининг ярмиси, зарҳалли нурда чўмиларди.

Унинг нарх-наво ёзилган жадваллар осилган қора тахтанинг тагига чўкка тушганини кўрдим. Юзи қип-қизил эди. Бугун яхши ишлаганга ўхшарди. Юзини пристанга қаратган ҳаманоқ, бирдан ранги ўзгарди. Бамисоли юзига қон қуйилгандай бўлди. Мовий кўзлари каттайиб, қўрқинчли тусга кирди. Ёнига келдим. У юзимга боқди.

— Чарчадингизми, бобо? — дедим.

— Чарчадим, — деди. — Ҳеч чарчамасдим. Билмадим, нима бўлди.

— Гапингиз тўғрими, бобо? — дедим. — Ҳеч чарчамас эдингизми?

— Роппа-роса етмиш саккиз ёшдаман. Ҳеч чарчамасдим.

— Оллоҳ умрингизни зиёда этсин! Баъзи одамлар шундай бўлади.

— Йўқ! — деди. — Мен чарчамасдим.

— Мен ҳеч бир иш қилмадим. Лекин шундай бўлса ҳам яна чарчадим.

— Ишсизлик инсонни чарчатади, — деди.

Мовий кўзларини яна кўзларимга тикди. Сал қонталашган эдилар. Кекса ҳаллож тўйиб чуқур нафас олди...

¹ Липсос — скорпена номли денгиз жонивори.

Мен яна:

- Шундай нарсалар бўлиб туради,— дедим.
- Албатта,— деди,— демак, бўларкан-да
- Қора денгизлик эмасмисиз, бобо?
- Ҳа, Қора денгизликман.
- Бугун кўп тўшак саваладингизми?
- Билмасам,— деди,— унчалик кўп эмас эди.

Сўнгра бир гуноҳ иш қилган кишидай:

— Аммо худо баракасини берсин!— деди.

Билмадим кейин нималар сўрадим, у нималар деб жавоб берди. Орадан анча кунлар ўтди, унутиб юбордим. Балки ишладан, худодан, дуодан, тўшакдан, пахтадан, ёстиқ ила кўрпадан, кўрпасига қараб оёқ узатишдан бир тўшак тополмасликдан, тўшакда ётишга ўрганмаганликдан сўз очгандирмиз. Ниҳоят, у ҳам чарчади, мен ҳам. Энг охирида у:

— Пароходга ҳали кўп вақт борми, қачон келади?— деб сўради.

— Олти яримда,— дедим.

— Ҳозир соат неча?

Кетаётиб, соатимга қарагандим: олтига йигирма минут бор экан.

— Олтига йигирмата бор,— дедим.

Бошини пристань биносининг бўёқлари қўлларига, кийимларига юққан деворига таянтирди. У пахтасини савалаб билқиллатган тўшакларда бу оқшом учун жиндек уйқулари қочажак, ўз ётадиган ерларини ҳозирлашга, ўрганиб қолган жойларини топишга уринажак кимсаларнинг чанги, тўзони, кири, микроби сингиб кетган мовий кўзларига титроқ тушди, одатдагидек шаффоф, лекин оқиш ранги бузилган, қип-қизил томири кўриниб турган бир кўзи бир оз юмилди-ю, Ҳаллож бобо уйқуга кетди.

Мен ўз йўлимга кета бердим. Қирғоқ бўйида пастга, юқорига чиқиб, айланаб юрганларни кўришга қулай бўлган бир скамейкага бориб ўтириб, ўйга толдим. Бирдан пристань томондан шовқин-сурон эшитилди. У ерга бир оломон тўпланди. «Нима бўлдийкин?»— деб мен ҳам қизиқсиндим, пристанга бордим. Нима кўргандир дейсиз: Ҳаллож бобо сариқ кўйлагини ғижимлаб, катта тирноқлари-ла уни юлар, ўзи эса, банди узилган гулдай сўлиб борарди... Атрофига одамлар тўпланганди. Мовий кўзлари қўрқувдан катталашиб кетганди. Юзи бинафшаранг эди. Ора-сира кўйлагини, кўксининг оппоқ тукларини ифлос тирноқлари билан юларди. Тўхтовсиз равишда:

— Улаётирман... Улаётирман.. Улаётирман... Ё раббий! Ё раббий!— дерди.

Бу орада мовий кўзлари ила юзигга боқди. Билмадим, мени танидим, ё бўлмаса, доктор деб ўйладими:

— Доктор!..— деди.

Аптекага югурдим. Кекса қишлоқ доктори шошмасдан, истаксиз мен билан бирга келди. Йўлда:

— Юрак танглигига учраган бўлса керак,— деди.— Жуда кексами?

— Етмиш саккиз ёшдамиш, доктор,— дедим.

— Ундай бўлса кетади...— деди.

Бир оз одимларини секинлатди. Ҳалложнинг ёнига борди. Томирини ушлади. Чолнинг ҳуши ҳали жойида эди. Мовий кўзлари шундай боқардики... Докторга гоҳ умид-ла, гоҳ умидсизлик-ла термиларди.

— Доктор, мен ўламанми? Уламанми? Менга бир укол қил, доктор...— деярдди.

Бир оздан кейин яна худони эслади. Сўнгра жим бўлди. Мовий кўзлари очиқ эди. Аммо ортиқ инсончасига боқмасдилар. Юзи энди ердай сарғайиб, сўлиб қолганди. Уч-тўрт киши уни даст кўтариб, аптекага олиб кетдилар... Димоғимга камфара ҳиди урилди. Буюк бир қўрқув кўзларини қоплади. Пешонаси терлаб кетди. Мен орқага чекилдим. Ҳаллож Бобо ўн беш дақиқадан сўнг ўлди. Мен кета туриб, яна бир бор орқамга қараб қўйдим. Ёз кунда этикетлар ёпиштирилган тайёр дорилар, қатор-қатор қутичалар тизиб қўйилган, дори ҳиди анқиб турган салқин аптекада кўзлари кичик ҳовончаларга тикилган кўйи ётарди. Мовий юзи энди ҳеч қўрқувсиз эди. Юнон аптекачи унинг кўзларини ёпиб қўйди. Бўладиган иш бўлди. Тамом. Етмиш саккиз йил деганда ҳамма нарс таққа тўхтади.

Кекса доктор, ёш бўлганда балки омон қолиши мумкин эди, деган йўсинда:

— Жуда кекса эди,— деб қўйди.

Эртаси кун икки йигитча келиб, оталарини аптекадан олдилар. Юзлари қип-қизил анордай, бошлари катта-катта, кўзлари кўм-кўк болалар эди. Қичиги:

— У-у-у-у, отажон!— дея йиғлади.

Энди ҳар йили тўшакларимизнинг микробини, чангини бу ол ёноқли, катта бошли болалар ютмоқдалар.

Кунлардан бир кун бир чилтору, бир ит билан саёҳатга чиққан икки етим бола пароходдан тушиб келишди. Улар менга Ҳаллож бобони эслатишди. Ушанда болакайлар оталарининг бор-йўғини унинг ўлигини олиб кетиш учун моторли қайиққа харж этгандилар.

Бир муваззий¹ ёлғиз ўзи кунда минг газета сота олиш-олмаслиги ҳақида мунозара очган одам, одатдагидек, тураверганидан терлаб-пишиб кетганди. Газеталарини майхонанинг бўш бир столига қўйган, мўйлови тарошланган, ўзи ёш, кўзлари дум-думалоқ муваззийнинг мунозараси тахминан охишлаётганди. У ҳеч вақт бир кунда мингга газета сотмаганди. Ваҳоланки, мана шу ҳунари билан ўн беш йилдан бери банд.

Езда олти юз донача сотарди. Аммо минг дона ҳеч сотмаганди. Типпа-тик тураверишдан терлаган одам мингга газетани бир муваззийнинг ёлғиз ўзи сота олиши мумкинлигини бир оз аввал жуда қизишиб мудофаа этгани учун, муваззий сўзининг охирини кутмади. Ўн дақиқа аввал, ўзидан сўралган бир саволни энди хотирлагандай, гапни тамом қилди. Чап томонига бурилди. Унга типпа-тик турганида ҳам нима учун терлашини сўраган одамга тушунтира бошлади:

— Ез-қиш, кеча-кундуз, ҳатто уйқуни ураётган маҳалда ҳам ўзимдан-ўзим терлайвераман. Отам ҳам шундай эди. «Шу терни тўхтатаман», деди. Тўхтатдиям...

— Қандай қилиб?

— Осонликча. Озгина аччиқтош, озгина хина оласан.

— Қандай хина?

— Ранг берадиган хина, шу ўзимиз билган кекса хотинлар сочларига сурадиган хилидан.

— Хўп.

— Сиз ҳам кўп терлайсизми?

— Нима... Ҳа... Аммо... Менинг оёқларим терлайди...

¹ Муваззий — газета сотувчи,

— Ҳа, мана қаранг, менинг оёқларим ҳеч терламайди... Нима деяётгандим? Ҳа, айтгандай... Бир оз аччиқтош, бир оз хина олиб, сувга қўшасиз. Кейин шундай бир бошингиздан қуйиб юборасиз, тер тўхтайдди. Тўхташга тўхтайдди-ю, аммо ўн беш кундан кейин қандайдир ланжлик бошланади. Ўн олтинчи кун бошингизни ўраб ётасиз. Ҳечам турмайсиз. Мен докторга бордим. Теримни кўрсатдим. Бир армани доктор: «Э, афанди кет, бошимни оғритма! Оллоҳга шукроналарки, терлайсан», деди.

— Демак, яхши экан-да, терлашлик?

— Табиий, яхши. Аммо қалбим бир оз заиф. Зарари йўқ. Терини кесиш керак, дейсанми? Ҳа, секин, отам қирқ уч ёшида кестирган.

— Вой онасини!

Муваззий майхоначига:

— Отага яна бир маротаба бир порция скумбрия балин-гиндан ҳам бер!— деди.

Терлаган одам ниҳоят лабларининг учига, бурун тешиги атрофларига, оппоқ ва семиз бўйнига чиққан реза-реза терларини артиш лозимлигини ҳис этди. Чўнтагидан кичик бир қора дастрўмол чиқарди. Юзини, кўзини, энсасини, бўйнини артди. Бир дастрўмолга қаради, бир ёнидаги одамга боқди. Мен ҳам қарадим. Ғалати бир нарса эди. Бу икки одамдан муваззий бўлгани йигирма беш ёшларда эди. Наригиси эллик ёшлар чамаси. Аммо бир-бирларига шундай ўхшашиб кетишардики!

Муваззийнинг ранги тоза, қирмизи эди. Қолбуки, қарши-сидаги одамнинг ранги қорамтир-сарғиш эди. Муваззийнинг юзи таранг бўлса, уники бурушиқ, муваззийнинг кўзлари порлаб турарди, уники эса сўник эди. Муваззийнинг сочлари оч долчинранг тусда барқ уриб турса, уники қоп-қора бўлиб орасида яккам-дуккам чиқиб турган оқ толалар ҳам бор эди.

Терлаган одам муваззийга:

— Ғалати бир нарса,— деди,— бундай қараганда ҳеч бир-бирингизга ўхшаган ерингиз йўқ каби кўринасизлару, аммо қаерингиздир жудаям бир-бирингизга ўхшаб кетади.

Муваззийнинг юзида қувончли, жонли, соф бир кулги пайдо бўлди. Унга ўхшаб кетган кекса одамнинг лаблари бурилди, юзлари янада бурушиб кетди. Бир суст нур учди унинг кўзларидан. У ҳам куларди.

Шунда муваззий:

— Ухшашимиз табиий,— деди.— Негаки, бу киши менинг отам бўлади.

— Йўғ-е, отангми?— деди ҳалиги терлаган одам.

Бу сафар чол мамнун бир оҳангда:

— Ҳа, бейим, бу менинг ўғлим,— деди.— Шундай...

Кейин яна кулимсиради. Бу сафар терлаган одам ҳам куларди. Лўппи ёноғининг ўртасида ялтираб турган катта тер донасини худди бурга тутгандай артди-да, кулди.

Шунда чол:

— Нега кулдингиз?— деди.— Ҳайратланяпсизми?

— Йўқ, йўқ,— деди терлаган одам.— Нечун ҳайратланай? Ёшини яшаб, ошини ошаган бир фарзанд, шундай бир ёш ота... Кошки менинг ҳам шу ёшда бир ўғлим бўлсайди, барабар ичишардик.

— Ҳамда барабар терлардингиз,— деди муваззий.

Терлаган одам, чаккаларидан оқиб тушаётган маржон-маржон терларини қўлининг кафти билан артиб олгандан сўнг:

— Шу ота-ўғилга менинг ҳисобимдан ароқ келтиринг!— деди.

Муваззий ила терлаган одам яна тер баҳси юзасидан суҳбатлаша кетдилар. Муваззийнинг отаси бу сафар менга ўгирилиб:

— Ҳайратланадиган бирон нарса борми? Нима, бўлмай-дими?— деди.— Ароқ ичмоқ айбми? Уғирлик қилиш, бошқа бировнинг ризқига кўз тикишлик гуноҳ. Ота-бола ичяпмиз,— деди.

Сўнгра овозини секинлатиб:

— Баҳрия мактабида ўқитдим,— деди.— Бўлмади, ўқимади.

— Нима зарари бор,— дедим,— ўзининг овқатини чиқараётгандир ҳойнаҳой.

— Алҳамдулиллоҳ, чиқараётир. Чиқарганда ҳам жуда боплаяпти.

— Ундай бўлса ҳамма иш жойида экан-ку.

Чол ароқ тўла қалаҳига тикилганча қолди. Товушини янада секинлатиб:

— Булар иккита эдилар,— деди.— Шўролар йиқилмасидан аввал столчага ўхшаш уч оёқли кичик бир нарсам бор эди. Шунгаям йигирма йил бўлибди. Уша кезларда газета сотардим. Булар мактабга боришарди. Менинг кўзим буни эмас, бошқасини маҳкам тутганди. «Эҳ, бу бошимга бало бўлажак», деярдим. Тўққиз-ўн ёшда эди у замон. Сигарет чекарди. Усти бошига қараб бўлмасди. Оёқ кийимларини ёлчи-тиб киймасди, сотиб юборарди, ўзи эса яланг оёқ юрарди. На шапалоқ таъсир қиларди, на насиҳат, аммо анависи... Униси, қачон қараманг, озода юрарди. Бир дафтарлар тутарди денг... Уни жуда севардик. Уқитувчиси мени кўрди дегунча, уни юзи-

дан ўпиб кетарди. Бундан тўрт ёш катта эди. Сўнгра докторлик мактабига бердик, ўқиди. Оврупога бориб келди. Сенинг ўйлаганингдай, жуда зўр доктор бўлди.

Чол қадаҳини олиш учун муштдай катта қўлини узатди:

— Доктор бўлди-ю, аммо одам бўлмади,— деди.— Улсам ҳам ундан бир нарса истамайман. Ҳозир бизни танимайди. Ўқитувчисининг қизига уйланди, яқингинада. Чақирдилар. Эҳсон борди, мен бормадим. Бунинг ҳам тоза бир костюми бор. Бари бир, «бу менинг укам», деб таништирмабди. «Қариндошуруғлардан» дебди. Ейдиган нонига қара!.. Буни ҳам Баҳрия мактабига бердим. Нима, ўтирадимиз? Энди билдимки, бу ҳам бир катта одам бўларди. Газетачи муваззий отасини хотирламасди балки. Ехуд хотирларди ва лекин ундан уяларди. Яъни, бейафандим, инсоннинг баъзан бўлмағур тушунчалари бўлади. Энди: «Яхшиямки, бу одам бўлмади», дейман.

— Одам бўлган бу, бейбобо!..— дедим.

Юзимга кўзларини, хаста, милклари бурушиб кетган кўзларини тикканча қолди. Тип-тиниқ, дум-думалоқ кўзлари ила узоқ боқди. Сўнгра ўғли томон ўгирилди. Унга шундай меҳр ила боқдики, бамисоли каттакон азамат ўғлини узоқ қучоқлагандай бўлди. Кейин ифтихор-ла ўрнидан турди. Бўйнидаги газета қайишини тутиб, бир нарсани тортиб чиқарди. Шунда муваззий ўгирилиб:

— Нима у, ота?— деди.

Айни кўзлар-ла бир-бирларига боқишдилар. Отанинг кўзида ёш ғилтиллаб турарди. Муваззий майхоначига ўгирилиб:

— Отамга энди ароқ берма,— деди.— Диққати ошмоқда.

ЧИННИГУЛЛАР ВА ТОМАТ СУВИ

Кичик бир қарағайзор ўрмон. Тонг маҳали. Ари, пашша, қушлар саси. Бир қора кўзойнак тешигидан кўринаётган ерда ва дарахтларда қуёш нурлари товланмоқда. Узоқ, осмоннинг ўз рангидан ҳам бир оз қуюқроқ чегарасига қараб кетган ҳудудсиз бир денгиз... Мана шундай бир ерда қишлоқ кишиларини ўйлайман. Китоблар бир замон менга, инсонларни севмак замони келганини, табиатни ардоқлаб, шод-хуррам яшаб ўтган инсонлар дунёда севилажагини, у ердан яшаш севинчи тугилажагини ўргатдилар. Йўқ, энди инсонларни китоблар ўргатган шаклда севмайман. Китоблар деганимга қараб, тагин катта илмий китоблар, ёхуд тўрт машҳур китобдан бирини ўқиб, имон келтирди, деб саналмасин. Шеърлар, романлар, ҳикоялар, масаллар менга бу илмий таҳсилни келтиргандилар. Пароходдан чиқар-чиқмас хўжайинининг портфелини қўлидан лип этиб олган хизматкордан жирканишни, эрта билан ҳали соат олти ярим бўлмасдан, табиат-ла ғавго қилиш учун кўчага югуриб чиқмаган одамнинг ҳеч нарса қилмаслигини ўз-ўзимдан ўргандим. Аммо шу эрта азонда олти яримда табиат-ла ғавго қилиш учун кўчага югуриб чиқмаган одам, истаса оқшомгача инсонларни алдамоқ учун роса чирансин. Қанча пул топар! Назаримда, миллион топса-да, лекин қалбида бир тийинлик қувонч бўлмайди.

Энди бундан буён кимни севишим, кимга ҳурмат кўрсатишимни биламан. Кўпдан бери хаёлимда бир одам айланиб юрибди.

Қишлоқда уни «Кўр Мустафо» дейишарди. Бир кўзни сагал ғилай. Унг томонининг оқи билан кўз қовоғи орасига жигарранг бир эт парчаси тушган эди. Балки шундай тугилгандир. Ёки болалигида бир нарса бўлганми?! Бу касал кўз,

иккинчи кўзидан анча порлоқ, анча қора, анча жонли, анча ақлли. Менга бир букрини хотирлатади бу кўз: галати туюлмайтими? Букри одам хунук бўлиши мумкин, ammo бутун букрилар соф юракли, ардоқли инсонлардир. Улар юрак-бағри кенг, қувноқ одамлардир. Мен букриларни шундай севаманки!

Шундай қилиб, Кўр Мустафонинг бу кўзи ҳам бир букри кишининг руҳий ҳолатини ўз ичига сингдирган, худди ичида нур бордай порлаб турадиган, севимли, ўйноқи, жонли бир кўздир. Наригиси тўғри, дуруст кўз, бироқ унинг ёнида журъатсиз, сўник, маъносиз, жуда кибри.

Кўр Мустафо боғда ишлар, кунбайлик ишга кетар, бўёқчилик, сувоқчилик қилар, том ёпар, қудуқлар қазирди...

Қишлоғимизнинг жануб тарафи ғоят гўзал жой. Бу ерда қуюқ бутазорлар, ёввойи ҳолда ўсган эман, анвойи мева дарахтлари, чангалзорлар бири-бирига чирмашиб ўсиб ётарди. Мана шу бутазорларнинг ҳаммаси Фино черковининг моли. Каттакон, соқоллари ифлос, жин каби бир поп «бутазорлар бизники», деб кунора жанжаллашади. Харидор топилса, арзон-гаровга ижарага берарди. Ammo ҳеч ким ижарага олмасди. Чунки ўрмон маъмурияти бу жойларни Ўрмон Қонуни низомига кўра ўрмон ҳисобларди. Мана шу ёввойи, пастак-пастак, ўтинга ҳам ярамайдиган бутазорлар орасида уч-бешта майда қарағай дарахти сиқилишиб ўрмон маъмуриятининг, ўрмон Қонунининг соясида яйраб-яшнаб ўсиб ётишарди.

Кўр Мустафо бу ишларни қандай бажарди билмайман... Денгизга ўпирилиб тушган бу чангалзорларнинг бир қисмини қандай баҳо эвазига тозалади, биласизми: тирноқлари баҳоси эвазига. У, чангалзорни қаричма-қарич очиш шундай машаққатли, бу денгизга типпа-тик тушган тупроқ шундай тошлик, шундай тошлик эдики... Кейин Мустафо кундузлари бошқа ерда ишламоқ мажбуриятида эди.

Оқшом бўлди дегунча, чангалзор ичига яшириб кетган чўкичини олар ва тонг отгунча ер қазиб, илдиз қўпориб йўл очарди. Қояни қоя демади, тошни тош. Бутун бир ёз, бутун бир қиш ўрмон маъмуриятининг тазйиқи билан чангалзор, бутазор, дафна, ёввойи мева дарахтлари, тикан, ўт илдизини унга қарши қўйишди. Бу даҳшатли курашга куч авлак¹ тупроқ учун Мустафодан бошқа бизнинг қишлоқда ҳеч ким қўл урмасди.

Қоя тугаб, юшроқ, қирмизи-қўнғир тусли қуюқ чакалакзори бўлган бир қарич майдонга чиқиларди, унда баҳайбат

¹ Авлак — ўлчов бирлиги; 1-4 дюномга тенг.

чўчқа ёнғоғиннинг қўрқинчли илон каби каттакон илдизи кўриниб турарди. Уни қўпориб ташласа, ўрмон маъмурининг қаршисида бўларди. Бу иш бўлгунча заҳарли бир тикан бош бармоғини шишириб юборди. Чўкич ўтмасланиб қолди, курак эса худди тош парчалари каби синиб кетарди. Инсон гавдасидек бир қоя, юмшоқ тупроқнинг устида туриб, остида ҳеч қадди-қоматини кўрсатмай зўр бериб ишлаётган кишига, йўсинли юзи билан тикилар; инсон елкалари, тирноқлари, оёқлари, кўкси сирти, бутун қуввати-ла унга таянар ва ниҳоят, аста-секин уни кемириб, йиқитарди. Чўкич иш бермаган замонда муштлари, муштлари иш бермаган маҳалда бармоқлари, бармоқлари ожизлик қилганда тирноқлари билан тупроқни тимдаларди...

Куз кунларидан бирида бундай қараса, жажжигина қарағай дарахтлари пистоқиранг тикон аралаш майин япроқлари ила; уч бош маймунжон шингиллари осилган ерга, қирмизи-қўнғир-кулранг тусдаги тупроққа соя солиб турар эди... Шунда уни кўриб, бизлар:

— Боқсанг боғ, боқмасанг доғ бўлар,— дедик.

Билмадикки, қайси тиш-ла, тирноқ-ла, қон-ла, жон-ла табиат деб аталмиш жониворни енгмоқ мумкин. Бандангиз мана шу мужодаланинг шоҳиди. Мустафонинг кўр кўзи ғазабдан қонга тўлган кунларни хотирлайман. «Ҳой, арслон Мустафо!»— дея узоқда бир қарағай кўланкасида қўрқинчли жангни томоша қилардим. Бу, жанг, римлик асирларнинг арслон-ла олишувидан шу эътибор-ла фарқли эдики, римлик асир арслонга чорак соат ичида, енгиларди. Мустафо эса аждаҳони бир йил деганда гоҳ умидсизлик-ла, гоҳ бир ғайрати ила енгаётганди.

Ҳар галгидек бир кун и эрталаб қарағайнинг тагига борсам денг, бир қишлоқи аёл уч ярим ёшлар чамаси уст-бошсиз бир бола билан биргаликда қандайдир тошлар, тахталар ва ёғочлар билан алланарсалар қилиб ўтиришарди. Бу, тўрт томони дарча бўлиб, хоҳлаган томондан шамол кириб-чиқиб турган бир уй эди. Мустафо эса кўк кўйлак кийган, бақувват бир аёл билан янги ерда жўяклар очарди.

— Арслон Мустафо!— дедим.— Сув топдингми, сув?

— Денгиз четида эски бир қудуқ бор эди. Суви сағал шўр, лекин ишлатса бўлади. Шу ерга бир ҳовуз қазисайдим...

Уни кўрдимми, дарров ишидан тўхтарди. Мен эсам унга ҳайрат, севги ва ҳурмат ила боқардим. Улкан ишлар кенг қулоч ёйгудек бўлса, миллионлаб ана шундай одамлар топилишини яхши биламан. Биз яшаб турган дум-думалоқ дунё ус-

тида шундай миллионларча инсоннинг тирноқлари, қўл қадоқлари, чиркинликлари, ягона кўзлари, ягона қўллари-ла бир аждаҳо ила жанг қилмоқ учун шай бўлиб турганликларини ўйлайман.

Жажжи хонимлар! Яқин кунларнинг бирида қайлиғингиз сизнинг олдингизга қип-қизил чиннигуллар келтириб қўяр, эътибор беринг, балки улар Мустафонинг қўли билан етиштирилгандир. Эй, жажжи бей афандилар! Яқинда помидорларни кўражаксиз бозорда. Улар олмалар каби хушбўй, шириндир. Кессангиз ичидаги уруғлари олтиндай товланади. Балки кунларнинг бирида ресторанда шишаларга тўлдирилган томат сувини ичарсиз ва ана ўшанда мазаси қандай тотли эканлигига тан берарсиз. Юнон худодарининг ўлмаслик учун ичган нектар лаззатини томоғингизда ҳис этсангиз, амин бўлингки, ичган шарбатингизга Мустафонинг етиштирган помидорларидан бир донаси қўшилгандир.

БИЛМАДИМ НЕГА ШУНДАЙ ҚИЛДИМ?

Оломон гавжум бир жадданинг ўлардай ёқимсиз қаҳвахонасига оқшомлари чиқиб турар, дарров дераза олдидаги столларнинг орқасидаги ерга ўтириб, талай вақтгача қолиб кетардим. Келиб-кетганларни соатлаб кузатардим. Зерикиб қолмасмидинг, дейсизми? Йўқ, аксинча, жуда вақтим чоғ бўларди. Одамларнинг юзига, хулқ-атворига разм солиб, ҳикоялар ёзардим. У ҳолда қандай қилиб вақтни хушчақчақ ўтказардингиз, дейсизми? Нима учун вақтим чоғ бўлишини айтайми: ўлим ҳақида, кексалик, янги урушлар ҳақида фикр юритардим... Ақлимга нақадар ёмон нарсалар ҳужум қилса, шу қадар вақтим чоғ бўларди.

Биласизми, одамларнинг ҳаммаси ёмон. Яшашнинг эса ҳеч бир маъноси йўқ. Севмоқ—аҳмоқликдир... Хуллас, удир, будир, ҳаёт шунақа-да! Яхши, нега энди буларга одам хурсанд бўлиши керак? Бир ўйланиб кўринг. Ҳар нарсанинг қулай йўлини топишга ҳаракат қиласиз. Мен энг зўрини топдим: ўлимга чора! Ҳеч ўлмаётгандай бўласиз. Бир тажриба қилиб кўринг.

Демак, шундай бутун бу ёмон тушунчалардан сўнг топ-тоза қаҳқаҳали, масъуд бир дунёга бораверасан. Демак, ёлғиз ҳаракат нуқтасида бадбинсан... Бундан бўлак масала йўқ, сен, яна ўша эски одамсан. Қайғуси бўлмаган, хурсанд одамсан... Йўқ! Ёмондан яхшига тўғри қилаётган саёҳатининг охирида қаҳвахонани холи қўяйлик, яна ўлимлар, урушлар, қимматчиликлар, истиқбол қайғулари ила кўчалар тўладир, қийналиб қолмайин!

Мен қаҳвахонадан чиқарканман, бир чол ичкарига кирди. Заифнинг заифи эди. Соқолини ҳар кун бир шаклда тарашлаб, ортиқча жойларини олиб турилганда, балки бошқа бир

шаклга кирган бўлармиди? Узиям ҳаммаёғи соқол экан. Ажабо, қандай қилиб уни тартибга солиб юраркан? Ҳайратланарли иш!

Чолнинг чигаллашиб кетган кир соқоллари орасидан қоп-қора кўзлари жонли боқарди. Киприклари сурма қўйгандек қоп-қора. Мен уни кўришим билан Туркия харитасидан Ван шаҳрини танлаб олиб, туғилган жойи шу ер, дедим. У ерликми, у ерлик эмасми, бу мени заррача қизиқтирмайди. Истамбулликми, ё бўлмасам баликесирлик¹ одам бўлганда: «Янглиш, бей бобо, унутибсан, дердим. Сен баликесирлик эмассан. Сен Ванликсан. Бироқ бундай ёлғон айтиш! Нима, Ван ёмонми? Маъқул тушмаяптими? Менинг хаёлимдаги Ван кўлини бир билсанг эди... Атрофини қорли тоғлар ўраб олган. Қоронғи тушганда унинг бўм-бўш қирғоқларида қанотли отларда ваҳший суворилар пайдо бўлишади. Сувларида кийим-кечак юваётган покиза, сутдек оппоқ юзли, тимқора кўзли бокира қизларни кўрасан. Сувларини айтмай-сизми, кўз ёшидек мусаффо. Мазасига фақат сайр қилсангизгина етасиз. Мен оти нималигини билмаган бир шамол, кечалари ҳатто қирғоқларни ҳам жонлантириб юборишга қодир тўлқинлар ҳосил қилади. Ван кўлининг чағалайлари шовқинсуроқ кўтарган замон, ҳамма ҳомиладор хотинлар ўғил туғади, байталлар тойчоқли бўлади, сигирлар бузоқлайди. Фақат Ван кўли ҳаракатдан тўхтагандагина одамлар ўлиши мумкин. Ёлғон сўзлаяпсан, чол, сен ванликсан. Тасбеҳингдан билиниб турибди. Мен буни қаҳрабо тошли тасбеҳингнинг шақирлаганидан сездим. Нега энди «баликесирликман», дейсан? Ванликсан ахир! Сен ванликсан!»

Чол қаҳвахонанинг деразаси олдидаги столга ўтириб, кумуш гардишли кўзойнагини тақиб, газета ўқирди. «У қаҳвахонага кираётганида мен чиқаётгандим», дегандим. Шундай эди, аммо мен уни тўқ-сариқ духоба қопланган никель кўзли филофини столнинг устига қўйиб, кўзойнакни кўзларига тақиб газета ўқишини кўриб, йўлимдан тўхтаб қолдим. Тўхтамаслигим керак эди, чунки оқшом бўлганди, мен қаҳвахона олдида сайр қилмоқчийдим.

Ёши эллик билан саксон ўртасида эди. «Эллик» деса, ишондингиз, аммо: «Кўп чўкибди, вақтидан аввал қарибди», дер эдингиз. «Саксон», деса: «Машаллоҳ! Ҳеч ким бунга ишонмайди», дея ҳайратдан ёқа ушлаб қолардингиз. У ўзи ким, қандай одам, Ван шаҳридан қачон келган, нима иш қилади? Бу саволларга жавоб беролмайман. Аммо муҳаққақ, у сўққабош.

¹ Баликесир — Туркиядаги шаҳар, вилоят марказларидан бири.

Бир хоннинг тахтида ўтиргандай ўтирар, бу ерда ванликларнинг майда-чуйда ишларини кўрмагандай бўларди. Унинг нима иш қилиши мумкинлигини ўзимча тасаввур қилолмадим. Комиссиончи дедим, савдогар дедим, ҳаммолчилар бошлиғи дедим, эски бир ҳаммол дедим, тунги қоровул дедим, у дедим, бу дедим, лекин биронтаси ҳам муносиб келмади. Охири шундай бир хулосага келдим. Унинг яхши тикувчи кўлидан чиққан бир уст-бош каби ўтираверишидан шундай фикрга келдим: бу бир эски мутасарриф¹ эди.

Ўтирган стулининг суянчигига тасбеҳини осиб, бошқа кўлини столга таянтирганича, ўқиётган хабари нима экан, деб қизиқсиндим.

Бир гал унинг қаҳвахонага кириб келиши билан менинг оёққа туришим шу қадар бир-бирига тенг келиб қолдики, бу ишимдан ҳам шошдим, ҳам ижиргандим. У энди эшикдан кирай деб турганда, мен эшикдан чиқиб кета бошладим. Унга яна бир назар ташлаганимда унинг столга келиб ўтираётгани, кўзойнагини чиқараётгани кўриниб турарди.

Бир кун оқшом менинг ишим чиқиб қолди. Қаҳвахонага одатдагидан анча кеч келдим. Чол энди келиб ўтирганди. Орқасидаги столга мен ҳам жойлашдим. Вақт алламаҳал бўлиб қолганди. Қаҳвахонада ҳамон одамлар йўқ эди. Чол газетасини аллақачон ўқиб бўлган, кўчадан ўтган-кетганини томоша қилиб ўтирарди.

Мен ҳам шундай қилдим. У бир сигарета тутатди. Мен ҳам тутатдим. Сўнгра у тасбеҳини, қаҳрабо тошли тасбеҳини чиқарди. Шақир-шуқур қила бошлади. Тасбеҳим бўлганда дарҳол мен ҳам чиқариб, шақиллатишга тушардим. Бўлмагани сабабли қилолмадим. Қилолмаганимга шунчаки жоним сиқилди. У кўчани томоша қилар, мен эса уни томоша қилардим; чол нимадандир хафа кўринарди. Бу, ташвишли ўлим каби, ишқ каби нарсаларнинг келтирадиган хафачилиги эмас эди. Бу хафачиликнинг сабабини ўйлаб топдим. У нима десангиз, кунда айланиб, кўлга тушиб турадиган пулнинг келтирган ташвиши эканлигини кашф этдим. Пулдан сиқилишнинг юзга, холга, рангга нелар келтириши мумкинлигини худди ҳозир билгандайман... Балки илгари ҳам билгандирман-у, лекин у бир тасодифдор. Чолнинг пул қайғусидан сиқилаётганини у сўзламасданоқ, мен ўзим кашф этдим. Бир зум мен чолни унутиб, кўчага назар ташладим. У бир соя каби ўрнидан туриб кетганини «сезмабман» десам, жуда ёлғон сўзлаган бўламан.

¹ Мутасарриф — мулкдор ёки мулк бошқарувчиси.

Эртасқ кун ҳар вақтдагидай келадиган соатимда қаҳва-
гонага келсам денг, ғариб бир нарса кўрдим. Чол одатда-
гидан икки ярим соат аввал бу ерга келганди. Яна орқасига
ўтирдим. У бирдан кулимсираганча юзимга боқди:

— Кеча кечқурун,— деди,— тасбеҳимни шу ерга осиб
қўйгандим. Йўқ. Йўқолибди.

Юзида тушуниб бўлмас ифода бор эди. Умид-ла, дард-
ла тўла эди. Ҳаяжонли эди. Ранги аслида сариқ кўринса-да,
юзи оппоқ, қисқагина соқоли титраб тургандай эди.

— Яхши иш бўлмабди,— дедим,— афсус!

— Кеча сотмоқ ниятида тим бозорига олиб боргандим.
Етмиш лира бердилар, бермадим. Саксон сўрадим. Берсам
бўларкан,— деди.

— Қийматли бир нарса экан-да, демак?

— Табиий. Садафли эди. Бунинг устига энг тоза жинси-
дан, зумрад тошли эди!

— Ҳа, гўзал бир нарсага ўхшарди.

— Сиз ҳам ҳар ҳолда кеча кечқурун, қўлимда ушлаб
турганимда кўргандирсиз?— деди.

— Худо ҳаққи, аҳамият бермабман.

Юзи бирдан ўзгарди. Боқишларида қандайдир шубҳа
пайдо бўлди.

— Полицияга бораман,— деди.

— Яхши қиласиз,— дедим.

Шу онда: «Сен олдинг. Яхши биламан, ҳозироқ чиқариб
бер», деяётгандай, ҳатто демоқчи бўлгандай ёмон тикилди.
Бепарво бўлиб туравердим. Пинагимни бузмадим.

Яна юзи ўзгарди.

— Оҳ, қанийди, ўша ўғрини бир топсам!— деди.

— Зўр бўларди!— дедим.

Юзимга қарамасдан лабларини тишлади.

* * *

Устма-уст ҳар оқшом кеч тушмасдан қаҳвахонага кела
бошлади. Менга салом бермасдан, кўрмаганга олиб, ўз ўрни-
га бориб ўтирарди. Тасбеҳини мен олганлигимга амин бир
ҳолда, менга боқмасдан, ғазабли юзига газетасини тўсиб
ўқирди. Мен чиқиб кетаётганимда орқамдан қараб қолиши-
ни, бир неча марта эса, атайлаб столда унутганим сигарета
пачкасини олмоқ баҳонаси ила қайтган замонимда менга
қараб туришини сездим.

Кеча кечқурун яна шундай ўтиришгандик. У газетасини ўқир, мен алланарсаларни чизиб ўтирдим. Бирдан қаҳвахонанинг бурчагидаги ойнага кўзим тушди. Менга ойнадан боқиб бўлмаса ҳам, лекин унинг ўтиришида мен тасаввур этган бир нарса бор эди. Ўзимни кузатдим. Менинг шу ғайритабиий ўтиришимда бу ишни қилган, бироқ ҳеч пинагини бузмай ўтирган жуда ярамас ўғрининг ҳолати борлигини сездим. Шунда ўзимга ойнадан ғайриназар билан яна диққат этдим. Ҳа, унинг тасбеҳини мен гумдон қилган кимсага ўхшардим. Баъзи болалар бирор ноҳўя ишни қилмасалар-да, катталарнинг қистови натижасида, кечирасизлар, ҳа, қилдик, деб бўйинларига олишга мажбур бўладилар. Ҳақиқатда ўша ишни қилмаган бўладилар. Аммо уларнинг туришида шу ишни қилган каби бир ҳолат бор бўлади. Бирор ёмон иш қилмаган инсонларнинг бундай табиий ҳолатлари ҳеч ҳисобга олинмайди. Шундай қилиб, мен у болалардан бирининг ҳолатида эдим.

Чол билан орамиздаги бу ноҳуш ҳол анча кунлардан бери давом этарди. Кеча кечқурун бир ўртоғимнинг денгиз чиғаноқларидан қилинган тасбеҳи менда қолиб кетганди. Қаҳвахонанинг олдидан қўлимда шу тасбеҳ ила ўтиб кетгандим. Ичкарига яхшироқ назар ташламагандим. Наридоғи бекатда трамвайга чиқмоқчийдим. Тўсатдан чол ёнимда пайдо бўлиб қолди. Қоронғиликда тасбеҳимни тортиб олмоқчидай эди. Қўлимга диққат-ла боққанини кўз қирида кўрдим. Юзига боқмадим ҳам. Денгиз чиғаноқларини шиқирлатдим. Қандай ғазаб билан узоқлашганини бир кўрсангиз эди... Орқасидан менга, унинг сўккан товуши эшитилди: «Энди мазах қиляпсан-а! Олчоқ ўғри!»— деярди.

Ишнинг энг ёмони, шу кунларда қаҳвахонага аҳён-аҳён-да бўлса-да киришининг иложи бўлмай қолди; у ўтирган соатларда дераза олдидан ўтарканман, ўзимни чўнтагимда бир нарсалар яшириб юргандай ҳис этардим. Баъзан табассум ила, баъзан ҳуштак чалиб ўтардим. Бўлмаса яна чўнтагимда худди алланарсани сақлаб юргандай иш қилиб қўярдим-да. Баъзан унинг хаёлидан: «Ажабо, полицияга бориб ҳабар берсаммикан?»— деган ўй кечарди. Аммо шу заҳоти у ўзича минғирлаб: «Ит ўғли — ит! Атайлаб шундай қилган. Агарда тасбеҳ ҳозир чўнтагида бўлса шундай қилармиди? Бу пулсиз одам, аллақачон қаҳраболарни катта баҳога сотиб юборган. Ҳаром бўлсин!»— деб қўярди. Мен ёмон бир одамман. Мен ўғирлик қилмаган ўғриман.

Бечора чолга ачинардим. Унинг назарида, тасбеҳини мен олганману, бироқ ҳеч уялмай юрган кимсага ўхшардим.

Бу ёмон бир ҳаракат эканини биламан. Биламан-у, аммо қўлимдан бирор иш келмайди. Менда бундай ҳолатни уйғотган унинг ўзи. Мана шуларнинг барчасидан кейин қилган ишларимга пушаймон бўлсам, қанийди, озгина бўлса-да, қийналсам!.. Қаҳвахона олдидан ўтганда нима учундир, баъзан бошимни у ёқ-бу ёққа очиқдан-очиқ сарак-сарак қилиб кетаётганимни бирор киши кўрган бўлса, «Жинними бу, нима бало?»— деб кула бошлашига нима дейсиз?

Олдимда бир одам кетмоқда. Вақт ярим кечадан оғган. Йўгон, қалин бўйинли, сочлари тиккайган, жакетининг чўнтаклари қаппайган, елкалари билан сонлари айна бир кенгликда, елкаларини бир оз қисганидан бўлса керак, сонининг кенглиги сал катта.

У мендан йигирма қадамча нарида кетарди. Юришимизнинг суръати бир хил тезликда бўлса керакки, на мен унга яқинлашардим ва на у мендан узоқлашарди. Шундай вазиятда талай вақтгача кетдик. Бирдан сиқилдим, орамиздаги масофани ўзгартиргим келди. Жаддада одамлар йўқ эди. Аммо бу жадданинг ўртасидаги дарахтли йўл тун яримдан кейин менга жуда ёқади. Бу йўлда ўзимни севгилимга топширишим, ҳисоб-китоб дафтаримни ёпишим, айтмаган сўзларимни гапиришим, оширолмаган қарорларимни амалга оширишим мумкин. Йўлнинг четларида эса эса қоларлик ҳеч бир хотира қолган эмас... Нима, мана шу одамни деб мен йўлимни ўзгартираманми, а?!

Сархушман. Онасини сотвораман мана шу дунёнинг. Душманларимнинг ҳаммасини бир сариқ чақага олмайман... Дўстларимнинг, шу дунёдаги ўлмаган дўстларимнинг барчасига шароблар, пиволар икром ётаман. Севгилим, сен ҳам мана шу ҳаводан нафас оляпсанми? Бу соатда ўнг томонингга ўгирилиб, сен ҳам, инсон қиёфасидаги бир ҳайвон каби хуррак отаётгандирсан балки. Аммо, оҳ! Тўшагинг иссиқдир. Ётоғинг сенинг гўзал ҳидинг билан тўладир! Ана, боқ! Ойга боқ! Қиш-кечасининг муборак ойига боқ! Ҳам юрғардим, ҳам ўйлардим. Тўхтадим. Бир дарахтга суяндим, дарахт шохлари шамолдан қимирлаб турарди. Ун беш кунлик ой эмас, бу янги туғилган каттакон ой. Жадданинг каттакон чироқларидан қорайиб кўрниниб турган темир қисми, ярқираб турарди. Мени телба-

ликка соларди, кўча кўппагининг гўзал кўзлари, маҳзунлиги, очлиги... Оҳ, бир тешиккулча бўлсайди чўнтагимда! Утирсайдим шу намхуш чаманларнинг устига, кўппакнинг ёнига. «Эй, эшитсанг-чи, дейсайдим, йигитларнинг хўрози, шу дунёда бир сен, бир мен бормиз, биргина шу қисқа-қисқа одимлар-ла юраётган бир таъвия, биргина ой, биргина у, анави ўтиб кетган автомобиль. Нима қиламиз энди? Ойга боқиб шеър ёзамиз. Автомобилни тўхтатиб минамиз. Мана шу таъвияга етиб олайлик. Қилишимиз керак бўлган бир нарса бор. Утириб сен билан бирга шу тешиккулчани баҳам кўрамиз».

Кўнглим бир тешиккулча истаб қолди. Анча очикқан эдим. Кўппакнинг ёнига яқинлашиб бошини силамоқчи бўлдим. Жуфтакни ростлаб қолди. Қўрқиб кетганди бечора! Яна юра бошладим. Мен юқорида баён этган бўш калималарни кўппакка сўзлай-сўзлай ўрнимдан тургандим. Талай вақт ўтганди. Ҳалиги кетаётган одам яна йигирма қадам олдинда. Бошимни шундай бир силкиб қўйдим. «Жинни бўлма!»— дедим. «Бояги таъвия ҳали сендан икки одим олдинда юриб борарди. Энди йигирма одим, ҳозиргидай йигирма одим эмас. Сен ҳисобда янглишдинг».

«Э-э-эҳ, қандай яхши!»— дедим, «бўлади». Мен ҳамиша ҳисобдан адашардим. Уйлаган ишим ўзимга ҳам маъқул тушди. Ҳа, жуда маъқул. Ашулани хиргойи қилиб ҳам юрардим, ҳам ўйлардим.

Тўғри, менинг бир севган қизим бор эди. Аммо севишга ҳаққим йўқ эди. Чунки мен онасининг кўз тиккан бир одамиман. Мен азизман, мен, мен... Сарсарин бир одамман. Мен сархуш бўлиб тураман. Мен одамнинг жаҳлини чиқариб юбораман, азизим. Мен сал бўлмаса, унинг уйи олдига бориб: «Эй қиз, мен сени севаман!»— дея бақиримизга оз қолди. Эртага, азонда, каллаи саҳарлаб туриб, ҳали қарғалар «қағ» этмасданоқ, унинг уйига бориб, эшигини роса тақиллатиб, ким эшикни очса, кечирасиз, қайси қизнинг отаси билан кўришаётирман, дейман. Агар отаси бўлса: «Афанди! Ехуд қайнота!»— дейман... Айтадиган гапларимни ўйлаб олмоқ учун бир дарахтга суяндим. Уйланиб қолдим. Кўзларимни юмдим. Дарахт шамолдан тебранарди. Мен севгилимнинг отасига бор гапни айтаман: сўнгида оллоҳнинг амрига қизини менга беришини истайман. У ҳам розилигини айтади. Бирга йиғлашамиз. Қиз мен билан бирга кўчага чиқмоқ учун ҳозирлик кўра бошлайди. Шунда отаси менга: «Ўғлим, етар энди»... дея лекция бошларкан, бирдан кўзимни очиб юбордим, қарасам дунё айланиб турибди. Меъдамда бир кўнгили айниш, оғзимдан ачиқ сув

кела бошлади. Қорнимда қандайдир муштга ўхшаш нарсани тиралиб ичимни эзар, жуда ғалати оғриқ пайдо бўлган эди. Сизнинг англаган нарсангиз тўғри, едирганларингиз, ичирганларингиз бурнимдан булоқ бўлиб тушарди.

Кўзларимда чақмоқлар чақнар, жолдузлар пайдо бўлар, ойнинг нурлари қирмизи, сариқ, ложувардлашарди. Сўнгра татли бир роҳатлик, денгиз устида сайр қилгандай бир ҳузур, бир сукунат... Бутунлай кайфим учиб кетганди; оҳ, қанийди, ҳозир бир қултум қаҳва бўлса, аччиққина бир нарса...

Яна юра бошладим, йигирма қадам нарида, йўғон, бели, елкаси, семиз бир махлуқ. Шошсам, шошади. Чопсам, чопадим. Тўхтасам, тўхтайдим. Ниҳоят унга яқинлашдим

— Ҳов, сен кимсан? — дедим.

— Менми? — дейди.

— Ҳа, сен?.. — дейман.

Кулимсираганга ўхшаб афтани буруштирди, кўзларини бир нуқтага тикиб, юзига бир жиддий тус берди.

— Азизим, мен, — дерди у, — мен сенинг севган қизингнинг севгилисман.

— Севгилиси бўлмай ўл! Мени нима учун таъқиб этаётирсан?

— Мен сени таъқиб этаётирман. Сен мени таъқиб этаётирсан!

Ҳақ гапни айтди, тўғри, у таъқиб этаётганди. У меңинг олдимдайди, аммо...

— Азизим, менга қара!.. — дея гапира бошлади. Оғзидан қўланса пиво ҳиди келди. Бамисоли ҳозир оғзимдан чиққанларни еган бир кўппакнинг оғзи каби сасирди...

— Пуфф! — дедим, — ўлакса каби намуңча сасимасанг! Силкиниб қўлимдан ёқасини чиқармоқчи бўларди. Камзулининг ёқасига қўнган чангни қоққандай мендан қутилишга, ўзини урдирмаслик учун қўлининг тирсаги ила тираниб, ёқасини қутқаришга ҳаракат қиларди. Ниҳоят қўлимдан чиқиб, югуриб кетди. Йигирма қадам, йигирма беш... Санай бошладим: ўттиз, ўттиз икки, ўттиз тўрт, ўттиз етти... Ердан бир тош олдим. Тошни олардим-у, аммо кўзим унда. Орқасига қарамасди ҳатто. Худди ердан тош олаётганимни, қўлим унга бориб еганини кўргандай, оёқларини қўлига олиб қочарди. Сал нарироқда полиция, қоровул бор. Мен ҳам бир ён кўчага шартта бурилиб, орқамдан худди биров қувлаб келаётгандай, тирақайлаб қочдим.

Кимдан, нимадан қочдим? Ҳанузгача билмайман. Ростданам севгилимнинг севгилиси бўлмасайди... Аммо нима сабабдан шундай деди? Нима учун мен турсам турарди, юрсам юрарди?..

ИЗМИРГА

Ичкилик, севгили ёр, уй, онла, ўртоқ, эрмак, дунё ишлари, бир нафаслик фикр... қўйинки, ҳамма-ҳаммаси, терисига игна кирган, сигарета тутатган, қирмизи, яшил, сариқ, тўқ-сарик ҳаво шарлари учирган кунларимиз бўлади. Ҳамма нарса рангини, учарлигини, севинчини лаҳзада йўқотади. Ушандай дамларимиз бўлмаслигига имкон борми? Шарларига ҳеч игна санчилмаган одамлар ҳали кўп яшашади. Бироқ, уларни кун ўтган сайин қизганчиқ бўлиб, кун ўтган сайин кичрайиб бо-ришаётганини кўраман.

Мана, бутун шарларига игна санчилган бир шар сотув-чи сифатида кўчаларда юрибман. Кеча ўзини яхши деб ҳисоблаган севгилимдан, кеча ҳеч бир сабабсиз мени хафа қилган ўртоғимдан, бир оз аввал уйимдаи, кечки пайт жасоратни, никбинликни, ишқни, тонгга қарши навбатдаги минг турли бўлар-бўлмас фикр, ҳис, сафсата, жинниликларни қонимда сингдирган ичкиликдан, уйнинг эшигидан чиқар-чиқмас ўзимда жирканч хиссини уйғотган кўчаларда юрибман.

Ниҳоятда совуқ бир май кунни эди. Мевафурушлардаги гилослар, бизга ҳали ойларча келмаяжак бир баҳор мамлакатидан биз билан ҳазиллашмоқ учун келгандилар ҳар ҳолда. Бир килосининг баҳосига бир фақир -оиланинг бир ҳафта давомида терлаб-пишиши лозим бўлгани қулупнайлар қандай чиркин нарсалар эди! Бодринглар у салат-латук деб аталмиш ёғли япроқлар ҳам жуда қиммат эди. Май ойида дўстлардан, емишлардан, христиан растасининг гулларидан, нилуфарларидан баҳри-дилинг очилади.

Ўликка йиғламаган одамлардан нафратланаман. Кулган-ларга жаҳлим чиқади. Чунки мен яшашни севаман, севганда

ҳам қандоқ! Душманликлар, туҳматлар, ёлғонлар, кунимни ўтказиб турган пулимга кўз тикканлар, бориб севгилимга менинг устимдан мағзава тўкканлар, ҳамма-ҳаммасини севганим кунлар, соатлар бордир. Йигирма тўрт соатдан сўнгра бутун гина, аламлирим эски замон ҳовузлари каби сокинлашади. Аммо бугун озиқ-овқатларга жуда ўчман. Чиннигул сотган одам кулмоқда. Анави ерда новвой ҳам кулмоқда. Мендан бошқа ҳамма масъуд. Ҳаммангизни оллоҳ жазоингизни берсин!

Ичимда қандайдир бир сархушлик бор; бир ухлаб олишим керак эди, аммо вақтида ухлай олмадим. Оҳ, қанийди, бир ухлаб турсам! Янгидан ҳаётга қайтгандай бўлардим. Юрган йўлимда ухлайман, бироқ типпа-тик бўлганлигимдан яна уйғониб кетаман. Бир гестапо мени гоҳ мудратиб, гоҳ ўзготиб жавобини беролмайдиган бир савол сўрайди. Бу исканжа тура турсин. Турмаяпти. Инсон фарзандининг у табиий ҳоли ҳечам орқага қайтмайди: у ёқимли денгиз, у пуфаклар, у елкан, у қуёш нурлари ичидаги қумлик...

Ичимизга бундай, ҳар кишининг ўзига кўра бир Ҳамлети киргани замон, ёлғон-яшиқларга жуда яқинлашиб қоласиз. Шу дақиқада икки жуфт яхши сўзга, ёлғон бўлса ҳам ишонаверасиз. Демак, бу ҳол инсоннинг жуда ақлли бўлган они эмас. Аҳмоқлик, жиннилик они ҳам деёлмайман. Бу он устаранинг устида турган ондир, яъни дўзах устидан қурилган жаннат кўприги.

Бу онларни яшаган ҳар бир инсон, шифосини ҳам ўзи топади. Кимдир душ қабул қилади, кимдир жинниларга ўхшаб кўча айланиб юради. Кимдир корхонага кетади. Кимдир майхонага чопади. У онни нишонлашга ҳаракат қилади. Энг яхшиси у онларни бошдан кечирмасликдир. Яна тўғриси, ўзи ўзига топилмиш усул-ла, ишнинг ўртасида бирдан пайдо бўлиш билан иш битмас. Кейинчалик бу ёмон одат тусига кириб қолади. Уйқу дориларига ҳар нарсасини алишадиган уйқуси қочикларга айланиб қолади инсон. Қўйиб турунг, у он ҳукмини, салтанатини сурсин, бир-икки тола сочининг оқаришига, уч-беш чизиққа эга бўлсин-да, ҳали тузукроқ. Чунки қандай бўлмасин келиб кечажакдир. Кечмаса-чи?.. На ичкилик, на афюн кор қилади.

Борди-ю, шу он келса... Бирдан гулларнинг хушбўй ҳидлари анқий бошлаганини, гилосларнинг қизаришини, қулупнайларнинг инсонлар учун яратилганини, масжидларнинг фуқароларга сарёғли, тилли сандвичларни ол, ол, дейишга тушишларини, ёққа пишган муздай бифштексларнинг бойларга айриб қўйилганини қандай тушунсангиз тушунинг,

ҳар қандай чора одамларнинг кафтларида, билакларидадир. Худди мана шу хусусда уч-беш кун аввал ўқиганим бир китобида Бальзак шундай дейди:

«Тушунчаларда ҳеч бир ҳаракат йўқ бўлса, тушунчалар ўзларини тушунчасизлардан сал илгарироқдамиз, деб санама-синлар».

Ана шундай кунларнинг бирида эдим. Мени яшамоқда чорлаган ҳеч бир нарса йўқ эди. Мен бу дақиқаларда ичимлик ичмайман. Фақат юраман, юраман, юравераман. Кўзимга илинган ҳар нарсадан ўша заҳоти афтимни бужмайтириб ўтиб кетардим. Ҳайвонлар, инсонлар, боғчалар, чексиз денгиз қирғоқларини учратардим. Янгидан туғилгандим. Бугун ҳам шундай бўлди. Икки одам-ла икки қуён, бири ясама, бири ҳақиқий, икки кўзи, инсонларнинг умидлари бўлмаганини менга шивирладилар. Улар чекаётган қайғу фожиасининг буюклиги менинг бу инсон ҳақидаги фикрларимдан унинг қилмоқчи бўлган жирканч ишларидан нақадар улуғ эди. Асолат инсонлардан кўпдан бош кўтарган. Аммо у ғалати калима на савдогар уйларига, на қассоб, на комиссиончиларнинг хотинларига, на ресторан эгаларининг башараларига, на буюк ва гўзал турар жойларига, на-да машҳур фоҳишаларга, номи улуғ инсонларга ўтди. Атайлаб, умидларимизга, андуҳларимизга, ёлғиз фақир инсонларнинг умидларига, фожиаларига келиб қўнди. Уни на ўқимишли шахсларда, на китобларда, на ашёларда, на-да, хатти-ҳаракатларда қидирманг, бари бир беҳуда.

Гуллар билан меваларнинг нархини анчагина оширганларни кўриб, балиқ дўконидагилар талвасага тушишди. Ўзлари балиқчи бўлмасалар-да, лекин балиқ сотган дўкондорларни жуда севаман. Кунини қармоғи ила ўтказаетган балиқчилар ҳали оз, албатта. Ҳали у мрамар ҳовузли балиқчи дўконларининг олдида жонли-жонсиз ярим кило пишмаган криветка ила уч-беш денгиз қисқичбақаси, тўрт-беш лимон, икки шода тароқ сотаётган узун мўйлабли, оқшом пайт уч-тўрт қадаҳ отмоқ учун ишлаётгандай бир ҳолатда фуқаро грек сотувчилари туришарди... Уларнинг саватлари, криветкалари, қичқичбақалари, тароқлари ҳеч бир замон қулупнайга етиб, хурсанд бўлганликларини менга айтишмаган. Ҳанузгача ҳеч кулмадилар. Денгиз туби ранги-ла титрашган, саватларнинг новдаларига пилтадек оёқлари билан тираниб чиқишига ҳаракат қилаётган бу жони бор денгиз ости ҳайвонларининг толеига ҳам ачинаман. Ачинаману, лекин миямга яна шундай янги ўйлар келади, бу ҳайвонлар, рўзгор пулига аралашгани ҳолда икки қадаҳ ароқ пулига ишлаган каби кўриниши

шоирона бир тушунча берган серсоқолни бизчалик севадилар, шу сабабдан ҳам уларнинг қармоқларига тушадилар.

* * *

Қуёнлар бир қафас ичида эдилар. Икки ҳаммол бола, бир мадам. Гапи чўзилиб кетган икки одам. Ўн-ўн икки ёшли, сочи ўралган бир қиз, мен, қафас ичида, қулоқларини орқасига қисиб олганча бизга ҳайрат-ла боқиб турган қуёнларни томоша қилардик. Улар қуёндан кўра кўпроқ сичқонга ўхшашарди. Қичкина қиз, қафаснинг бошидаги бир аёлга:

— Хола, булар сичқонми?— дея сўради.

Аёл:

— Сичқонлар шунақа бўладими, қизим, кўрмаяпсанми, булар қуён!— деди.

Қичкина қиз кулди. Бошини қуёнларга томон чўзди. Қип-қизил тили билан қурт еган тишлари орасидан нозик бир севинч, дўстлик овози чиқарди:

— Диддидидидидидидиди...

Мен:

— Хоним афанди,— дедим,— мабодо сотмайсизми?

— Сотаман, ўғлим. Саккиз дона эди. Иккита қолди... Бизниклар Измиргā кетдилар, мен ҳам кетаётирман... Қафасни ҳам сотаман. Йўлкирага ишлатаман.

Сўнг айтган гапларига пушаймон бўлди. Уялганидан лавлагидай қизарди.

Шунда бир бошқа мадам:

— Аммо булар жуда кўп болалайди, қафасда сиқилиб кетибди!— деди.

Хотин жавоб бермади. Бўйинини қисди.

Қуёнларни сотган хотиннинг устида қизғиш тусли бир кўйлак бор эди. Юзи, оқ-кўкишдан оқ-сарик ўртасидаги рангларга тўла эди. Еноқлари тўғридан-тўғри оқ-сарик, кўз остилари эса мовийлашган тусда, сутга ўхшаб кўринган оппоқ юзи тоза, унда шундай улугворлик бор эдики, инсон истар-истамас онасини, бир замонлардаги поклик, парвосизлик, ич бокирати ила кексайган яхши аёлларни хотирларди. Энди аёллар кексаймаяптилар, чиркинлашяптилар. Эркаклар ҳам худди шунинг ўзи! «Бир замонлар аёллар мана шундай кексайишган» деган ўй кечди бошимдан.

Аёл биздан уялгани учун, қуёнлар билан овора эди. Қуёнларнинг бурнига кўп жомашовда кир'ювган қалин бир шаҳодат бармоғини теккизиб, куларди.

Ҳаммол бола:

— Бизнинг Элазизда қуён тўлиб ётибди,— деди.— Булар сичқонга ўхшайди. Бизнинг ердагилар нақ эшакдай келади.

Шунда бошқа ҳаммол бола:

— Бу ёққа туш!— деди.

Хотин уларга дўстларча боқди.

— Булар ҳали ёш,— деди,— катта бўлишади.

Қуёнлар бизга, биз қуёнларга боқардик. Измирга билет пулига сотилган қуёнлар тумшуқларини бир шаклга киритиб, қафаснинг симларидан чиқариб туришарди. Эҳ, онасини шу дунёнинг! Измирга билет пули! Юзи оналаримизни хотирлатган қирмизи кўйлакли, умидвор аёл!

Бошимдаги қаварчиқ ёрилиб кетди: сариқ, йирингли бир сувнинг бошимдан оқа бошлаганини ҳис этардим. Қуёнларни севаман. Бувижоним! Измирга кетмоқ учун қуёнларни сотган санга ҳавасим келади, мен бундай одамларни севаман. Бундайлари ёруғ дунёда бир дона бўлса-да, мени яшамоққа чорлайди. Сен билан бирга Измирга кетишга умидвор эдим. Сотаман қуёнларни. Биз улғайдик! «Неварамга олиб кетаётгандим. Билетга пулим йўқ. Мен нимани ўйлагандиму, нима бўлиб чиқди, бу дунёнинг ишига қаранг! Измирга Палубада кетай десам улғайдим»... «Ишнингиз ўнгидан келсин, сизга хайрли муштарийлар nasib қилсин, бувижоним».

Йўллар анча бошқача эди. Фақат одамлар ёлгон сўйла-масдилар. Мен бахтсизмидим? Ундай эмас! Мен умидсиз эдим. Онам эса мендан ҳам миллион марта бахтсизроқ, аммо умидли эди. Яшасин онам, яшамоқ севинчи, Измирга палуба-да кетиш истак-орзуси!..

Танҳо трамвай йўлларига тушдим. Еттига бола кўрдим. Трамвай йўлига эгилишиб, бир нарсалар қилишарди. Кулишарди. Уларга қўшилдим. «Ҳар ҳолда,— дердим ўзимча,— пачағи чиққан бир қуруш тангани рельс устига қўярдилар, трамвай устидан юриб ўтгач, қурушнинг қай шаклга тушганини кўриб, кулгани тўпланишади. Кўрай-чи мен ҳам шу қуришни, қанақайкин». Аммо бу кўрганим нима денг? Қуёнлар. Уларнинг кўзи ҳайрат ва кўрқув ила тўла эди, аммо яна се-винч ичида. Эдилар. Ора-сира ширингина жағлари ила яшил ўтларни тортқилаб қўйишар, кекса хотиннинг бармоғини кемиришга ҳаракат қилишарди. Шу орада эшакдай бир бола келиб қолди. Унинг қўлида кўзлари сўник, ярим хол — ме-нинг назаримда бир қуруш тангадек келарди — бир сичқон боласи бор эди. Оёқларининг биттаси тош билан эзилганди, аммо анча жонли эди. Уни рельснинг устига қўймоқчи бўлишарди. Трамвай келди. Ҳаммаси чекниди орқага. Чопиб сичқонни қутқазмоқчийдим. Трамвай, баландликка ғийқиллаб

чиқиб, энди олдимга келиб қолганди. Одамнинг кўзига жуда тез каттариб келарди. Болалар билан биргаликда сичқоннинг қатл этилишида истар-истамас ҳозир бўлдим. Трамвай ўтиб кетди. Болалар чопишдилар. Сичқонни трамвай босиб кетмаганди. Сичқон балки жон талвасасида рельснинг ич томониغا яшириниб, қутулиб қолганди. Эшакдай келадиган боланинг кўлида яна бошқа битгаси қараб турарди.

Уша эшакдай келадиган бола:

— Вой онасини!.. Йўқолди, сичқон, э!— деди.

Рельснинг устига жониворни яна ўрнатишди. Бошқа бир трамвай жаранглаб келди... Мен ўз йўлимга кетдим. Балки ўша қатл жазоси яна ижро этилмай қолгандир.

Сичқон ифлрс ҳайвон, дея ўйладим. Инсонларга жуда зарарли... Касаллик юқтиради. Аммо қандай севдим ўша сичқонни, қандай юрагим ачинди у сичқонга. «Бечора сичқонча», дедим. Эшакдай болаларга «олчоқлар» дея сўкиниб юришда давом этардим. Аёлдан олганим умидни трамвай йўлига қўйиб, сичқонларни қатл этардик.

Кўзичоққа оқшом пайти, оломоннинг энг қизиган пайтида Дўғри йўлда рост келдим. Бир қўзи, ерга чўзилиб, кавш қайтариб ётарди. Устига, юнглари орасига бир қоғоз қўйилганди. Бир сигарета қутисининг йиртилган парчасига қалам билан шу сўзлар ёзилганди:

«Жонлиси 15, жонсизи 7, 5 лира».

Жонли кўзининг ёнида, жажжигина бир бошқа, ясама кўзи ҳам бор эди. У тўрт оёғи бир тахта устига ўрнатилган бўлиб, қандайдир ёқимсиз, мунчоқдан ясалган кўзлари ила нурсиз боқар, жонлиси эса дунёдан хабарсиз, кавш қайтариб ётарди. Одамга боқдим. Бир қишлоқ хўжайинига, ўлкасиз бир Бўғоз ичи пристанида билет сотувчи маъмурга ўхшаган бир бечора, гоят тажрибаси зўр бир одамга ўхшаб ишлаётган, ўлса ҳам ахир муваффақ бўладиган бир ҳолат ила ҳеч бир нарса сўйламасдан, катта бир магазиннинг бурчига кириб қолгандай, бош бармоғи иягида, икки бармоғининг орасида сигарета, кўзиларга боққанча чурқ этмасдан ўтирарди. Ямоқли пальтоси бор. Бу пальтонинг ёқаси айни шундай матонинг яп-янгисидан қайта тикилган. Йўловчилар бир кўзига, бир одамга қараб қўйишарди. Одам беш бармоғи иягида, кўзиларга боққанларга тажрибали кишилардек назар ташлаб, сигаретасини зўр бериб тутатарди. Бошининг тепасидан, кўп сийраклашган сочларининг орасидан териси ялтиллаб кўзга ташланарди. Сочларининг ранги қуёшдан ўнгиб кетганди. Офтобда қорайган юзларида ёмғирли ҳаволарда деҳқон юзларининг бўзарганлиги, ҳаётнинг туширган чуқур излари бор

эди. Сўраганларга ҳеч бир нарса сўйламасдан кўзининг устидаги сигарета қутиси парчасини кўрсатарди.

«Жонлиси 15, жонсизи 7,5».

Бирдан бу одамни ҳам севиб қолдим. Демак, менинг дунёда дўстларим бор! Ҳали яшаса бўлади. Бекордан-бекорга тухматчилар, номуссизлар, ёлгончилар, бир-бирининг нонини тортиб олувчиларга нафрат кўзи билан қарамаймиз. Инсонлар яшамоғи даркор. Қуёнларни сотган онам бор эди. Ўлган ўғлининг жонли кўзиси ила жонсиз кўзисини бу оқшом ўласи бўлиб ичмоқ учун сотган бир одам бор эди кўчада. У ҳам бошини олиб, кеча пальтосининг ёқасини янгилаган, хотини билан биргаликда Измирга кетмоқчимми? Унга қўшилдим. Ииртиқ пальтосининг яп-янги ёқасига боқдим. Бошини кўтарди. Кулди.

— Ога,— дедим,— сиз ҳам Измирга кетмоқчимисиз?

ҚИШ ОҚШОМИ, СТУЛ ВА ОТАШҚУРАК

Хонадаги жимжитлик, бир стулнинг туриши, девордаги соатнинг тиқ-тиқи асабимга тегяпти. Ташқарида ёғаётган қор борган сари зўраяпти. Деразадан кўзга ташланаётган манзара кишининг гашига тегади. Бирон нарса билан шуғулланиш иштиёқи уйғонди менда. Аммо биламанки, қўлимдан ҳеч иш келмайди.

Сакраб бир пароходга чиқсам-у, шаҳарга тушсам дейман. Шаҳар умидворликлари, таҳликалари, тасодифлари, шовқин-суронлари ичида саргузаштга бой бўлган бир ўйин бор. У ҳам бўлса тўмбаладир¹. Мен ҳар замон-ҳар замонда ўйнаб турман шу ўйинни. Мана ҳозир ҳам хаёлан қўлимни халтага суқдим-у, 77 рақамини чиқардим, чинко².

Шаҳардан роппа-роса тўққиз миля³ узоқдаман. Тўрт тарафим сув. Қор ёғиши гоҳ пасаяди, гоҳ зўраяди. Бир хўрознинг қичқиргани, бир курка боласининг зорлангани эшитилди. Қўнғироқ чалинди, узоқдан бир араванинг товуши эшитилди. Такрор хўроз қичқирди.

Бу бўш турган стулга ҳозир биров келиб ўтирса-я? Қим келиб ўтираркин? Ҳеч кимни истамайман. Аммо стул... Бир инсонни кутаётган каби турган стулни қаранг. Уни ясаган уста ёмон одам экан, тўғриси. Стулнинг одам кутишини билбди-я!

Битта мандаринни кесиб, ея бошладим.

Бу орада хаёлга толдим шекилли, соатнинг тиқиллаши

¹ Тўмбала — лото ўйини.

² Чинко — руҳ.

³ Миля — масофа ўлчови. Бир миля 1852 метрга тенг. (Денгиз миляси). Географик миля эса 7420 метрга тенг.

эшитилмай қолди. Кейин яна бошлади. Қор яна май-далаб ёга бошлади. Манқалнинг оташкурагида ҳам стулдаги каби ҳол бор. Бирон киши уни ушлаб, бир кичкина қўрни олсин... Устидаги кулни пуфласин ва оташкуракни сигаретимга узатсин.

Шу пайтда денг, кўз ўнгимда Мажидия қишлоғига кираверишда, кулбасининг олдида оташкурак сотган лўли хотин гавдаланиб кетди. У қўлидаги оташкуракни айлантираркан, эрини чақирарди:

— Бу ёққа қаранг, ҳай, хўжайин! Бу оташкурак жуда антиқа чиқиб қолди-ку! Оташ истайман, дейди-я, турган ерида.

— Э, қўйсанг-чи, бўлмаган гапни. Мен бўлсам, эчкиларинг қочиб кетибдими, дебман. Антиқа гапларни гапириб нималар деяпсан ўзи, Қаҳлибор?

— Вой, анувларни, мен сизга деяпманки, оташ истаяпти бу оташкурак мендан.

Мўйловига оқ тушган қирқ ёшлардаги лўлининг оқи кўп, қораси янада мўл қонталашган кўзларидан бир қўрқув кечди:

— Эвоҳ, нима бало, бизнинг хотин жинни-пинни бўлиб қолдими, нима бало...

Қолбуки, лўли хотин ҳам худди мен каби бирдан мана шу оташкуракнинг туришини хуш кўриб қолганди. Туришини эмас, туришидан гўё бир дўст қўлни, ҳикоялар англатган бир аҳбоб қўлни хаёлидан ўтказган, кўрганди. Қаҳлибор шоира қиз, дардли қиз, ёлғиз қиз, борингки, ғариб қиздир. Эри эса, қизганчиқларнинг қизганчиғи.

Сигаретимни тутатдим. Қаршимда паға-паға қор ёғмоқда. Бирданига қандайдир севинч, кучли бир севинч ҳисси қоплаб олди мени. Қаердан келди бу севинч, билмайман? Сиқилган юрагимда қандай пайдо бўлди у? Тор, қўнжсиз, бир ботинка ичида юмшоқ, жажжи, латиф бир аёл оёғига ўхшаган бу севинччи нима қилмоқ керак?

Пардани суриб, қорнинг ёғиш-ёғмаслигини, эртага эрталаб мактабга кетаётганимда ичлари қип-қизил янги калишларим билан қорни боссам гичирлармикин, гичирламасмикин, деган фикрни англаган болалик кунларимдан қолган бу севинччи қаерга тақиш керак, назар тегишидан асровчи бир шода мунчоққами?

Кейин қизил дарахтнинг тагига қуш еми, тариқ, макка-жўхори, буғдой сепилади; уйдан элақ келтирилади, элакнинг четига бир таёқ қоқилади, таёққа бир йўғон ип, ипнинг учига тош боглаб, уйнинг олд томонидаги деразадан қараб турган кўзлари мөвий болага улоқтирилади, сўнгра уйга

кириб, темир печканинг устида қуриётган мандарин пўчоғини иссиғида оғизга ташлаб, дераза четига суянганча тузоққа тушажак чумчуқни пойлаб турилади...

Эй, бечора, тентак болалик! Ҳозир сен йўқсан, сенинг овозинг шу қадар узоқлардан эшитилмоқдаки, «Мозордан чиқяпими, бу садо», деяжак каби ўйламоқдаман.

Шамол томдан томга кўчмоқда. Оқ тунука билан қопланган бир уйнинг қуббасини ялаб ўтмоқда. Осмонда бир соя пайдо бўлди. Ойналарнинг терлашидан катталашган бу соя бирдан қарғага айланди. Қарға тўғри келиб уйимнинг қаршисидаги черковга қўнди. Худди бошқа жой қуриб қолгандай нақ бут устига қўнди.

Совуқ шимол шамоли жинниларча увилламоқда. Энди тариқ доналари каби майда ва қаттиқ қор эски қорлар устига жонли, саримсиқ бир ранг-ла тушмоқда.

Кўчага чиқиб, бирон қаҳвахонага кетмоқ керак. Истамбулга тушиш керакми, йўқми? Буни ўйлаб олиш зарур. Бир кемани ўтказиб юбориш, сўнгра атрофни қоронғи босгунча, ҳассага таяниб, уйга қайтиш керак. Утириш, ўқиш даркор. Уқингандаям ишқ ҳақида ёзилган ҳикояларни. Инсонлар бир-бирларини севишни мана шу ердан бошлаганлар, деб ҳисоблаш керак. Ёлғиз ўз-ўзимизни ўйлайдиган борлиғимизга, ҳаётимизга ўралишиб, одамлардан ажралмоқ керак. Ташқарига чиқмаслик керак. На манқалликни ва на манқалсизни, на калориферликни¹ ва на оташсизни, на хастани ва на очни мутлақо хаёлга келтирмаслик керак; ўзни хаёл дарёсига отиб, эснаб-эснаб ишқ ҳақида ёзилган ҳикояларни ўқиш керак...

Кутсинлар, туратурсинлар оташкурак билан стул. Эшаклар! Қушлар ҳали осмони фалакка кўтарилиб, ерга ўткир кўзлари-ла боқа турсинлар. Кўраимиз ердан лоақал бир луқма, бир тариқ донасини кўра олармикинлар?

Қор ёғмоқда. Ким мўйнада, ким этикда, ким калишда, ким таги қатор михланган ботинкада, кимдир ҳассага таянган ҳолда уйига қайтмоқда.

Ярамас нарса бу қиш! Ёмон нарса, ёмон! Шукуҳига боқма! Боқма унинг Швейцарияга ўхшаш манзарасига...

Мен ўрнимдан турдим. Инсон кутаётган стулни столнинг остига сурдим. Сўнгра манқалнинг устида ўзга қўл кутаётган оташкуракни кулдан чиқардим-да, манқалнинг четига қўйдим. Қор ҳам, шамол ҳам тинганди. Қишлоқ жимжит эди. Кўк юзини қоронғилик қопламоқда. У ерда узун, бит-

¹ Калорифер — иссиқ сув билан ҳавони иситадиган қурилма.

мас-туғанмас қиш кечаси бирпас дам олиб, янгидан қор
тўпламоқда эди. Аввал деразани, сўнгра оғзимни очдим:
қиш кечасига қараб қумкапилик бир армани балиқчи сўк-
канидай шунақанги болохонадор қилиб сўқиш қилдимки,
умрида ҳеч ким бунақанги сўқишни эшитмаган.

БИР БОҒДА

Бир шаҳарда кўп йиллар яшайсан. Жонга тегиб кетади. Одам зерикади у шаҳардан; ҳамма жойини кўрганман, ҳамма жойини биламан, деб ўйлайсан ўзингча. Аммо шу шаҳарда ҳали биз кўрмаган қанчадан-қанча одамлар, юрилмаган кўчалар, ҳар куни олдидан тўрт-беш марта ўтганимиз ҳолда яхшироқ зеҳн солмаганимиз бинолар бордир.

Бирдан бошимизни кўтариб: «Мен бу бинонинг сиртида инсон улуғворлигини мадҳ этувчи бундай ҳайкаллар ўрнатилганини билмасдим», дея берамиз.

Бир кун уйга кеч қолдим, аниқроғи, уйга кетишни истамадим, бунинг устига, ўзим маст, ҳаётдан безган эдим, шунинг учун Бейўғли томондаги бир меҳмонхонада ётиб қолдим. Чироқни ўчириб, ётишдан аввал деразани очдим. Дераза олдида сигарета тутатай дедим. Илиқ куз кечаси эди, хонанинг ичига бир япроқ ҳиди билан бирга тотли жимжитлик ҳам кирди. Кўз ўнгимда хонанинг деразаларидан сизиб чиққан нурларнинг сал-пал ёруғи остида бир боғ намён бўлди. Талайгина дарахтларнинг шовуллаб туришини, бир қанча япроқларнинг менга тўғри келиб, сўнгра мендан қочганликларини ҳис этдим. Дераза олдида туриб, дарахтларнинг тепасига боқардим. Юлдузларни илк бор томоша қилаётганим йўқ, дарахтларнинг тепасига бодроқдек сочилмиш юлдузларда бугун қандайдир ўзгалик бор эди.

Инсонлар юлдузларга тасаллиларини, илоҳийларини, ишқларини, толелари айтардилар. Ернинг ўзига тортиш қонунини у муҳташам ўйинчоқларга топширганимиздан кейин, улардан келганларини олардик-да, сўнг муҳаққақ бир нарсалар берардик. Мана, ўша оқшом деразанинг қаршисида тик туриб кўк юзини сайр этарканман, ўзимдан бир ҳис-туй-

ғу ёмғирн қолдирдим. Ақлга етмайдитан тушунчага ўхшай-
дими? Менда у ҳолат бор, ҳис-туйғулар ақлнинг бир жўш-
қинлиги эмас, айри, ақлдан мутлақо айри бўлган нарсалар
каби айрилиб юлдузларга кетишарди. Туйғуларимни таҳлил
этмак лозим бўлса, айтаман, севинч, ғам каби ҳислар эмас
эди. Улар бошқа бир нарса эди. Худди улардан ёққан бир
ёмғирдан тоза бўкиб, совқотгандай, қўлим қўл тутмоқ истай-
ди, ақлим ақл истайди, дудоқларимга бир шоколад, бир
қадаҳ шампан шароби тутилса, бир қоғоз ҳолвани маза қи-
либ охиригача есанг, бундай тотли дамлар ажойиб ҳид ан-
қиб турган ҳақиқат эмас, соч-ла, тери-ла, тирноқ-ла, кип-
рик-ла англаса бўладиган ёхуд бундай нарсалар ила ҳатто
англаниши қийин бўлган тушга қадар қочган бир ҳақиқат
бўлиб баҳоланарди.

Кечанинг оғушида бирдан билинар-билинемас бир Истам-
бул минораси, шаҳар четдаги бир қаҳвахона, бутун бир май
куни намоён бўлгандай эди. Енимда биров бўлганида, йиғ-
лаяжак қадар масъуд бўлардим. Ҳолбуки, кимсасиз, тарк
этилган, ишсиз, сарсари эдим. Ҳозир, ўтиб кетган август
кунларини, оқшомларини, мовий денгизини, тарвуз ҳидлари-
ни сезаётгандай эдим. Ҳолбуки бу ерга кирмасдан аввал ҳар
нарсадан кўнглим беҳузур бўлиб, кўп узоқда бўлса-да, ўз
жонига қасд қилнш ҳавосини ҳидлай бошлагандим.

Узоқда, япроқларнинг орасидан сўниб бораётган бир
қирмизи шуъла тушиб турарди. Бу шуъладан юлдуз қорон-
ғилигидек латиф бир қоронғиликка, бу қоронғиликдан бир
картошкагул ҳиди анқиб турган ерга тўғри ғойиб бўлардим.
Фақат бу шуъла билан ёлғиз эмасдим. Талай нарсалар ор-
қага қайтганди. Ўз дунёмни қуриб, биргаликда бутун бир
дунёнинг завқини, истаса аччиғини чекмакка ҳозир, байрам
тонглаида янги кийим-кечаклар қаршисида бола қандай
ҳаяжонланса, ана шундай ҳаяжон ҳис этардим.

Деразанинг гардишига ўтириб, такрор кўк юзига боқдим.
Юлдузлардан бирини танладим. Мовийдан тўқ-сарикқа, тўқ-
сарикдан мовийга мойил бўлган минг бир ранг ўйини ичида
эди. Биладан, қаршимда на боғ бор, на-да дарахтлар...
Сархушман, уйқусизлик, ҳорғинлик, бахтсизлик менга уй-
роқ бир риё кўрсатарди. Балки сени ҳам кўрмаётгандирман,
юлдуз!..

Сигаретамни деразадан ташқарига отдим. Ечиндим, чи-
роқни ўчириб ётдим. Ҳамон ухлолмасдим. Эрталаб жуда
барвақт уйғондим. Кўзимни очар-очмас, рўпарамдаги дера-
задан кўзларим олдида шундай гўзал бир ўрмонзор пайдо
бўлдики, ҳайратда қолдим. Қаршимда буюк дарахтлар, ши-

тирлашлар эшитилиб турган сокин торгина йўллар, ўзларини ҳар томонга солаётган дарахтлар, рангини дам-бадам ўзгартираётган япроқлар, қирмизидан бошқага айнаган рангдан сариққа, ям-яшилга, гоҳ тўқ, гоҳ оч-яшил рангга, ҳатто оқиш рангга қадар қайтган қуруқ япроқлар маҳшари тоннинг ҳафиф сокинлигида шундай ажойиб ғоят гўзал бир боғ, латиф ўрмонзор бор эди. Шамол ҳам йўқ ҳисоби. Кишининг диққатини ўзига тортган, ҳаяжонлантирган бир сокинлик марказидаги боғ, инсонга мумкин бўлгани қадар узоқларга, денгиз қирғоқларига ёхуд бўлмасам сабоҳ махмурлиги ичида ёш қизларнинг уйқудаги гўзаллиги ҳиссини берарди.

Олдимда намоён бўлиб турган манзарага қараб туриб, ўнг томонимга ҳам бир назар ташлаб қўйгандим, бир килсе¹ кўрдим. Эшиги олдида миллионлаб япроқ қалашиб ётар, найзалари чиқиб турган панжарали деворнинг атрофида айланиб, килсе зинасига келиб тушарди. Килсенинг ёнида деразалари темир қанотли, туман ичида пишиқ бир бино юксалиб турарди. Бу манзаранинг энди бирдан кўзим олдида ғойиб бўлишини, бу хаёлларни пуф дейилса, сўнган шамчироқ каби сўнажакларини, бўлмасам, мудҳиш бир шамол кўтарилиб, боғнинг ичидаги туманнинг олдига қатор қилиб дарахтларни, япроқларни, килсени, саройдай ишланган ҳалиги бинони — ҳамма-ҳаммасини бир қилиб, зинғиллаб қочиб қолиши мумкин, деб ўйладим.

Бир оздан сўнг бу шамол чиндан ҳам турди, аммо ўйлаганларим бўлмади. Боғ, бинолар жой-жойида турарди. Дарахтлар силкина бошлади. Туман аста-секин кўтарилди. Боғни энди ҳар ер-ҳар еридан ўзига йўл топиб келган кўзни қамаштирувчи қуёш нури ёрита бошлади. Сигаретам деразадан ташқарига кўм-кўк тутун чиқарар, бир одим узоқлашиб қуёш нурига бамисоли асир тушар, сўнг олтин доиралар шаклида чанглар билан аралашиб кетарди. Боғдаги япроқлар ҳам мен билан ўйнашгандай гўппа-тўғри мен томон келар, деразамнинг остидан бу ерга қандай чиқиб келаётганларини сўйламоқчидай бир-бирининг устига йиғилишарди. Нарёда торгина жимжит йўлларнинг охиридаги бошқа япроқлар ўзгача бир ранг — темир рангида бўлиб, шитирлаган товуш чиқариб пилдираб учиб юришарди. Қичик, сариқ бошли жўжалар каби эди ҳар нарса. Боғ бундай махлуқот-ла тўла эди. Сўнгра боғни қушлар тўлдирди. Улар ҳам байрамларини бошладилар. Қурбақа товушларини эшитгандай бўлдим. Ҳолбуки ҳали қурбақалар сув остидаги маконларида ухлаб ётишар, ҳовуз-

¹ Килсе — черков.

ларнинг мовий сувларини ортиқ татимай, унинг сассиқ яшил пўпанак босган тошлари билан биргаликда оғир сукунатга чўмгандилар. Майларни, июнларни, мажнунтол тагини жуда-жуда қўмсаб, увишиб-увишиб қолгандилар.

Аммо тепамда қарғалар бор эди. Инсонга қир-адирларни, қорли текисликларни эслатувчи бўғиқ, жарангдор товушли қарғаларнинг юксак толларда «қағ-қағ»лашганликларини, ғавғо кўтарганликларини, кейин эса бақришиб-чақришиб кетганликларини ҳис этдим. Куркаларнинг фарёдини эслатувчи бир очлик маршини тинимсиз куйлашарди улар.

Бирдан бир трамвай қўнғироғининг товушини эшитдим. Демак, бу ғариб боғчанинг нарёғида, мен билган Истамбул йўллари, ҳар кун кўрганим одамлар бор эди. Бу, балки илк трамвайдир. Трамвай ҳайдовчисининг қулоқларини беркитган жун шляпаси, уйқу жинниси бўлган билетчиси, илк трамвай вагонига бутун оиласи билан чиққан меҳнаткаш одамларни кўргандай бўлдим. Силкиндим. Худди шамчироқлар ўчгандай бўлди, боғ олдимда тургани ҳолда мендан узоқлашди.

Шунда англадимки, мен Бейўғлидаги « . . . » номли меҳмонхонада эдим. Бу боғ эса инглиз элчихонасининг боғидир.

ИЛК БАҲОР ҲИКОЯСИ

Илк баҳор бу — бир байрам, бир уйғониш, бир мўъжиза, бир жиннилик, бўлмайдигандек туюлган бир ишнинг битиши; илк баҳор бу... Қушлар, мойчечаклар, лолалар, ўтлоқлар, кўкаламзорлар, чамандек очилган дарахтлар, мимоза, заққум, сув шилдираши, ҳиндиба, лўлилар, қўзилар... Классик илк баҳор ичида ҳамма нарсанинг, ҳатто зулукнинг ҳам ўз ўрни бор. Унутганларим ҳам кўпдир. Энг муҳими апрель, май қуёши.

Еши қирқдан ошган баъзи одамлар фасллар ичида илк баҳорни бир оз ташвишсиз кутиб олишларга ажабланмаса ҳам бўлади. Ёпирай, эски жинниликлар қаерда қолди? Қаерда у ёш бир қизнинг рухсорини кўрганда донг қотиб қолишлик, ёш бир қизнинг қўллари бехосдан тегиб кетганда юракнинг гупиллаб уриб кетиши? Шу умрни фаслларга ўхшатганлар яхши қилишган тўғриси. Ҳар кишининг илк баҳори, ўз ёзи, кузи, қиши бўлади асти. Инсоннинг илк баҳори-ҳайвонларга қараганда кеч бошланади. От бир ёшида, нарис билан икки ёшида илк баҳорга қадам ташлайди. Қўзи олти ойда қўй бўлади. Аммо инсон ўғли илк баҳорини йигирмага кирмасдан унча идрок этолмайди. Йигирмадан аввал идроқ этилган илк баҳор, ёлгончи илк баҳордир. Мен қуйида ана шундай бир ёлгончи илк баҳор ҳақида ҳикоя ёзаётirman.

Бундан роппа-роса ўттиз йил аввал мен ўн икки ёшда эдим. Биз Анадолунинг бир шаҳарида яшардик. Отам маъмур кишилардан бири эди. Шаҳарга ёзнинг охирларида кўчиб келгандик. Ярамас, қаҳратон, одам бўйи қадар ёққан қорли бир қишни ўтказгандик. Бир кун қарабсизки, баҳор кириб келди. Қорлар эриди, аммо қорларни эритган қуёш эмас, ёмғир бўлди. Анадолу шаҳрининг илк баҳори ёмғир билан бошланаркан. Худонинг берган кун қиёмга етди-ю, ёмғир қуйди. Эрталаб-

дан порлоқ, мовий бир кўк юзида иситмайдиган, жилваланган қор каби совуқ бир қуёш кўриниб қоларди. Соат ҳали ўн бир бўлмасдан, шарқданми, ғарбданми, шимолданми, билмайман, бир қора булут пайдо бўларди-да, ўн дақиқадан сўнг, худди челақлаб қуйгандай бутун кун ёмғир ёғиб берарди. Хонаминг деразасидан «Қорачайир» деб юритиладиган бир тўқ-яшил текислик кўриниб турарди. Осмоннинг барча рангларини денгиз каби эмган бу майсазор ранг-баранг жилваланиб турмаганда, уйдан бир телба ҳайқириқ билан сакраб чиқиш ҳеч гап эмасди.

Бутун қиш хасталиқдан бош кўтармадим. Қўчага чиқсам, бошим айланарди. Бу ғариб, ёмғирли, қора булутли, қош-қовоғи солиқлик ҳавонинг ичида, инсонни авжига олиб сиққан шундай бир илк баҳорда тупроқ, одам, ўтлоқ, молхоналарнинг айқаш-уйқаш бўлиб кетган ҳидлари бор эдики, бирдан ичимдан бақирмоқ, йиғламоқ, сўнгра эса, тарашадек қотиб жон бермоқлик хаёли кечарди. Шунақанги жонимга тегиб кетгани бу ёмғир.

Бир сабоҳ кўзларимни шифтга қадаб ётардим. Ҳали ҳаво қораймаган, ҳаммаёқ чарақлаб турарди. Ётган еримда, бирпас туриб ёмғир бошланади, деган хаёлга чўмган эдим. Бирдан хонаминг ичидан порлоқ бир қуш учиб ўтди. Дарров каравотимга ўтириб олдим. Қуш яна бир бор учиб ўтди. Сўнгра ўнг томондаги девор устида тасмадаккина бир нур лип этди-ю, ғойиб бўлди. Кўзларимни ишқаладим. Кейин очиб бундай қарасам, деворда бир порлоқ доира титраб-титраб худди ўз ерига жойлашмоқчи бўлгандай турарди. Бу бир ойнакнинг деворга юбораётган нуридан бошқа нарса эмас эди.

Каравотимдан сакраб, деразага отилдим. Бизнинг юксакликдаги боғ олд томондаги уйнинг боғчасига боқарди. Хонамга ойна, муҳаққақ, ўша ердан тутиларди. Пуштиранг шафтоли гулларининг орасида бир пари рухсор ўтирарди. Орқасига бир стул қўйилганди. Ун олти, ўн етти ёшлардаги бир қиз эди. Деразада шундоққина қотиб қолдим. Қўлидаги ойнакнинг нури кўзимга тушганда, қўлларимни юзимга ёпмай, кўзларимни юмай тўғри қизга боқардим.

Эртаси кун менинг қўлимда ҳам бир ойнак пайдо бўлди. У, у назокат билан куларкан, кўзларини ойнагимнинг аксидан олиб қочишга ҳаракат қиларди. Бу ўйин, ҳеч бир замон ярим соатдан ошмас, у боғдан уйига ёмғир томчиларини сочларида қолдирган қўйи кириб кетар, мен эса яна тўшагимга қайтардим. Эртаси кун яна гўзал бир сабоҳ бошланар, яна биринчи бўлиб унинг ойнаси юборган нур хонаминг деворларида ўйнар, сўнгра ўз жойига жойлашмоқ истаган каби, титраб-тит-

раб деворда осилиб қоларди. Яна мен кўзларимни юммасдан унинг ойнаси юбораётган нурга, у эса кўзларини гўзал қўллари билан тўсиб, ойнагимнинг нурига боқардик. Кейин эса яна чошгоҳ ёмғири бошланарди.

Бошқа ҳеч бир нарса билан ишим бўлмагани учун бир сабоҳ уйнимизнинг олдида бир ёйли арава келиб тўхтаганига унча эътибор ҳам қилмадим, бошимни қотирмадим ҳам. Аммо мен ойна ўйини билан овора бўлиб, онамнинг кириб келганини сезмагандим. Онам ғариб бир назар билан боғга, қизга, ойнақлар нурига, қўлимдаги ойнакка қаради. Кейин менга:

— Қани, бўла қол, кийин, — деди.

Аравага чиқдик. Икки бойлам ашёйимиз орқага боғланганди. Отам бошқа бир ерга тайин этилганди. Йўлга чиқдик. Бир ўрмоннинг ичидан ўтарканмиз, булутларнинг орасидан қуёш ўрмоннинг янгитдан яшара бошлаган дарахтлари устида бир кўринди-ю, ғойиб бўлди. Шунда бирдан ич-ичимдан энди ҳечам ойнақ нурларини кўролмайман, деган аламли ҳаёл кечди. Ҳўнгир-ҳўнгир йиғлай бошладим. Шунда отам:

— Нима бўлди сенга? — деди.

Мен онамнинг чойшабига бошимни буркадим. Онам қўли биланми, юзи биланми отамга қандай бир ишора этганини билмайман, аммо улар ҳеч садо чиқармадилар. Қимса менга бирор нарса дейишга жасорат этолмаслигини сезиб, бутун кўнглимни бўшатиб, истаганимча йиғладим.

Мана энди илк баҳорда хонамнинг деразасига бир ердан тўсатдан бир нур тушса, у илк баҳор ҳар бир инсонни ташвишга солгани каби, менга ҳам андуҳ тўла бир юмшоқлик, бир ерда турмайдиган юрак ўйноқлигини беради. Уша вақтдан буён роппа-роса ўттиз йил ўтди. Қимсанинг юзига ойнақ тутмадим. Қимса юзимга ойнақ тутмади. Аммо тўсатдан бир нур илк баҳорда хонамда порлоқ бир қалдирғоч каби чарх ураверса, ўша куни нима қилишимни билмайман.

САКАРИЯ БАЛИҚЧИСИ

Хароб бир кулбанинг олдида турардик. Ҳусайн оға:

— Сен қандай балиқни биласан, билганинг скумбрия, олабуға балиғи, холос. Сенга бу оқшом едирмоқчи бўлган қилтаноқли балиқни Истамбулда бўлсанг бир луқмасини емассан. Аммо қишлоқ ерда бу балиқни еб тўймайсан. Бармоқларингни ҳам қўшиб едиртирвораман сенга. Бу кулбанинг ҳикоясини ҳам ана ўшанда айтиб бераман.

Ҳусайн оғанинг бу сўзидан кейин оқшомни зўрға ўтказдим. Оқшом яхши сарёғда қизартирилган, ичи сал пуштиранг, денгизнинг ханос балиғига ўхшаб кетадиган бир балиқ еганим эсимда. Ҳусайн оға:

— Буларнинг отини «Хушкун» дейдилар, ўғлим,— деганди.

Анча кейин, Сакариядан ҳар бири эллик, юз кило келган, ҳатто ундан ҳам оғирларини шаҳар бозорларида сотилаётганда кўрдим, бироқ емадим. Аммо бу Сакария балиқларининг лаззатли гўштидан ҳам, уларнинг исмлари жуда кўнглимга ёққанди.

Уқлама, Жилпиқ, Хушкун... Сакария балиқларининг исмлари қандай ёқимли бўлса, гўшлари ҳам шундай лаззатлидир. Бу балиқларнинг нозик, кўзга кўринадиган қилтаноқлари бордир. Яхшилаб чайналса, бўлди, у ҳам билинмай кетади. Ютиб юбораверасан, ҳеч нарса бўлмайди! Қишлоқдагилар бу қилтаноқни ҳеч чиқармасдан ея берадилар. Балиқларнинг лаззати ҳам ана ўшанда! Балиқларнинг ҳамма лаззати ана шу қилтаноқларида яширинган шекилли. Одамга шундай туюлади. Биз шаҳарликлар, чайнаш қаёқда, бош бармоғимиз ила кўрсаткич бармоғимизни лабларимизга тўғри кўтариб, бир шаффоф, ингичка қилтаноқни олишга ҳаракат қиламиз. Бундай қилинганда балиқнинг ҳамма лаззати ўз-ўзидан йўқ бўлади.

Шаҳарнинг пиез бозорига, ҳар чоршанба куни бўладиган бозорга кичкинагина дара балиқлари билан баробар, Сакарияда нисланган, ҳалигиларга нисбатан саксон карра оғир бўлган оғизлари ғоят катта, кўзлари буюк, мўйловлари оқ, терилари олачиפור, ярим аждаҳо, ярим инсон, ярим илон балиқлар ҳам келурки, каттакон болталарда чопилиб сотилади. Бутун фақирлар маҳалласи эркакларининг оқшом азони вақтида канопларга тизилишган бармоқлари ила, узунасига чўзилишиб, тебранма ҳаракат қилаётганларини кўрганимиз замон билингки, Сакарияда жуда мўл балиқ тутилган бўлади. Истамбулда қизил тож балиғини ўн тўрт лира бўлган вақтларда, бу балиқларининг бир ўккаси¹ беш қурушдир. Маҳаллаларда мушк каби балиқ ҳиди анқийди. Одам агар Истамбулни кўрган бўлса, Анадолунинг бу сигир-бузоқ ва тезак ҳиди келиб турадиган ерларида, бир Қумкапи майхонасида чиқмиш каби масъуд, ярим сарсари бўлиб қўя қолади. Атрофида ёшгина грек қизлари айланиб юради.

Сариқ сепкилли Бўшноқ қизларининг кавуш шақирлатгани, товушларни бир ўғир дастаси билан бир тахта қошиқ шақирларни орасига сиқштирган бу шаҳар кўчаларида, мен ҳамиша фойда ўккасининг тўртдан бир қисмига бир балиқ ҳидини ҳидласам. Ҳусайн оғаниннг Сакария балиқчиси ҳикоясини хотирлайман.

Сакария четидаги қишлоқ аҳли балиқчи эмас. Шаҳардан бичкин, нашавон, сарсари тонфасидаги одамлар тоза ҳаво ила нафас олмоқ учун чиқишар, балиқ тутиб келтиришар, кейин шаҳарда сотишарди. Лекин буларнинг ҳам ҳунари балиқчилик эмас. Замонасига кўра мол олиб сотувчи дўкондордир улар ҳам! Ёзнинг қовун, тарвуз, мандарин пишган замони мандарин, бақлажон, бодом каби бодринг, мўм каби қовоқ сотишади. Бу орада денг, ёдларига тушса бас, «ғир» этиб, Сакариядан балиқ тутмоққа кетадилар. Чоршанба кунлари бозордан Сакария балиғи топиш амримаҳол. Онда-сонда бўлиб қолиши мумкин. Ирмоқ балиқлари, сават билан тутилган балиқлар топилса шунгаям шукур денг. Кунларнинг бирида қаердан келганлиги номаълум бир балиқчи Қоракокилга келиб жойлашди. Утин ёрди, далада ишлади, темирчига ёрдам берди. Бир кун қишлоқ аҳли қараса, Ҳусайн оғаниннг даласи четида бир кулба қурилмиш, ичида эса Муҳаррам ётибди (Муҳаррам, бу муҳожирнинг исми эди).

Қалин, қуюқ ўсган мўйловлари, таначаларнинг бошини букадиган темир каби қўллари бор эди. Аммо ўзини туюл-

¹ Укка — вази бирлиги; бир ўкка 1 кг 225 граммга тенг.

майдиган одам эмасди. Уттиз, ўттиз беш ёшларда кўринарди. Баъзан ўзига бир нарса бўлгудай бўлса:

— Э-э-э,— дерди.— Ҳар хўроз ўз қўноғида хўжайин. Сиз мени қувмоқ, дўппосламоқ, ҳақоратламоқ истайсиз. Йўқ, биз оллоҳнинг бандасимиз, қулимиз. Биз сизга тағин бир нарса қилиб қўймайлик,— дер ва одамни шартта оёғидан оларди.

Кулбани битказгандан сўнг, Муҳаррам ортиқ майда-чуйда ишларга унчалик аҳамият бермай қўйди. Кичкинагина бир қайиқ ҳам ясаб олди, кулбанинг қаршисига эса, қайиққа хос бир пристань қурди. Икки экинзорнинг орасига кирмиш Сакараниянинг устига уч метрлик бир кўприк ҳам солди. Аслида бу қурилган кўприк қуришга арзийдиган нарса эди. Муҳаррамдаги бутун асрор, завқ, гўзаллик, ёлғизлик, муҳаббат тушунчалари бу кўприкнинг калта-калта ёғочлардан қилинган панжарасида эди. У кўприкни сизга қандай чизиб беришни ҳам билмайман. Аввало бир эгри ёғоч, сўнгра ёғочнинг устида сирпаниб кетмаслик учун пиллапоялар, қисқаси, осма кўприкнинг бир хили эди-да. Энг муҳим масала, кўприкнинг панжараси эди.

Қуруқ толнинг хивичлари билан буни балки бир соат ичидан тўқиб ташлагандир. Аммо кўприкка назар солган одам, унга узоқ-узоқ диққат-ла қараса, завқ-шавқ билан бажарилган экан, деган хулосага келарди. Муҳаррам буни жуда тез битказганди. Муҳаррамнинг кўзида кўприклар қурмоқ, яхши ишлар қилмоқ, балиқ тутмоқ, яшамоқ, ёлғиз ўз қўллари ила, ўз тушунчалари, фантазиялари-ла бир дунё бино этмак орзуси, бу кўприкдан таълим олмоқчидай эди.

Хусайн оға:

— Эй Муҳаррам,— деганди,— менга қара, бу кўприк қандай яхши нарса! Кулбанг ҳам гўзал-а! Ия, ҳали шу ерга пристанча ҳам қурдингми? Бу арқон нимага керак, Муҳаррам?

Муҳаррам арқонни оғир-оғир тортар, нарёқда бир чамбаракнинг аста-секин юксалаётганлиги кўзга ташланарди; ичидан бир қанча ишқомбаларнинг орасида, бизнинг қисқичбақалардан ўн-ўн беш марта катта бўлган қисқичи бор жониворлар чиқарди.

— Ҳей, бу қисқичбақаларни нима қиласан, Муҳаррам?

Шунда Муҳаррам:

— Сотмоқчиман, оға,— дейди.— Сотолмасам ўзим ейман. Аммо бунинг харидорлари бор. Ҳар кун кўтариб бораман. Айтинг-чи, шаҳарда фабрика йўқми?.. У ерда ишлайдиганлар кофирлар... Бунақанги нарсаларга ўч бўлади улар. Бунинг гўшти бузоқ гўшtidан ҳам лаззатлидир, Сержантбей.

— Секинроқ, Муҳаррам, секинроқ гапир! Унақанги ифлос нарсаларни ҳеч ким емайди.

— Айниқса, ароқ билан жуда кетади-да, Сержантбей!

— Қўйсанг-чи, бўлмагай гапни!

Ҳусайн оға, бир жума куни Муҳаррам билан бирга тотли шу денгиз омаридан бошқа нарса бўлмаган бу жониворларла уч литрлик ароқ шишасини бўшатиб, Муҳаррамнинг кулбасида кайфи ошиб қолган кундан бери, ҳар жума куни, кичик бир шиша олиб, унинг уйига тўсатдан бостириб кирарди.

— Мана, миллатимиз жума намозини адо этаркан, ҳеч бўлмаганда шу жониворларни пиширмай қўя қолай. Фақат бир йўлини топиш керак. Кутиш керак!— дерди Муҳаррамга.

Муҳаррам кутарди.

Муҳаррам энди ёлғиз балиқчилик-ла кун кечирарди. Қиш қиёматга кириб унинг қайиғи оқимга қарши сузолмай қолса ҳамки, бунга эътибор бермас, бутун кун тўр тўқир, қишлоқ болаларини тўплар, қўйиб келган тўрларини кўришга кетар; саксон ўккалик балиқ тўрга тушган бўлса борми, бутун қишлоқ болалар қий-чувига тўлиб кетар; шаҳарга арава қўшилар, балиқ кўтарилар, икки қурушдан сотилиб юз олтмиш қуруш қўлга тушар, шундан саксон қуруши болаларга улуш сифатида бўлиниб бериларди.

Қишлоқ одатда балиқ тутилган кунни байрам қиларди, баъзида болаларнинг оналари Муҳаррамни «Ёввойи тўнғиз» дейишарди. «Болаларимизни балиқчи қилмоқчи!»

Муҳаррам бу ишни уддаларди. Сакария қирғоқларида унинг кулбасига ўхшаш балиқчи кулбалар кундан-кунга тизилиб бориши муқаррар, унинг кўпригига ўхшаш кўприклар кўпайиши аниқ эди. Бир талай чаққон-чаққон балиқчи болалар пайдо бўла бошлади. Аммо фалак қор этмади. Муҳаррам ўртадан ғойиб бўлди.

У қиш, Ҳусайн оға, боддан ётиб қолган, қимирлай олмасди. Юзи сап-сарик, мурда каби эди. «Эҳ, ниҳоят,— дерди,— кунимиз келди шекилли!»

Муҳаррамнинг усти боши анча-мунча дуруст эди. Ҳусайн оға, четига кулба қурган даласидан бир миқдорини ҳатто сотиб ҳам олди. Пулини анча дуруст тўлади. Қизиқ жойи шундаки, Муҳаррам тўсатдан ғойиб бўлди. Бир ой кўринмай кетди. Эшиги билан уйининг мўриси беркитиб кетилганди. «Нима бўлдийкин бечорага?»— дедилар. Кейинги пайтда қишлоқдагилар Муҳаррамни жуда ёқтирмай қолишганди. У ҳам нимадан десангиз, «болаларимизни балиқчи бўлишга ундаётир», деган гап тарқалгандан кейин.

Орадан бир ой ўтмади. Муҳаррам тўнғиз каби бир хотин

ила келиб қолди. Хотин билан тоза грекча гаплашишарди. Қандай тил эканини билмаймиз! Нима демоқдалар, нима қилмоқчилар? Аммо биз қишлоқ аҳли бошқа тилда гапир-шадиганларни тинглашни жуда севамиз. Улар ўзаро суҳбатлашишаркан, биз жон қулоқ бўлиб тинглардик. Шу сўзнинг туркчаси, мана бундай маънони беради, деб айтишса, ҳайрон қолардик. Балиқчилик билан икки киши қишлоқ ерда бир амаллаб кун ўтказса бўларди, аммо унчалик кўнгилдагидай тирикчилик ўтказолмайди-да, ўғлим. Бунинг устига ҳар кун балиқ тутилмаса. Тутилганда ҳам пулланмайди. Уккасини бир қурушга сотган кунлари ҳам бўларди Муҳаррамнинг... Йигирма беш қуруш арава кирасига берарди. Йигирма беш қуруш — қишлоқ болаларини оналари тутиб олиб солмаслиги учун ҳўкиз Ражабга берарди. Ўзига эса, ё ўттиз, ё қирқ қуруш қоларди. Сўнги кезларда унинг молини фабрикадаги оврополиклар олмайдиган бўлдим, йўқса тўполон кўтаришдим, нима бўлди-ю, ғирт фақирликка тушдилар. Қўлига тушган бир қанча қурушни эса, хотинига берадиган бўлди. Бечора Муҳаррамнинг ҳеч товуши чиқмасди.

Хусайн оға:

— Оёққа турганимда, — деди, — баҳор нафаси уриб турган пайт эди. Шундай бир далада узала тушиб ётдим. Бундоқ қарасам, Муҳаррам уйининг мўрасидан тутун чиқарди. Севиниб, кулбага кирдим. Балиқ шўрва пиширган эканлар. Столнинг устида сап-сариқ пишлоқ. Уч литрлик бир шароб очибдилар. Қарши қишлоқдан Али оғанинг исрофгарчиликини билмайдиган ўғли, Муҳаррамнинг хотини, Муҳаррам ўтиришардилар, ҳаммаларининг кайфлари чоғ!

Муҳаррам мени кўрди-ю:

— Ўтир, Хусайн оға, кел! — деди.

— Йўқ, ўтирмайман, Муҳаррам, — дедим. Кейин қулоғига энгашиб: — Мен манави таъвияни ёқтирмайман, — дедим. Унга кўп сахийлик қилмасанг яхши бўларди.

— Нима қиласан, Хусайн оға, — деди, — яхши йигитга ўхшайди, тўғри, бир оз ахлоқсиз.

— Ахлоқсизликка ахлоқсизку-я! — дедим. — Аммо яна ўзинг биласан.

Бир ҳафтадан кейин қишлоқ алғов-далғов бўлди. «Қишлоқнинг обрўсини оёқ ости қилди», дея таёқлар билан тоза саваладилар бечорани. «Финг» дегани йўқ. Хотини қочиб кетганди. Ҳар ҳафтада шаҳардаги Солиҳа янганининг уйига тушиб турарди. Муҳаррам кўзимнинг олдида қайиғига минди. Сақариянинг оқиб кетаётган томонига қараб тўғри эшакларини эша бошлади. Орқасидан тошлар ёғарди.

КАШТАНЧИ ДУСТИМ

У йигирма тўрт ёшда эканлигини туғилганлик гувоҳнома-сидан билгани замон, ойнанинг қаршисига ўтди. Бу ойна, бир тамакичиники эди.

Ойнада кўрган одамига ҳайрат-ла боқди. Ҳозирга қадар бундай одамни кўрмаганди. Шу вақтгача ойнада ўзини кўр-моқ учун бундай боққанини ҳеч хотирлай олмасди!..

Устидаги кийимларини қачон олганди? Бу шимни унга ким берганди? Чинданам оёғида бошмоғи бормиди?

Ажаб! Соқоллари ҳам бор. Кўзи жилоли порлайди.

Кепкасининг йиртиғидан чиқиб турган қоғоз парчаларини юлиб ташлади. Пастга осилган сабза ҳолидаги мўйловлари-ни силаб қўйди. Ҳа, йигирма тўрт ёшга кирганди! Демак, уч сана аввал у йигирма бир ёшда эди. Нима сабабдан у замон шунчалик болага тортиб турарди? Аскарликда ўртоқлари уни «бола!» деб чақаришарди. У ҳам болаликка зарар кел-масин, дея бир қаҳвахоначининг шогирдига ўхшаб ҳар киши-нинг майда-чуйда ишларини бажариб юрарди. Ўзини ҳамма вақт илк қаҳвахоначининг шогирди ёшида қолажакман, ул-ғаймаяжакман, деб ҳисобларди. Мана энди, ҳозирга келиб у ўсибди, улғайибди.

Ҳали кечаги ўртоқлари — кичкина газета сотувчи бола-лар, тиланчилар, кичкина ҳаммоялар эди. Нима сабабдан бир катта одам-ла ўтириб суҳбатлашмаган, ўз тенгдоши бир инсон-ла аҳбоб бўлишмаган; аҳбоб бўлишни истамаганди ҳам.

Онаси ўлгандан кейин бувиси уни қаҳвахоначи Салим Ус-тага берганди; бу озгин бөла, балки ўн санадан ортиқ Салим Устанинг ёнида қолиб кетгандир, бироқ бу ўн сана ичида

унинг ҳеч ўсмаганлигини бутун қаҳвахона мижозлари билишарди. Улардан бири:

— Мен ўн санадан ортиқ шу қаҳвахонага келиб-кетиб тураман. Бу ўғлон манавиндай эди. Ҳозир ҳам ўшандай. Албатта, аскарлик замони келар: балки йигирма бирдан кейин ўсиб кетар. Сен нима дейсан, Салим оға?— дерди.

Салим оға, Аҳмадга ачинганнамо боқиб:

— Нима дейишни ҳам билмайман. Келажаги қоронғи кўринади,— дерди.

— Менга ҳам шундай кўринади,— дерди мижоз.— Кейин у, мен илк бор кўрганимдан бугунга келиб анчагина ўзгарди. Йўқ, вужуд жиҳатидан эмас, албатта!.. Юзидаги тукларнинг ранги ўзгарди. Қорайиб бораётирлар. Мен шуни билдим, шуни айтяпман.

Аскарликка бориб келгандан кейин, қараса, Салим оғанинг қаҳвахонаси ёпилиб қолибди. Унинг ўрнига бир боққол дўкони очилибди. Талай муддатгача дўконга қараб юрди. Нима бўлса ҳам бу дўкон, унинг уйи ҳисобланарди. Бувиси ўлгандан сўнг йилларча дўконнинг скамейкаси устида, баъзан эса остида ётиб юрди. Салим оғанинг қаерга кетганини сўраганда нима бўларди? Салим оғанинг кетган ери, Фотиҳ¹дан секин-секин юриб Шаҳзодабошига тўғри борганини кўргандай бўлди. Бу устига гилам тўшалган, бош тарафига бир бош панжа рамзи туширилган, орқадан етти рўдапо одам бораётган бир тобут эди. Шунда у одатга кўра бақириб қўярди:

— Ҳей, Салим Устам, ҳей!..

Энди, мана, чўнтагида сариқ чақа ҳам йўқ эди. Эрталабдан бери ҳеч нарса егани йўқ. Вақт чошгоҳдан ўтган, бир кўприкнинг устида турарди. Иссиқ жануб шамоли бу ноябрь ойининг охирини ёз оқшомига ўхшатиб юборганди. Қирмизи булутлар, масжид миноралари, ярқираб турган, қубба, узоқда Сулаймониянинг ёрқасида бир қора булут четларида олтин нақш солинган, худди юк ташувчи баржаларга тўлатиб юк ортилгандай ажиб бир манзара кашф этган эди, одамларнинг юзида эса ташвиш...

Оқшом тушганди. Ўзи каби бир қулоқсиз одамнинг кети-га тушди. Бу одам, қўлида чамадон кўтарган ҳар кимсага яқинлашиб, унинг юзига жонли, ғариб бир боқиш-ла боқарқан:

— Кўтаришворайми, бейим?— деярдди.

¹ Фотиҳ — Истамбулдаги бир район; Султон Муҳаммад II томонидан бунёд этилган масжиднинг номидан қолган.

Балки, камида йигирмадан ортиқ одамга: «Кўтаришворайми, бейим?»—дегандир. Бир мартасида худди мана шу гапни, катта бир чамадонни бошига кўтариб олган одамга айтди:

— Кўтаришворайми, бейим?

— Майли, кўтарсанг кўтара қол!

Кўтарди. Бир баландликка чиқдилар. Бир уйнинг олдида тўхтадилар. Шунда ҳалиги одам секингина:

— Қанча бераман, ўғлим?— деди.

Сўнг кулимсиради. Бўйинини букди. Икки беш тийинлик пиастр олди. Яна кулимсиради. Кейин юрди.

Шундай қилиб, роппа-роса етти ой ҳаммоллик қилди. Аммо бу ишни негадир севмади. Егани шу қадар оз эдики, бир кун оғир бир юкнинг тағида ўлиб кетиши мумкинлигига ақли етди. Фақат совуқ, иссиқ кунларда оч-наҳор юриши бунга ҳиссадор бўлиши мумкин. Бундан ташқари, у ҳатто ҳароратнинг ўттиз олти ярмидан ҳам ўтиб кетганининг мутлақо фарқига бормасди. Кунлардан бир кун қирқ даража оташ-ла ёниб, бир чамадонни пойлаб турганда одамлар уни маст бўлса керак, деб полиция маҳкамасига зинғиллатдилар; ўлардек маст экан, деб у ерда бошига сув қўйдилар; шунда у ҳушига келди, кулди бир оздан сўнг, бошига тўкканлари сувнинг табаҳхур! этар каби бир ҳолга келганини кўрган бир комиссар:

— Бу ўғлон хаста. Ҳечам маст эмас!— деганди.

Қасалхонадан чиққан кунини ҳам хотирларди... Мана бу пойабзални, бу кўйлак, бу шимни у ёшгина доктор берди. Фақат бу жакет қайси замондан қолган, ажобо, Салим Уста берганмиди?

Чўнтагида ўн беш лира пули бор эди. Яна етти лира ҳамширалар беришганди. Нима сабабдан бердилар балки. . . ? У қадар ачинарли жойи бормиди? Ўзидан ҳам баттар, аҳволи вой инсонлар йўқмиди? Тўлиб ётишибди-ку!.. Ахир унинг чўнтагида ўн беш лираси борлигини била туриб, бу пулни нима сабабдан беришганди ҳамширалар? Бир сариқ сочли, ёши ўтиброқ қолган ҳамшира:

— Иш топарсан. Сен жуда яхши болага ўхшайсан,— деганди.

Бошқа бир аёл:

— Нақадар яхши,— деганди.— Ёши ўн саккизда борми, қара, ўртоқжон?

Бир бошқаси

1 Табаҳхур — чарчашликнинг охириги нуқтаси.

— Йигирма тўртмиш. Туғилганлик гувоҳномасида шундай ёзилган,— деди.

Ҳалиги аёл:

— Сен туғилганлик гувоҳномаларига кўп ишонаверма,— деганди.

Яна жануб шамоли эсан бир кун эди. Чўнтагидаги пулини ҳисоблаб юрарди. «Бир соқолимни олдирсам», деди. Олдирди. Ботинкаларини бўятди. Ҳаво тўсатдан айниди, тўғрироғи, шимол шамоли турди. Илиқ шамол ғир-ғир эсан оқшомлар қандай гўзал эди. Тунга бориб бузилсайди, кошки эди-я. Бу Истамбулнинг ҳаммаёғи, қирмизи, булутларга тўлар, жануб шамоли бошқа хил кўк, бошқа хил инсонларни пайдо этарди. Ҳолбуки, шимол шамоли билан биргаликда, ҳар замонки совуқ булутлар, совуқ одамлар, денгизга тушиб бўлмайдиган ҳол юзага келарди. Ҳолбуки, жануб шамоли ила ҳатто қишда ҳам денгизда чўмилиш мумкин.

«Бу пул билан нима ҳам қила оламан!»— дея ўйлайвериб, шимол шамоли ҳақидаги ёмон хаёлларини унутиб қўйганди. Бирдан маълум бир масофанинг бошидаги сап-сариқ нарсанинг диққатини тортди. Қалби, севгилисини кўрганларнинг қалби каби, дуқиллаб кетди. У ерда чарақлаб турган нурларнинг ичида, дўконларнинг орасида, оралиқнинг бошида, худди ўзиникига ўхшаш кепкали, йиртиқ жакетли, сариқ шимли бир одам каштан сотарди. Кичкина бир скамейканинг устида ўтирганди. Қўлида бир оташкурак бор эди. Каштанлари бир нарсани тушунадигандай нуқул уларни айлантитарди. Сўнгра чамаси икки минутда бир автоматик шаклда бақирарди.

— Иссиқ, каштан кабоб!..

Одамнинг боши эгилганди. Оташкуракни бир муддатга қўйиб туриб, оёққа қалқди:

— Қиздай, оловдай!— дея бақирди.

Аҳмад унга яқинлашди:

— Беш қурушлик бериб юборсинлар.

Порлаб турган гўзал эшиклари занжирланган катта бир дўконнинг қирмизи шуълаларида ярқираётган тарозидан қўлига совиб қолган каштанлар тушди.

— Нега иссиғидан бермадинг?

— Иссиғини нима қиласан? Ол, бир неча донасини сийловга беряпман.

— Яхши,— деди Аҳмад,— бир неча донасини сийловига бер, истасанг, совуқ бўлсин... Бу тарозини қанчага олдинг?

— Олти ярим лирага.

— Қиммат эмас-ку! Манқални-чи?

- Ун тўрт...
- Оташкураги биланми?
- Оташкураги билан.

Аҳмад эрталабга қадар қаҳвахонада ўтириб чиқиб, шундай бир-бирига қоришиб кетган тушлар кўрдик... Тонг отиши билан ҳамма нарсани ҳозир у нозир қилди. Фақат каштан сотиб олишга пули қолмади.

Мен Аҳмадни эскидан танирдим. Салим оғанинг қаҳвахонасига чиқиб турардим. Бу ерни унга мен кўрсатдим. Бу жой, оқшомлари жуда одам кўп бўладиган оралиқдаги мусиқа садоси келиб турадиган казино қаршисидаги бир бурчак эди. Ҳар оқшом, ярим сархуш бўлган ҳолда казинодан чиққаним замон қўлимни узатиб, бир ҳовуч каштан олардим. Пул бермасдим. У юмушини қўйиб бошини кўтарарди. Боланикига ўхшаш юзи-ла кулимсирарди. Оташкурак ила каштанларни айлантира берарди. Улар билан худди гаплашаётганга ўхшар. Мен шундай ўйлайманки, Аҳмад бу каштанларни айлантираркан, аксарият одамга:

— Ҳей, Салим Уста, ҳей!— дерди.

Икки дақиқанинг бирида:

— Каштанларим иссиқ, қўлларни куйдиради!— дея бақирарди.

Бир кунни, жуда сархуш бўлганим бир оқшом, яна Аҳмаднинг каштанларидан бир ҳовуч олиб, бир лира ташладим. Ургудай бўлиб қайтариб берди.

— Бундай қилмасдинг-ку, оғабей!— деди.

Эртасига кечқурун каштан олмасдан кетаётгандим, ачитиб-ачитиб орқамдан ҳайқирди:

— Ҳазар қиялсанми, оғабей?

Қайтдим, бир ҳовуч каштан олдим.

— Сендан ҳазар қиламанми, Аҳмадим?— дедим.

Бир оқшом, кўча бошидаги шовқин-суронга югуришиб бордик. Қарасак, Аҳмаднинг каштан манқали тўнтарилиб ётибди, каштанлар эса ялтираб турган тош йўлга сочилган. Бир тиланчи бола, сочилган каштанларни тўплаш билан машғул эди. Аҳмад болага:

— Ол, е, қўйнингга тиқ. Истамайман ортиқ уларни!..— дея бақирарди.

Юзи қизариб кетганди. Сочлари ёйилган. Маст одамга ўхшаб сўкинарди.

— Нима бўлди, Аҳмад?— дедим.

— Ясоқмиш¹, бу ерда каштан сотмоқлик ясоқмиш. Тўнта-

¹ Ясоқ — яъни ман этилган.

риб юборди манқални. Зиёни йўқ, бейоғабей, биз ҳам бошқа бир иш тутиб қолармиз, хафа бўлма,— деди.

Мен, шу тобда денг, шунчалик хафа бўлиб кетдим. Яқинда бунчалик хафа бўлмагандим. Фақат унинг юзида хафаликдан бошқа яна бир нарса бор эди. Қалбида шундай бир тугён бор эдики, сочларини юларди. Манқални жимжилоқдай болага: «Шу сенга»,— дея қолдирди-ю, кетди.

Газеталарнинг бирида, адлия хабарчиси бўлиб ишларканман, Аҳмадни узоқдан кўриб қолдим. Қўлларини арқон билан боғлагандилар. Юзи чўзиқ эди. Эгнида кир бўлиб кетган фуфайка, ложувард ранги қирмизи бўлиб кетган бир йиртиқ шим, оёқлари яланг, яғирн чиқиб кетганидан қоп-қора...

Уни бундай аҳволда кўрмай қўя қолай, кетаман яхшиси, дедим. Мени кўриб қолса, ким билади, тагин бир бало бўлиб юрмасин? Ҳазар қилиб, ўтиб кета бошладим. Бирдан кўриб қолди. Афтимга шилимшиқ бир табассум-ла тикилди. Ёнидаги жандармга:

— Тур, ҳей, байтални,— деди,— бейоғабейдан бир сигарета олай.

— Вой, Аҳмад!— дедим. Сигаретимни пачкаси билан ўзига бердим.

— Танганг бўлса, берсанг-чи,— деди.

Битта йигирма бешлик узатдим... Нимадан бу аҳволга тушиб қолганини худди сўраганим каби сигаретасини тутатаркан:

— Героинчиликдан, оғабей!— деди.

АЙТДИМ-ҚУЙДИМ

Шаҳарга шундай қараб турибману, ичимдан аллақандай, ям-яшил бир нарса кечяпти. Сувми, ўтлоқми, ўрмонми? Йўқ. Яшил бир нарса, заҳарланган яшил бир нарса. Қандайдир яшил рангли заҳар билан заҳарланган яшил бир сув.

Қўппак ўлакчаси каби ухламоқда бу шаҳар: йўқ, ундай эмас... Ҳиди ўзидан ҳам жирканч бўлган ўлимтик қўппакда синган бир бола ўйинчоғининг ҳасратидан бошқа не бордир. Ҳиди жиҳатидан шундай бу шаҳар. Ифлос шаҳар бу. Нечоғлик ифлос шаҳар: бит кезмаган бирор жой, мишиқ сурилмаган, тупурилмаган, балғам ташланмаган ҳеч бир ери йўқ. Ёқамиздаги кир фабриканинг дудидан эмас, ифлосликдан, чангдан, микробдан.

Бу шаҳар бепарволик, бузуқлик, иккиюзламачиликни ўзида мужассам этган бир шаҳар. Яхши инсонлари йўқми? Тиқилиб ётибди. Аммо улар шундай чекилганларки, шундай даҳшатдаларки, шундай ин-инларига кириб кетганларки, топиб бўлмайди уларни. Қаерда улар?

Бу шаҳарда фикр юритмайдилар. Фикр юритиш яхши эмас, соғлиқка зарардир. Оллоҳни ҳам зикр қилмайдилар. Зикр қилган ҳамоноқ қаршингдан унинг номидан жирканч мажмуалар, нафасларидан пул иси келадиған ифлос шоирлар, ўлик кутаётган имомлар чиқар. Улар ришват истайдилар.

«Мен фуқарони севаман», дейсан ўзингга-ўзинг. Ёлғон. Ўзинг ҳам бунга ишонмайсан. Қайси фуқарони, қандай фуқарони? Бу ваҳший каби тиланчи хотинними? Бу орсиз, адабсиз, қилиқсиз боланими? Бу бир тийинга қиммат одамнинг олдида сажда қиладиган балиқчиними? Ёки кўча бошида ўтириб, юзидан очлиги, кимсасизлиги, сал жиннилиги сезилиб

турган, дунёдан юз ўгирган бир одамга чириган кашталарини алдаб сотаётган анави дайдиними?

Ким у, сен севган инсон? Ҳа, англадик, у инсон фақир, кимсасиз, бахтсиз... Аммо ким? Ким бўларди? Сенсан. Сенинг ўзингсан. Ҳа, бу шаҳарда ҳамма ўзи билан ўзи овора. Ўзи атрофида гиргиттон. Узидан бошқасини севадиган бирор одамни тополмайсан. Ундай одамнинг бўлишига имкон ҳам йўқ. Тўғри, баъзи инсонлар бор, уларга яхшилиқ қиласан. Бир бор, икки бор, уч бор. Сўнгра яхшилиқ қилолмайдиган ҳолга келасан-да, қўлингдан бир иш келмай қолади. Ўша пайтда сен у одамга шундай бир қарайсанки, қаршингдаги кимса сенинг ғирт душманинга айланади-қолади. Биз ҳаммамиз асти шундаймиз. Бутун яхшиликларни, бутун дўстликларни насос каби сўрамиз. Сўнгра дўстликлар, яхшиликлар бамисоли қудуқлар каби қурир. Ана ўша замондан бошлар ҳар хил сўзсиз имолару, катта-катта ғийбатлар.

Бизнинг ҳам бир бошпанамиз бўлажак. Етоғимиз бўлажак. Кўрпамизни кўзларимизгача тортажакмиз. Балки бир денгиз қирғоғи, бир дарахт тағи, бир шамол, бир тинчгина қаҳвахона, бир стакан чой, бир тешиккулча, бир кесим кашар¹ пишлоғи, бир ярим литр шароб топсак, дўст бўлишликка энг яхши йўл туғилармиди. Аммо, инсон-чи, инсон? Йўқ, дўстим, йўқ, бекорга овора бўлмаг, бари бир инсонни тополмайсиз. Бу шаҳар шу қадар ифлос, шу қадар беғам, шу қадар тушқунликдаки, ҳай-ҳай-ҳай... Мен гоҳида ўзгаларни алдаб пул топаётганларни, отини аравақашдан ҳам знёда марҳаматсиз ишлатиб, кейин роҳатда бўлаётганларни, жимгина тарогидан қил чиқар каби ўзини орамиздан суғуриб олаётганларни бир назарда ҳар қалай ҳақли-ку, деб ўйлаб қўяман, уларни оқлашга уринаман. Сўнгра яна ўйланиб кетаман. Улар шу аҳволга келтирдилар бу шаҳарни. Балки ҳали бу шаҳарга ваболар, балки ҳали шаҳарга ўлатлар келиб қолар яқинда.

Агар кимнинг миясига, ана шуларни истаيمان, деган фикр келса, у номуссиз ҳисобланади. Истамайман унақанги нарсаларни. Булар ёлгон гаплардир. Бироқ оллоҳни бир тарафга қўйиб туринг. У шундайгина бизни индамасдан ташлаб кетди-ку! Биз уни такрор топмагунимизча, ёхуд бутунлай у йўқдир демагунимизга қадар, у бизнинг ишларимизга аралашмайдиганга ўхшайди. Аммо бу шаҳар ниҳоят росткам шаҳарга ўхшашни керакми, ахир? Керак бўлса қандай? Қандайми? Сенми ҳали бунга чора кўрадиган, бу ҳақда ўй-

¹ Кашар пишлоғи — Туркиянинг Эдирне вилоятидагина тайёрланадиган пишлоқ нави.

лайдиган? Куламан. Аммо аввало сен! Сен мирза! Бироқ мирзанинг аҳмоқлиги ортиқ! Бўлмаса ёзма. Чекил орқага, ўтира бер ўтирган жойингда. Сенми газета чиқарувчининг ўйнашини ясантирадиган, сенми уни моддий томондан таъмин этадиган, сенми унинг шуҳратини, қаламини, автомобилни Обрупадан келтириб берадиган. Сўнгра кетиб Хашит кутубхонасининг витриналаридаги 350 франклик китобга ҳасрат-ла боқажаксан. «2 қурушдан 350 франкни олсак қанча қолади?»— дея ўйлайсан. У, бу Сартр деганимиз — жуда мудҳиш одам. Исмини эшитгансан. Лекин ҳали биттаям китобини ўқимагансан. Ўқишни истайсан, аммо олмаяжаксан у китобни, олсанг аҳмоқлик қиласан. Эртасига ҳатто айрон ҳам ичолмайсан. Оҳ, стакани бор-йўғи ўн қуруш бўлган айрон, айронжон... Бир қошиқ қатиқ-ла, бир стакан сувни аралаштириб уни ўн қурушга сотаётган одамнинг номуссизлигини била туриб қўлдан ичасан, калтафаҳм бутун шаҳар халқларининг кўзи олдида қилинаётган ўғирликлар, муттаҳамгарчиликларни била туриб, ичасан... Бўлмасам, маслагингни ўзгартир, а лаббай! Сабоҳлари айрончининг олдида тур. Яса уйингда бир кўза айрон. Тротуарга, у шум нуханинг олдига қўй. Икки қурушдан сот, сота бер. Кўзлари чиқиб кетсин у шумтаканинг. Аламидан бир-иккита гадойваччаларни пулга сотиб олиб, сени тоза дўппослаттирсин. Ҳеч бўлмагандан кейин ўлдиртирсин.

Каштан ёнғоқларини сот бир боши берк кўчанинг бошида. Чириганларини айириб-айириб кўчага оту ва яна уч юздан пуллай бер. Қўрқма, зиён кўрмайсан. Аммо бир кун бошингга бало суллоҳ бўлар, бунга эътибор берма, ҳушёр бўл, ўзингни эҳтиёт қил. Сени таниган кимсалар сендан каштан олмаслар. Кўзингнинг олдида нари кетиб, атайлаб бошқа одамдан чириган каштанларни оладилар. Сендан эса олмайдилар. Олмасалар олмасинлар.

Сен нима, бутун шаҳар билан дўст эмасмисан, а? Сен аввалига бошла бир ишни. Бир ҳафтага қолмас, шапкаси тешик, кўзлари лак-лак тушиб кетган, эғнида совуқ шамолга қарши бирор жунли кийими бўлмаган бир бечора одамга чириган, яхши қовурилмаган каштанларни пуллай берасан. Қиласан шу ишни. Қилмасанг ҳаётингдан, каштан орқасидан ўтказилаётган тирикчиликдан ҳеч бир нарса чиқаролмайсан. Мевачи шогирдини, боққол ўғлини, савдогар котибини, газетчи муҳарририни шундай қилиб егиштирмоқдалар. Бу шаҳар шундай эди ва шундайлигича кета беради.

ИККИ КИШИГА БИР ҲИКОЯ¹

Чўлоқ чағалай ила балиқчининг суҳбатлашганларини эшитмаган бўлишса-да, лекин кўришибди. Чағалайнинг биринчи бўлиб сўз қотишига ишончим комил эмас, буниники қўлимни кўксимга қўйиб тасдиқлашим мумкин. «Нима деганини сўйла», десалар, айтолмайман, аммо ишнинг бошқача бўлганини айтишим мумкин.

Чағалайнинг нима деганини қўя турай-да, яхшиси, балиқчинини гапиртириб қўя қолай.

Чағалай:

— ...

Балиқчи:

— Чўлоқ, намунача каллаи саҳардан жағинг тинмайди!

Ҳали мўлжалланган жойимизга бориб етмадик... Сокинликни қандай севганимни билсайдинг. Овозингни ўчир, бир оз эртароқ етиб борайлик. Сенга гап тушунтириб бўладими, ўзи? Эшкак эшайми?.. Нуҳ деб, пайгамбар демаганингга кўра, жуда очга ўхшайсан... Яхши! Сен айтганингча бўлсин. Тур, бирпас кутгин, бир скумбрия кесиб олай... Бақирма, ўғлим, бақирма, бўтам! Роса бопладинг, а!.. Росаям бошимни айлантирдинг-да!

Чағалайга, бошидан сал нари жойдан бошлаб этлари шилиниб олинган, қуйруғи титраб турган бир скумбрия скелети-

¹ Саид Фоиқ айни шу мавзунини аввалига «Икки кишига бир ҳикоя», сўнгра эса «Армани балиқчи ила чўлоқ чағалай» деган номда икки марта ёзган. Айтишларига кўра, илк ёзганини бир бора йўқотиб қўйиб, сюжетини иккинчи марта ишлаётганда «Маҳалла қаҳвахонаси» китобига олган; бир қанча йилдан сўнг топилган илк хомаки нусхасини ҳам «Аламдағда бор бир илон» номия китобда бостирган. Ушбу китобда ёзувчининг ҳар икки ишлаган варианти бир ерда келтирилди.

ни отди. Сўнгра эшкакларга суянди. Кўп ўтмай туман ичидан Хайрсизадлар кўзга ташланди. Чағалай чурқ этмасди, Қа- нотлари билан чарх уриб, қайиқнинг устида парвоз қилар, етти қанот уришда балиқчининг тепасида Хайрсизаданинг қирғоқларига учиб ғойиб бўлар, сўнг яна орқага қайтар, со- кин денгизга қўнарди. Бошқа суҳбатлашмадилар.

Балиқчи ўша замон менга ўгирилди:

— Қачон чиқсам, қайиғимни танийди, орқамга тушади, Э, сўрама, бу даракчи қушдир.

— Нимага чўлоқ дейсан уни, Барба?

— Чўлоқ бўлгани учун. Яхшилаб қарагин, бир оёғи йўқ.

— Нима бўлган оёғига?

— Билмайман. Балки денгизнинг тагидан бир махлуқ ке- либ еб кетгандир. Балки онадан шундай бўлиб туғилгандир. Балки, болалигида бирон-бир инсон фарзанди қўлига тушиб қолгандир, билиб бўлмайди.

Жим қолдик. Шамол бир ёмон ҳидни келтирди. Бузила бошлаган бир тарвуз ҳидини ҳис этдим.

— Бунга бир қара!— деди,— инсонга ўхшайди-я. Нақд ни- шонга қўнди.

Қушнинг қўнган ерига биз ҳам бордик. Чағалай беш қу- лоч нарига бориб қўнди. Севинч-ла бошини чўза-чўза «чағ- чағ» деб қичқирди.

Балиқчи ем тўғраш учун пичоғини чиқараркан, у яна ҳаво- ланди. Кўздан ғойиб бўлгунча учди. Шунда мен:

— Қочди Барба,— дедим.

Балиқчи:

— Ҳозир қайтиб келади,— деди.— Сиврида бошқа балиқ- чи бормикин, дея кўришга кетган.

— Йўғ-е?.. Кўриб келиши шартми?

Балиқчи:

— Унинг учун шарт эмас, аммо менинг учун шарт...— деди-ю, жим бўлиб қолди.

Иккаламиз ҳам кўп гапиришни суймайдиганлардан эдик. У, суҳбат бу қадар чўзилганига пушаймон бўлаётгандай эди.

«Балиқчи дегани, ўз-ўзи билан суҳбатлашадиган одам», дей- шиш мумкин, аммо унда янглиш бўлади. Тўғриси, балиқ- чилар эзма бўлишмайди. Эзма бўлган балиқчига ҳали ҳеч дуч келмаганман. Сўнгги пайтларда шундай бир хулосага келдим: инсон балиқчи бўлдими, тамом, у эзма эмас. Эзма одам эса балиқчи эмасдир. Аммо пайти келганда суҳбатлаш- санг маза қиласан.

— Қиналининг бурунини кўряпсанми?

— Кўряпман.

— Юқорида оппоқ бир ер бўлиши керак. Бурундан сал юқорида, ҳув юқоридаги дарахтларнинг тагида; ўша ерни кўр-япсанми?

— Йўқ...

Шунда у яна икки бор эшкак эшди.

— Энди-чи?

— Энди кўряпман.

У яна жимиб қолди. Тагидаги мовий тубсиз оламдан жангсиз бир садо чиқарди. Билганимиз инсон, ҳайвон, қамши сурнай, машина, тахта, шамол, сим, дарахт, қўнғиз, қўйинги... ер юзи товушларидан бошқача бир акс-садо эшитардим. Бу сас, бу мовий оламнинг нафас олиб, нафас чиқаришининг овозидек туюлди менга. Бир чумоли бизнинг бутун борлигимизни эмас, миллиондан бир парчамизни ҳис этгани каби, мен ҳам бу баҳайбат, денгиз деб аталмиш жонли, муҳташам махлуқнинг бир парчасининг тубсизликдан келаётган жангсиз шовқин-суронининг миллиардларча камайган бир парчасини эшитардим. Чакакларим оғрий бошлади, қулоқларим битиб қолди. Очиқларда тургун, чуқур, овози келмаган бу товушдан бирдан чўчиб кетдим. Суҳбатлашмоқ нотадим. Бу сасни яхши ҳис этмоқ учун ичимдан ҳайқириқ ўтарди. Ҳозир жуда яқинлашиб қолганимиз Сиври оролга қадар сузсам, ерга оёғимни боссам, бақира-бақира бир туркча сўзлашсам, деган хаёл ичимдан кечди.

— Барба,— дедим,— худо ҳаққи сўйла, нега энди кетиб «Сиври оролида балиқчи борми?» дея боқадиди, орқага қайтади чағалай?

Киприкларининг тублари қип-қизил бўлган кўзларини тикиб, юзимга боқди. Денгиздан, сукутдан, денгизнинг қаноатланмаган чуқур товушидан қўрқанимни англаган эди. Жавоб бермасдан анчагача мени бошдан-оёқ кузатди. Сўнгра кулиб, шундай деди:

— Бошқа балиқчи бор бўлса, дарров ёнимга учиб келади, шунда мен тахта-ўқловимни йиғиштираману, бошқа ерга кетаман. Ўша куни қўполлигим шундай сезилиб туради, балиқ бергим келмайди-да унга. Ҳамма билавермайди, нишонни кўрсатмаслик учун қочаётир, деб ҳисоблайди. Валлоҳи, ундай эмас! Оллоҳ ҳар кишининг ризқини беради. Нима, мен учун бу ерларда балиқ овлаш имкони йўқми? Бу ерларнинг остини беш панжамдек биламан, беш панжамдек. Сув ости кемаси келиб, мендан сўрасин. Қайфим, ёлғиз балиқ тутмоқликдир. Балиқни танҳоликда тутмоқликдир. Тушундингми?

Балиқчи энди чағалай билан суҳбатлашарди:

— Мен ёлғиз балиқ овлашдан хурсанд бўлишимни сен қаердан бида қолдинг?— дея бу афанди сўраяпти, жавоб берсанг-чи, эшитяпсанми?!

Чағалай ортиқ суҳбатлашмасди. Қирмизи ҳалқали, ҳеч юмилмаётган дум-думалоқ кўзи қайиғимизда эди. Ўзи оп-поқ, топ-тоза эди. Пинёз пўсти рангидаги тумшуғи гоҳ очилиб, гоҳ ёпиларди.

— Жавоб берсанг-чи, Чўлоқ!.. Гапирсанг-чи... «У ерда балиқчи бўлса, бу тарафга тўғри кела берса, сенга иш йўқ»,— дея. «Сен асабийлашарсан, қочарсан, оқшомга қадар кўпол таъвиянинг бири бўларсан, менга ҳам шундай бўларсан», деса-санг-чи. «Тўнғизнинг бири бўларсан», дегин. «Эшакларни қолдириб, худди мени ўлдирмоқчи бўлгандай ҳаракат қиласан», дегин. «Бир балиқ бошини менга кўп кўрасан», дегин.

Чағалай бошини унга қаратиб, жим турарди.

Балиқчи, менга:

— От шу бошларни чағалайга!— деди.

Бошларни қандай ютарди чағалай, одам ҳайрон қоларди. Иштаҳаси зўр инсонлар каби иштаҳаси зўр чағалайлар ҳам бўлади. Бунақанги нарсалар одамнинг кўнглини айнигиб юборади. Мен овқатни ҳеч кимга билдирмай еган инсондан завқланаман. Ундай инсонлар бир дарахт тагида ўтириб, дастурхонни очади, унинг нима еганини ҳам билмайсиз. Балки шундайки, оғизларини чапиллатишар, балки иштаҳа билан ерлар, аммо ёнларидан бирор-бир кимса ўтиб қолса, гуноҳ иш қилиб қўйган кишилардай уяладилар.

Балиқчи:

— Жуда очкўз,— деди.— Бу қилиғини севмайман, аммо, чағалай бу. Чағалай махлуқи тўймоқ нималигини билмайди.

— Инсонлардай,— дедим.

— Йўқ,— деди,— инсонга тош отма, инсоннинг инсондан фарқи бор, тўқ кўзлиси ҳам бўлади.

— Аммо, оздир.

— Кўпдир,— деди.

Қорлари эрмаган Улуғ тоғ юксакликларини кўрсатди.

— Бу тарафларда,— деди.

Қармоқларни ташлагандик. Энди балиқчи тик турган кўйи суҳбатлашарди. Худди менинг айтган «Инсон эзма бўлса балиқчи бўлмайди», деган мушоҳадамни менга кўп кўраётгандай эди.

— Овқатланаётганда уяладиган қишлоқликларни кўп кўрганман. Худди овқатланиш айбдек емак ейишарди. Сўнгра столидаги катта қисқичбақани оғзини унчалик очмай туриб, олифтагарчилик билан, чағалайдан ҳам тез ютиб юборган бей-

ларни кўрганман. Назокатлилари назокат билан овқат ейишарди. Оғизларини чапиллатмасдан, фақат жағларини ўйнатиб... Аммо у жағга бир оз диққат қилсанг, кўрқиб кетардинг. Қандай кўрқинчли нарсалар эди. Жағ машина эмас. Машина эмас, тегирмон.

Чўлоқ чағалай атрофимизда тўрт марта айланди.

— Бунинг бошқа аҳбоб қайиқлари ҳам бормикин. Барба?

— Албатта!

— Ҳаммасининг қилиғини билса керак.

— Билмаса бўладими?

— Бир чағалай учун бу қадар сиёсат...

Балиқчи оғзини очиб, чирик тишларини иржайтирди. То кичик тилигача кўриниб кетди.

— Танглайм... Томоғим...— деди.

Яна жим бўлди. У қармоғини тортарди. Мен яна бу қармоқнинг аввалига тез-тез, кейин чуқурликларга тўғри оғир ботишини нафасиз кузатиб, у билан бирга ўзим ҳам хаёл оғушига фарқ бўлдим. Бу ердан, шу мовий махлуқнинг ашуласидан қутулсам-да, қуруқликка бориб роҳатланиб нафас ола-ола ўлсам, деган ўй кечди калламдан. Балиқчи гап сотмасликдан, балиқ кутишдан нақадар хушланса хушланаверсин, фақат ўзини тушунмаганини, мени упутиб юбормаганини намоён қилмоқчи бўлдики, истаксиз бир сергаплик ила суҳбатлаша бошлади:

— Сувнинг мазаси йўқ, ёмон,— деди.— Сен ҳам ёмон бўлиб кетасан денгизда... Бир оздан кейин қайтамыз, хафа бўлма...

Сўнг анчагача жим бўлиб қолди ва бир оздан сўнг ўзидан-ўзи бошқа тарафдан гап бошлаб кетди:

— Қизиқ,— деди,— ўрганиб қолдим шу Чўлоққа. Уни атрофимда кўрмаганим кунлар, бир нарса йўқотгандай, нима бўлганини билолмаган, тура бериб кейин бир нарсани қидираётган инсонга айланиб қоламан. Инсонга ўрганолмадим, аммо шу денгиз қушига ўрганиб қолдим. Инсонга ўргансам уйланардим. Урганолмаяпман. Айни бир уйда, айни бир ётоқда бутун тун бўйи бир киши билан бирга бўлиш мени жинни қилиб қўярди.

Балиқчининг ердаги хонасини хаёлимга келтирдим. У, ерда камдан-кам ўтирарди. Тузоқларини қўяр, кўпинча қаҳвахонада ёки қайиқда ётарди.

— Сен уйдан хурсанд эмассан, а, Барба Якамўз!— дедим.

— Ҳечам!..— деди,— мен уйдан хурсанд эмасман. Мен йўрғакбоғда эканда онам ўлибди... Отам ҳеч уйда ўтирмасди.

Мен эса ёзда денгиздан чиқмасдим. Оқшом, отам балиқ овидан қайтишини кутиб, қайиқнинг бош томонида ғужанак бўлиб ётардим. У бизнинг ҳовлимиздаги балиқ тўрининг устига чўзилишга кетарди мингиллай-мингиллай. Азонда келиб, мени уйғотарди; агар кўрган тушидан жаҳли чиқмаган бўлса, балиқ овига олиб кетарди. Денгиз бир оз тўлқинли бўлса, ғўнғиллаб қўярди: «Қани, сен бор, бозорда ўйна»,— дерди. Ҳеч қаёққа қарамай кета берардим...

* * *

— Балиқ овигами, Барба Якамўз?

— Ҳа... Нимаиди?

— Мени ҳам олсанг.

Жавоб бермади. Ҳатто юзимга ҳам қарамади. Аммо лоақал балиқ кўп овлаганда берадиганим суюнчининг шамолга ташланадиган бир нарса бўлмагани, Барба Якамўзнинг ҳам шу дунёда аҳтиёжлари борлигини кимда-ким тушуниб етса, мени такрор балиқ овига олиб кетишини маъзур кўра билар.

— Аммо,— деди,— қайиқнинг ичида ўлиб қолсанг орқага қайтмайман.

— У кунни бир оз нотинч эдим.

— Яна нотинч бўласан. Аммо эътибор берма. Бу сиқилиш сен қаерда бўлмагин, бир кун келиб безовта қилади. Қўя бер, ҳеч нарса бўлмайди. Аммо ўлсанг нима бўлади? Ажал келиб тургандан кейин, хоҳ ерда бўлсин, хоҳ денгизда...

— Нега энди денгизда инсонни ўлим талвасаси кўпроқ хавотирга солади?

— Ўлим ташвиши эмас у, ақлий безовталиқ.

— У нима дегани, Барба?

— Денгизда одамнинг боши бир оз бошқача, ердагидан бошқача. Ерда чораси топилади. Қўлингни узатсанг одамлар бор. Аммо қайиқда мадад кутадиган жойинг бўлмайди. Қасал бўлсанг доктор йўқ. Ўлсанг, бир ишга ярагудек, поп йўқ, имом йўқ... Кўр бўлсанг, қўлингдан етаклайдиган кимса йўқ. Жинни бўлсанг морфий йўқ. Энг яхшиси, бир шиша ароқ ол... Тур! Ражаб ўғлим, ўша ердан бизга битта 190 талик олиб юбор.

Қайиққа чиқдим. Қарадим. Барба Якамўзнинг ёқасида бир қора мотам белгиси бор.

— Кимнинг ўғли Барба?

— Бир узоқ қариндошим...

Бу сафар қайиқда ҳеч сўзлашмадик. Қўзлаган еримизга борган заҳоти:

— Леандроснинг учини кўряпсанми?— деб сўради.
— Кўряпман.
— Қизғиш тупроқни ҳам кўрдингми?
— Кўрдим.
— Нақ ўша соҳилда оппоқ бир уй бўлиши кёрак. Шу қояларнинг устида эканми?
— Устида...

«Устида» деб қармоқнинг учига емак тақиб, сувга ташлаганимиздан сўнг, чўлоқ чағалайни эсладим.

— Чўлоқ чағалай қаерда?— дедим.

— Ўлди,— деди.

— Нима?.. Қандай қилиб?..

— Қандай ўлганини билмайман, аммо бир куни эрталаб ўзимизга маълум бўлган жойга борсам, ҳамиша турадиган ерда ўлиги сузиб юрибди...

— Сени кўрсин дебми, шу ерга келиб ўлди, дерсан?

Жавоб бермади. Бирдан ёқасидаги мотам аломатини чўлоқ чағалай учун таққан бўлмасин, деган фикр хаёлимга келди. Кулдим.

— Нега куласан?— деди.

— Ўзим, шундай,— дедим,— ундан чиқадики, узоқ қариндошинг чўлоқ чағалай экан-да, шундайми?

Кўзимга тикилди.

— Бугун,— деди,— калланг худди ердагидай ишлаётир, кўрқув йўқ! Тўғриси ҳам шу. Гапнинг очиги, шундай бўлиши лозим. Ердагидай ишлайдиган бош денгизда, дея бер. Қуруқликда ҳам ҳеч нарсанинг чораси йўқдир. Бизга чора, қўлимизнинг остида каби келур... Ёлғон! Бўлмаган гап! Бу дунё чорасиз дунёдир.

— Ҳеч қачон ундай бўлмайди, Якамўз!— дедим.— Дунё чоралидир. Инсонлар бу дунёга бир чора топажаклар.

— Ҳай, яшасин табиат! Мана, қуруқликда шундай тушунилади. Денгизда ҳам шундай тушунилади. Янглиш аммо, шундай бўлсин. Ҳамма, ҳамиша шундай тушунган.

Бир нарса сўзламоқчийдим. Сигаретали қўлини кўтарди. «Жим» ишоратини берди. Жим бўлдим. Қармоққа осилди. Ушлаган нарсаси беш-олти килолик бир учар балиқ эди. Каминда бир ўнлик¹ бордир, дея тушунди-ёв, ўйладим ўзимча. Идишини очиб, балиқни тўғри унга отиб юборди. Қармоқдаги емни янгилади. Гапим бор, дегандай қилиб менга боқди.

— Эй,— дедим,— нима деяётгандим... Бўлмаса чўлоқ чағалайнинг мотамини тутаётирсанми?

¹ У н л и к — ўн пиастр пул.

Аввалига у бошини кўрсатиб:

— Бош деган нарса эскиради, қарийди, ўлади ҳатто инсон ўлмасдан!— деди.

Сўнгра қалбига нмо қилди:

— Эскирмаган, эскирмайдиган нарса бу ерда.

Кейин жимиб қолди. Кекса одам, порох каби оловланиб турган одам, қишлоқда ҳеч ким севмаган, ёқтирмаган одам эди у.

— Улигини шу ердан топгач, йиғладим,— деди.— Сен, маца, боя келишимизда ушланган балиқни кўриб хафа бўлдинг, мен ҳам шундай, сен каби хафа бўлдим. Балиқ овлашдан воз кечдим. Ҳаммаёғим оғриб, мазам қочганди. Уйга бориб ётдим. Эрталаб азонда оғзим қақраганлигидан уйғондим. Дори ахтарган каби шкафларни титкиладим. Бир парча мато топдим, ёқамга тақдим.

Чангал каби бармоқлари пла қора матонн ёқасидан юлиб олиб, денгизга отди.

— Бу ҳам жиннилингимизнинг бир тури!— деди.— Денгиз бизни шундай қилдими, билмайман? Оч шу шишани!

Финжонларга ароқ қуйдик. Кўзидан гавҳардай ялтироқ, бир томчи ёш тушди, ҳиди кескин анқиб турган сувга. Шунда у кўксига уриб:

— Бу юрак, бизнинг юрагимиз, бир нарсаси камроқларнинг юрагидир,— деди.

СИНАҒРИТ ОТА

Жаҳаннам Нишони деган жойда биз бешта қайиқда баалиқ овлар эдик. Гўзал бир январь оқшоми. Ҳаво илқ. Денгизга анвойи қирмизи ранг ёйилганди. Кўп қайнамиш жука рангидаги кенг, текис, жонсиз каби тўлқинлар. Қайиқлар оғир-оғир чайқалади, қармоқлар тортилишга шай, одамлар мушук сичқонни пойлагандек жим...

Сув тагидаги ўттиз саккиз қулоч келадиган чуқурликнинг сассизлигига, орқадаги толли, бутоқли қояларнинг орасига етти рангнинг энг қуюғи кирарми энди. Синағрит ота овдан қайтадими? Товланиб турган камалак ранги ила оғир-оғир, муҳташам, аввалги қироллар каби бой, сахий, асл ва золим мантосини кийиб айланиб юрибдими, ким билади. Олтини, зумради, инжуси, маржони, садафининг ложувардлиги нчда ёниб сўнган саройини бўзлаб, ажалгами кетаётир?

Синағрит ота умрида биров билан ҳамсуҳбат бўлмаган, умр бўйи уйланмаган, умр бўйи ёлғиз яшамишдир. Ўзининг бўм-бўш уйидаги зумрад деразадан не-не фожиалар кўрган Синағрит ота, не-не қармоқларни узиб юборган.

Бу оқшом кимнинг қармоғини танлаб, унинг ризқини еб кетаркин; бу зерикарли ҳаёт қачон тугаркин. Ҳали ҳамма жой порлаб турганда, мантоси елкасида эканда, ҳали гўшти энди майонезга ботирилганда, умри тугайди. Сўнгра ифлос бир «Ватос»нинг¹, бир сирти рангсиз, очкўз ва ҳаромтомоқ бир жониворнинг тишига лоп этиб туриб қолгани бор. Яхши-си, аниқроқ қилиб айтايми, муҳташам бир столга ясатиб қўйилган, зафарга тўла умрининг охириинг оппоқ шароб-ла, сувларнинг устидаги бошқа дунёда яшаган бир ақлли махлуққа ўзини таслим этади.

¹ Ватос — скат балиғи.

Синағрит ота қармоқлардан бирини ҳидлади. Бу балиқчи Христодир; қусурли одам. Очкўз у. Ичидан пишган олибсотар. Ҳа, фуқаро, аммо кибрли эмас. Синағрит ота фуқароликда ғурурни севади. Бошқа қармоққа ўтди. Ҳидлади. Бу балиқчи «Ҳасан»дир. Ут. Қалтираганига эътибор берма! Қўрқоқ. Синағрит отани жасур одам қувонтиради. Бошқа бир қармоққа назар ташлади: балиқчи Ёқуб ёмон эмас, хуштабиат, ёқимтой, адабсизроқ, ўлардай шўх. Аммо қизғанчиқ. Қизғанчиқларни севмайди Синағрит ота. Шу қармоқ, ўша хасис қўл тутган қармоқдир. Синағрит ота сахий одамни севади. Аммо бу қармоққа бош эгсанг арзийди. Бир бош эгди. Хасиснинг қармоғини тўғрилаб қўйди. Синағрит ота қармоқдан қочиб кетган ярим скумбрияни чайнамай ютди. Хасис, қармоғини тезда тўплади:

— Вой, онасини, Николи!— дея қармоғини тўғрилаб ўтиб кетди.

Николи қармоғининг ёнига келган Синағрит ота, Николининг камчилигини ўйлай бошлади. Унда камчилик йўқми? Авваламбор у сархуш эди. Сўнгра ахлоқсиз, ўзини тушунди, аммо жасур, сахий, қизғанчиқ эмас. Фуқаро. Кибрли ҳам, Синағрит ота кибрли фуқарони севарди, аммо Николининг кибрини хуш кўрмасди. У инсон ўғлидаги бошқа бир нарса, ғурурга жуда ўхшаш нарса, юганда, турганда бўлган ғурур ҳам эмас, инсон ўғлининг инсонлигидан, то сочидан, қармоқ ишлашидан тортиб қандайдир инсониятли бир ғурур истарди. Бундай одамнинг қармоғига тегмас, ипини кесмас, овига кўз олайтирмасди.

Беш қайиқнинг бешини ҳам ҳидлади, ёқтирмади.

Синағрит ота, қоясининг қирғоғида турмуш ложувард олам ичида сал ялтираб турган пўкаклар-ла, гўзал хўракли қармоқлардан ойдинлашган сарой майдонини томоша қиларди. Қармоқлар борган сари кўпайиб борарди. Синағрит ва маржонлар шаҳрининг марказида энди ширин-ширин чайқалиб турган ўн беш дона маёқ бор эди. Ҳов, нариги бўшлиқлардан маржон балиқлари чиқишиб тутилиб қолишди. Кўзлари каттайган бир ҳолда юқорига кўтарилишиб, яна орқаларига такрор қайтиб келишар, юқоридаги дунёни кўрмакка бир турли қарор беришолмасдилар. Синағрит отага каттайган кўзлари-ла «бизни қутқар шу лаънатидан», дегандай боқишарди. Синағрит ота тушунарди. Бориб у ялтироқ япон ипга бир тиш урсайди, тамом. Аммо ҳеч бирини қутқармади, ҳаракатсиз тура берди. Синағрит ота уларни қутқаришнинг қулай йўлини биларди, аммо унинг яна бир яхши билган нарсаси бор эди. У ҳам бўлса, хоҳ сув, хоҳ ер, хоҳ ҳаво, хоҳ бўш-

лик, хоҳ ҳайвон, хоҳ ўсимлик оламида бўлсин, бир кишининг ақли ила ҳеч бир нарсанинг ҳал этилмаяжagini билишдир. Бироқ, барча балиқлар қармоққа тушган ҳамжинсларини қутқаришининг бир чорасини топиб, у ялтироқ япон ипини узиб ташлаш мумкинлиги ақлларига келган замон, бу ҳаракатнинг ҳеч бир натижаси ва фойдаси бўлмасди. Бўлмасам, бориб Синағрит ота қармоқнинг ипини кесарди. Хўш, бир оздан кейин Синағрит ота ўзи қўлга тушса, уни ким қутқаради? Кимнинг ақлига келади ялтироқ ипини тишлаб узиб ташлаш-лик?..

Шу пайтда порлоқ нурлар сочган бир қармоқ пастга тушди. Синағрит ота умид-ла жойидан жилди. Бу қармоқни ҳам ҳидлади. Мутлақо нотаниш эди. Емни оғзига олгани замон бу қармоқ соҳиби, қидириб юрган им одам бўлса керак, деб бир он хаёлидан ўтказди. Шу заҳотиёқ тутилди. Қапчадан қайиққа тушган замон, Синағрит ота, катта кўзлари ила ўзини тутган одамга севинч-ла боқди. Синағрит ота теварак-атрофи қирмизи, ичи тиниқ қора кўзлари ила яна бир боқди, кейин яна боқди. Бирдан типирчилади. Ҳазабидан оёқларини ерга урган бир ёш қиз каби қайиқнинг қатини савалай кетди. Балки ҳатто биз билмаган қандайдир бир ишорат кўргандир ўзини тутган қармоқ эгасида: бу одам ҳозирга қадар ҳеч имтиҳон топширмаганди. Умри бўйи жасур, сахий, Синағрит отанинг истагани шаклда мағрур яшарди. Аммо Синағрит ота бу одамнинг кўрқинчли, икки юзли кўппак бўлганини биз кўра билмаган томонидан кўра билган эди. Бутун даврлар ва саналар бўйича ўзини тутган қармоқ соҳибининг на жасоратини, на сахийлигини, на ғурурини бир тажрибага, бир имтиҳонга тобе туттирмаган, ҳар даврда толеи баланд келганларнинг бириси эди. Ким, қандай одам? Буни Синағрит ота ҳам билмасди. Аммо, балки у ўлгунига қадар сахий, жасур, мағрур, яшая-жак бўлган бу одамни шу онга қадар бирон марта ҳатто имтиҳон қилиб кўрилмаганини яхши тушунди. Балки охирига-ча бу имтиҳондан қутулмоқчидир. Синағрит ота бунақасига ҳеч учрамаганди. Улмасидан бурун одамга яна бир боқди. Номусли, жасур, сахий бўлажак бу одамнинг ҳақиқатда кўр-қоқларнинг энг кўрқоғи, номуссизларнинг энг номуссизи бўлганини пешонасидан ўқиб турарди. Бу одам шу қадар то-лели эдики, ҳали иккиюзламачилигини ҳатто ўзига-ўзи маълум қилишга фурсат топилмаганди. Бўлмаса Синағрит ота қўлга тушармиди? Синағрит ота ҳазабидан такрор типирчилан-ди. Бақирмоқ истар каби оғзини очди. Юмди. Шундай қилиб, Синағрит ота охири нафасини ҳеч бир инсонийлик имтиҳонидан кечирмасдан, қайиқда пушаймон чекиб, мағлубликка топширди.

ҲАВОДА БУЛУТ

«Бу узун оёқли, қоринсиз, нияти ёмон боқишли малла одамнинг ҳаётига оид билганларимни у ёки бу одамдан сўраб ўрганган эмасман», десам, ишонманг! Бу одам ҳақида сўйлаганларни бу ерда ёзмасак ҳам бўларди. Ғийбатнинг қийматсиз бир нарса эканлигини ўртага ташламоқ ҳам тўғри эмас... Ҳеч бўлмаса, бир завқи бордир кофирнинг! Ғийбат бир оз расмини олган заҳоти ишлаб берадиган фотографага ўхшайди. Рухсат этилса, бу одам сиртига сингмиш ғийбат ҳавосидан ҳам сўз очишимиз мумкин, қўрқадиган жойимиз йўқ.

У ёнидаги ити ила биргаликда денгизга чиқа беришдаги бир ташландиқ ернинг деворлари устига ўтириб олганди. Ит орқа оёқларига чўккан бўлиб, олд оёқлари мағрур ҳайкал каби қотиб турар, тумшуғи ҳўл, совуқ эди... Ора-сира ингиляшга ўхшаш товушлар чиқарар, сўнгра кетамай деган каби эгасига боқарди.

Одам сигаретасини тутатгандан кейин:

— Ўтир,— деди,— ўтирган ерингдан қимирлама!

Ит олдинги оёқларини узатиб, тумшуғини уларнинг орасига қўйди. Кўзларини юмди. Ҳафиф бир шамол итнинг сариқ тукларини, одамнинг оқ оралаган сариқ, қаттиқ сочларини ўйнатарди.

Одамнинг юзида маъноли чизиқлар бор эди. Севилмаганларнинг, кўп хафа бўлганларнинг, сархушларнинг, бир замон гўзал бўлиб кейинчалик чиркинлашиб кетганларнинг, ўқимишли бўлганларнинг натижаси ўлароқ роҳатсизларнинг юзларидаги ифодани ўқиш мумкин эди ундан... Бу одамнинг юзида яна бир талай маънолар бор эдики, одамнинг иши йўқ бўлса, секин битталаб топиб чиқара берарди. Кўзлари-

нинг атрофида етти-саккизта чизиқ, ҳаётида кўп кулганидан эмас, юзини қуёшга бериб мовий кўзларини қисганини ифода этар десам, инонмайсиз! У, ойнага боққани замон, бу чизиқларнинг кулишдан эмас, қуёшга боқишдан бўлганини, итига сўйларди. Бир кўппакка айтилган сўзларни қўшнилардан ҳеч бири эшитмабди-да, деб сўрамоқчимисиз? Қўшнилари у ёқда турсин, шаҳарнинг почта ходими ҳам эшитибди; ҳар кун тарқатадиган хатларни ўз эгаларига тўғри бераётгирманми, деб гоҳ хатдаги адресга, гоҳ хат олувчига диққат қилгани каби, ҳар танҳо ерда ўзига бир сигарета икром этган ҳар одамга:

— Ҳа-а! Тўхта-чи, бу ҳалиги ити ила гапиршидиган одамми? Биродар, мен кеча бир мактуб келтиргандим унга. Кўча эшиги уйдан сал нарироқда. Ичкаридан ҳар хил товушлар эшитилди. Қулоғимни динг қилиб тингладим. Ўз ўзимга: «Бу уйда одам билан итдан бошқа жонзот йўқ. Худойим-ей! Бу нимаси? Жиинилик қиляптими, ким билан сўзлашяпти ўзи?» — дедим. Бошимни чўзиб қарадим. Ҳолбуки, ит-ла суҳбатлашаётган экан. Ўзи асли турк. Ит билан эса румчалаб гаплашаётир...

Шунда сигарета икром этган одам ундан сўрарди:

— Худо ҳаққи, итга нима деркин? Нима сен, румчани билмайсанми?

— Нега билмас эканман, афандим? Ун беш сана бўлди, бу рум қишлоғида истиқомат қиламан. Нега энди билмас эканман румчани? Фақат, бейжоним... тилим, томоғим қурди. Шу атрофдан бир газозча¹ икром этинг! Қулайми, афандим, маҳаллаларни айланмоқ?... Валлоҳи, шундай оқшомларим бўлурки, бейафандим, бошмоқларимни ечишм биланоқ худди оёқларим менинг эрталабки оёқларим эмасдай бўлиб қолади. Оёқларимнинг таги дўмбирадай шишиб кетади... Оҳ! Нима қилай... газози совуқ экан тўнғизининг! Ҳамиша бундай бўлмайди, албатта... Айтгандай, нима деяётгандим? Ҳа, ичкаридан товушлар келарди, кулоқ тутдим: «Сен мени чол деб ҳисоблайсанми?» — дерди. — Йўқ, чолмассан, десанг ҳам биламан! Тоғ, тепаликка чиқадиган йўл эгри-бугри бўлса, юра оласанми? Аммо демоқчисанки, ҳаётингда кўп кулганингдан бу кўзларинг атрофида чизиқлар пайдо бўлган... Оғзининг чети ҳам шундан... Йўқ, азизим! Мен ҳеч кулганим йўқ, демайман, кулдим. Кулдим-у, лекин роса мириқиб кулмадим. Иннайкейин, мен қай замон шундай кулмак истасам, онамнинг: «Кўп кулган, кўп йиғлар», деган сўзи хоти-

¹ Газозча — газли лимонад суви.

рамга келур. Истар-истамас куламан. Шундай, баъзи одамларга салом қабилида бир кулимсираш керак бўлади. Энг масъуд онимда унчалик кулмадим. Салом қабилида ҳеч кулимсирамадим, негаки, йиғлаб юборишдан қўрқдим. Қисқаси, шунақа, дўстим! Бу чизиқлар, сен англаганингдек, кулмоқдан эмас, қуёшдан... Ҳа, мана шу, ўзимиз билган қуёшдан. Сен биласан мени, мен қуёшда кўп кезаман. Ҳа, боқ, диққат эт! Чап кўзимда чизиқлар бир оз кўпдир. Уни юрганымда кўпроқ қисаман, у шундан. У кўзим туғма заифдир. Худого шукур, наригиси соғу, буниси ҳам юрибди. Бўлмаса монокл тақмоқ лозим бўларди. Ўйлаб кўр, дўстим, бир кўзлик олифтани!»

Почта муваззийсининг юқорида ёзганимиз шаклда англатганини фараз этсак, нима чиқади? Бундай англатмагандир, аммо овозининг илон вишиллашига ўхшаган ёмон ҳолатини, илон боқиши каби совуқ боқишини англатганига қўшсангиз тинглаганини, эшитганларини бошқа бировга нақл этаркан, муваззийнинг боқишидан, тўхтовсиз қимирлаб туришидан, овозининг вишиллашидан илова ва қўшимчалардан ташкил топган бир бошқа суҳбатни англатмаганига имкон бўлмаганини сиз ҳам мақбул этасиз. Энди, ёзувчи сирларини очишга бошласак, менга бир газоз, бир сигарета бисот бўлмиш қисмлардан орта қолган тарафларни ҳам ёзишга ҳозирланганим учун бир кичкина муқаддима қиламан. Бундан кейинги қисми, ўқувчига: «Қандай ўрганганмиш буларни, ажабо?»— дея саволлар туғдирадиган ёзишмани ёзишда давом этажакман. Қандай ўрганганлик масаласига келсак, уни ҳам айтарман. Аммо шуларни илова қилишдан ҳам ўзимни халос этолмаяпман: балки бу одам-ла биргаликда бир уйда ётгандирмиз. Балки у одам «танишим» демасман. Ҳамма гап сизда. «Хонасида бошини қашиди», деб ёзсам, «негалигини биласанми, ўзинг кўрдингми?» дея мендан сўрашингиз мумкин. Ёхуд «эрталаб, уйғониши биланоқ ичида бир ҳорғинлик ҳис этди», десам, қандай кулгили бир жумла бўлади! Уқувчи менга: Сен ўша одаммисан? Ғирт таъвия экан-ку! У таъвиянинг ичидагини қаердан биласан?»— дея сўрайди. Ҳақлидир аммо... Мен шу ҳикояни давом эттириб, айти хатоларни такрорлашга ҳозирланаяпман, маъзур кўринг! Билмадим, сиз учун ёзишга бошларканман, бу одам-ла бўлган ўзаро қариндошлигимни сизга айтиб бердимми? Бу ерда яна бир масалани очмасдан аввал асл мавзуга киришмайман; у ҳам бўлса бу ҳикоянинг ичидаги одамнинг жуда менга яқинлигидир; бунинг устига почта муваззийсининг гаплари каби бошқа инсонларнинг у одам ҳақида билганларини ҳам ёзсам, у одам-

ла менинг орамда айни замонда ҳеч бир муносабатнинг топилмаслигини ёздим демакдир. Бу шундай ҳам маълум бўлган...

Почта муваззийси айтганидек, унинг инсонлардан қочганини ҳисобга олмайман. Лекин, қочиб юришининг бир сабаби бор, албатта... Бу сабабни балки унинг ўзи билмас. Унингча, ўзи шундай тўрт тарафи сув ила ўраб олинган жойнинг эмас, балки буюк шаҳар одамидир. Сонсиз-саножсиз одамлар кечган шаҳарларнинг одамидир у... Бўлмаса бундай кичик ерларда у одам-ла кимса ошнолик этмас, ароқ ичмас, суҳбатлашмас, илк кунларда улар ҳақида бирон нарса ўрганиш учун дўстлар топа билур, аммо кейин ҳаммаси ҳар ёққа тарқалиб кетиб, уни ити ила ёлғиз қолдира билишади. У билан ҳеч ким шуғулланмайди. Сўнгра сиз айтган бир почта муваззийси яқун ясаб:

— Ишқ савдосидан бу одам шундай бўлди,— дейди.

Бу одамнинг нимаси бор? Сизнинг каби бир одам, деёлмайсиз, кўрган кўз корчалон истамас: одам ити ила суҳбатлашадими ҳеч замонда, биродар! Ҳолбуки биз, бир қанча инсоннинг ашё ила, деворлар ила, ўз хаёллари ила, тўшаклари ила, ойналар ила кимнингдир ҳатто галстуги ила, ёш қизларнинг сандиқдаги моллари ила, ёш йигитларнинг ўз вужудлари ила севишиб суҳбатлашганликларини эшитар эдик, билар эдик.

Шоирларнинг юлдузлар, шамоллар, мажҳул хотинлар, кўллар, узоқ мамлакатлар, икки минг метр баландликдан ўтган булутлар, муҳожир қушлар ила, балиқчиларнинг қайиқлари, қармоқлари, балиқлари ила суҳбатлашганликлари бир ҳақиқат бўлгани ҳолда, бу одамнинг ит билан суҳбатлашиши шаҳарда мудҳиш бир ифвога сабаб бўлганди. Мен ўзимча бу одамнинг ишқ савдосидан шу ҳолга тушишига ишонмайман. Менга қолса, бу одамнинг ташқи кўринишида ҳеч нарса йўқдай!.. Аммо ҳеч ким мен каби тушунмаса, нима қилай? Ҳатто бечоранинг ўзи ҳам сал бўлса-да, қочоқлигига амин... Менинг фикрим шу: бу одамнинг ити ила суҳбатлашиши инсонларни севгани ҳолда улар билан суҳбатлашолмасликдан, ҳатто қандай десам экан, инсонлар ила руҳий олиш-беришда уларга кўп тушқун бўлганлигидан, инсонларга қизиқса-да, уларни ўргана олмаслигидан...

Келинг, яхшиси, одам ҳақидаги ғийбатларимизга қайтай:

Унинг шаҳарда иккита дўкони бор эмиш, ижара ҳақларини олар эмиш. Қаердалиги, нима иш қилиши номаълум бўлган бир савдогарнинг ёнида котиб эмиш. Савдогар ҳам

Ўзи каби бир одаммиш; суҳбатлашмасмиш, кимсага муҳаббат изҳор этмасмиш, у ҳам бўйдоқ эмиш. Баб-бараварига бир-бирларига бир «марҳабо» дерлар, бир «хуш қолинг!» дермишлар.

Яна шундай бир воқеа бор:

Пароходда бир замонлар, ёш бир қиз билан суҳбатлашганини сўйлашадилар. Ҳатто бир оқшом бу ўрта ёшли одамла бу ўн саккиз ёшлардаги бир ёш қизнинг, пароходнинг бурнида танҳо бир-бирлари билан суҳбатлашганликларини, ҳатто эркакнинг ашула айтганини тинглаганлар бормиш. Бу ўн саккиз ёшлардаги қизнинг отасига хабар кетибди. Қаттиқ бир танбеҳ натижасида қиз ҳалиги одам-ла суҳбатлашмайдиган бўлибди. Яна охириг кетадиган пароходда улар баъзан учрашиб қолишаркан, аммо қиз бечора дарров икки дугонасининг ёнига бориб ўтириб оларкан. Кўпакли одам ҳам бир муддат шу атрофларда айланиб юрар, сўнг пароходнинг учи-га кетар, у ерда эшитилар-эшитилмас ҳуштак чалиб, туркча алланарсаларни ғинғиллаб қўяркан. Кимсага салом бермагани ҳолда қизга салом бераркан, у ғарибий ҳам саломга алиқ оларкан...

Ҳатто, бор-йўғи икки калимали: «Қалайсан, яхшимсан, нима гап?» қабилда суҳбатлашишар эмиш, ҳа...

Шундай қилиб, булар одам ҳақидаги ғийбатлардир. Буларни ҳамма билади. Одамнинг асл сирларини бизга очган — сўзламасдан турулмайман — бир кичик итдир. Зийрак кўзли, муз каби совуқ тумшуқли, юнглари шамолда ҳилпираб турган сариқ бир ит... Бу ит униқидир, аммо мен бу ерда бир воқеа сифатида қўлладим. Бўлмаса, ит тамоман бўлмаса-да, ҳар қалай, бир нави хаёлийдир. Сабаби шуки, бечора бир одамнинг ҳаётини, орзуларини, шикаста тушунчаларини, дунёда сўққабош қолишини бир итнинг мутлақо англата олмаслигидир. Итлар ўз севгисини биз каби на англата олади, на ёза олади. Ит ирғишлар, қуйруғини ўйнатар, соҳибининг қўлини ялар. Хаёлий итимни тингланг:

«У эрталаб вақтли уйғонганди. Сал ҳуштак чалган эди, ёнига югурдим...»

Итни тушунтиришга, бирор нарсани англатишга мажбур қилсам, асабийлашаман, унда ҳикоямнинг ҳам мазаси қочади... Шунинг учун оқшомлари ташландиқ ернинг девори устига чиқиб олиб, сигарета тутатган, кимсанинг севмагани, суҳбатлашмагани, ҳар нарсадан ўзини тортган одам билан аҳбоблик этмак ниятида ёнига мен яқинлашаман-да:

— Бейафанди, — дейман, — сизнинг ёрдамингиз-ла...

— Марҳамат қилинг, афанди, буюринг!

Сигаретамни тутатдим. Енига ўтирдим. Ўзининг биринчи бўлиб сўз очиши лозимлигини ҳис этдимн, мен унинг итини эркалатарканман, мишғирлаб қўйди:

— Ҳайвонларни севасизми?

— Севганда ҳам қандоқ, бейафанди!

— Воллоқ, бандангиз унчалик севмасди. Энди шундай ўрганганманки, асти қўя берасиз. Бир замонлар ўтирганим пансиондаги мадамнинг кўппаги эди бунинг онаси... Бунақаси дунёда йўқ ҳали. Хотин бечора ўлди. Енимдан айирмадим жониворни. Мадамни ҳам жуда севардим. Замон ўтди. Кўппак ўлди. Ўлган кўппак урғочи эди. Бу эркакдир. Бу кучукчани у кунларда бир одам истаганди, бериб юборай дедим. Кейин ўйлашиб қолдим: юра берсин, дедим, ҳар қалай, ёдгорлик-ку...

Ў оқшом, шу юқоридаги жумлалардан бошқа муҳим бир нарса ҳақида сўзлашмадик. Иккимиз ҳам сиёсий ҳодисаларни ё ҳеч англамасдик, англашни истамасдик, ёхуд сиёсий баҳслар устида фикрларимиз маъқул этилажак моҳиятда бири-бирига мос тушмасди. Сиёсатдан ҳам гап юритдик. Оқшом уйимга қайтганим замон шу почта муваззийсининг бу одамда нима кўрганини бир турли англолмай турдим. Оддий, жуда ҳам оддий бир одам эди. Шу қаршимизда ўтирган бой баққолнинг бу одамдан анча мароқли бўлган бир ҳаёти бордир. Шундай эмасми, жоним? Тушунчаларини зайтун ёғи, лавия, ун, нўхат қамраб олган, дунёлигини бунёд этганди. Болалари катта мактабларга боришарди, ўйинга тушишарди, жуда башанг бўлиб кийинишарди... Қизи денг, инглизчада шундай гўзал сўзлашардики! Коллежни битирган, трубачи эмас! Отаси бундан қандай мамнун! Қандай ғурурланур қизидан... Сакиз оролидан қандай келганини, бир боққолга қандай шогирд тушганини, сўнгра қандай қилиб дўкондаги бутун ишни қўлига олганини, хўжайинининг дўконга орада бир келиб туришини, кунлардан бир кун хўжайини қизининг қўлидан тутиб, ўзига қандай берганини бир англатса... Ҳаётининг энг серҳаракат замони ҳам ўша вақт эди. Қандай битта-битта юриб, аста-секин қўйинни пулга тўлдирганди. Тома-тома кўл бўлур, деганлари шу-да. Ҳар кимсанинг жажжигина дўкон кўргани Балиқбозорининг охиридаги ёлғиз кичик дўконининг буюк омборхонаси ҳақида ҳеч фикрлари бўлмаганлар нима биллишади? Дарвозадаги курд кимса-бечораларни тингламас. Бу қўрқинчли Византия омборхоналарининг тунука томлари дуч келган кўзга кўринавермасди. Ҳар нарса шунда, у ёғли, қора тош йўлларнинг ўнгу сўлида, ҳаммолларнинг бақриқ-чақриқлари, араваларининг бириси

кириб, бириси чиқаётган шовқин-суронга бой ўрта аср маконининг лабиринти эди. Ўзи оқишдан келган одам. Хотини эса қорачадан келганди. Бу сарғиш, қорабош, ёқимтой кўзли бола, ўзининг боласими? Бурни ғирт грек бурни эди. Елкалари кенг. Отасига Искандар Зулқарнайинни хотирлатарди. Яъни афандимиз мураккаб, илоннинг ёғини ялаган одам эди. Ўғлини жонидан ҳам ортиқ кўрарди. Қизини севар, унинг инглизча гаплашишидан гурурланиб юрарди. Кунлардан бир кун улар ундан йироқда, Юнонистонда очликдан ўлиб қолишди. Шундан бери қаҳвахонада хафа бўлиб ўтирар, уйда эса, хотинининг ёнида, йиғламоқдан баттар бўларди. Қаҳвачаркан: «Беш-ўн килони оламан-да, бир четга отаман, Юнонистонини»,— дерди, «куннинг ҳам куни бор!»

Шу ерга келганда, яъни афандининг ҳаёт ҳикояси «ғийёқ» дея тўхтатилади, бошқасига ўтмайман. Гуноҳ менда!.. Бир оз ҳорғинлик-ла Бальзак бир атирчининг ҳаётини қандай одимма-одим қувалаётган бўлса, мен ҳам афандининг уйи ичига кириб ҳали бир талай билмаганим ерларини ёзардим, каттакон бир роман ёзмоқчи эдим шекилли?

Яъни афанди ила банд бўлганим бу вақтларда, ҳар қандай кишининг диққатини ўзига жалб этган, бу кишилар ичида аввалига мен ҳам кирувчи бўлиб, кейин чиққандим, итли одамни кўрмасдим. Истасам, балки ҳар оқшом у ерда деворнинг устида уни ушлаган, оғир-оғир бир талай нарсаларни ўргана билардим. Йўқ, ғариб инсонлар билан банд бўлишни истамайман. Негаки, улардан менга фойда йўқ, менга севган, кулган, бақирган махлуқот лозим! Бу одам қанчалик яшамасин... итидан бошқа кимсаси йўқ. Ёлғиз у билан суҳбатлашарди, инсонларни севмасди, яна почта муваззийсининг мушоҳадаларига қайтаман:

— Бейим, бу одамнинг бир кишига қаҳва чақиртирганини ҳеч ким кўрмаган. Буюринг, шу казинога кирай. Бирон финжон қаҳва ичай. Сизга айтадиган унга доир қаранг қандай воқеаларим бор!..

— Бошқа вақти, бошқа вақти!

Уни тинглашни истамасдим. Яъни афанди мароқимни сўндирди. У билан аҳбоблик этаётирман ҳозир.

Яъни афандининг ўғли ила аҳбоблигимиз беш кун ё чўзилди, ё чўзилмади. Ўзига кўра ёқимли томонлари топилган ёш йиғит ила суҳбатлашмоқ, мени ёмон ҳолга солди. Хотинларнинг болдиридан, покердан, танцадан, фильмдан мен ҳам гап олиб бораман. Бу ҳақда ким ҳам суҳбатлашмайди? Аммо ҳар оқшом бир хил гап асабимни бузади. Бироқ, унинг унчалик зиёни йўқ эди. Бир кун оқшом қарасам, денг, ар-

тистлардан бирига росаям тақлид этаётир. Жон Пейн бей билан Америкада майли шундай суҳбатлашса бўлади дейман; фақат Истамбулда нега бундай гап юритилади бу одам билан ахир? Ёш йигит билан ҳозир ёлғиз кулиша беринг. Бир неча кундан кейин мутлақо кулмайдиган бўласиз... Яъни афандининг ҳаётини ёзишдан воз кечиб, бу сафар янгидан итли одамнинг изига туша бошладим. Яхшиямки, узун бир вақт дам бердим. Илк дафъа жуда ўзини олиб қочган бу одам, бу сафар мени кўриши билан сигарета икром этди. Итини мендан нарига ҳайдаркан:

— Эй биродар,— деди,— валлоҳи анча қизиқа бошладим. Ҳеч кўринмай қолдингиз, қаерларда эдингиз?

— Озроқ шамоллаб қолган эканмиз, бир ҳафта ётиб олдик, бейафанди!

— Утгани рост бўлсин, афандим.

Бир замон, ўзининг ҳам қандай шамоллаб қолганини, у замонлар денгизга киришликдан воз кечолмагани учун бу шамоллашдан ҳеч тузалмаганини, салкам бутун ёз давомида бурнини тортиб юрганини гапириб берди. Гапириб бераркан, итига ҳеч кулиб сўйламайдиган одам, товус чиқармай кулди. Ит унга ҳайратланиб боққан каби олдимга келди: ҳар ҳолда почта муваззийси ила узун бир аҳбобликнинг натижаси бу!

Энди почта муваззийсидан бир оз узунроқ баҳс этмак замони келди деб ҳисоблайман. Аввал сўйлаганим каби, унинг бутун гуноҳи кичкина сирлар, инсондаги бир-икки ёмон одат, икки киши орасидаги мутлақо сир тutilган бир нарса, уйдан чиқиши лозим бўлмаган ҳодисани ўрганмоқдан бошқа нарса эмасдир.

Почта муваззийси яхшимидур, ёмонмидур? Истаса яхши, истамаса ёмон бўлсин, менга нима? «Менга нима?» бўлмаган томони почта муваззийсидан ҳам жуда хушланганим, орада мени ҳам ёмон аҳволга солиб, асабийлаштирганидадир. Бундай ерда уч одим одамнинг орқасига ўтиб олади, натижада бир жумла айтишингизга имкон бўлмайди. Ҳар кишининг олдида бақириб-чақириб сўзлашадиган унчалик бир нарсам йўқ. Йўқликка йўғу, аммо почта муваззийси орқамга ўтиб, мудҳиш равишда қулоғини тутдими, тамом, миям ўйнаб кетади. Сўзлаётган сўзимдан адашиб кетаман. Мен секин-секин сўзлашни истайман. У замон ўзимга-ўзим: «Йигит жумлангдан икки калимани олиб, йигирма калимани қўшаётир, бир ҳикоя тўқиётир, диққат эт...» — дейман.

Ҳақиқатда шундай бир нарса ҳам бўлди: Аҳмад исмли бир ўртоғимиз бор. Ёзда туриш учун кексайган мадмуазель Катинанинг уйдан бир хонани ижарага олганди. Утган ке-

ча денгизга тушибди. Икки ўртоғи ҳам буни почта муваззийси бор бўлган бир ерда, ундан уч одим нарида, ўзаро шундай сўзлашибдилар:

— Катинанинг уйдаги Аҳмад, ўтган шамолли кечада денгизга тушди. Бизга ҳам тушинглар деди, аммо...

Почта муваззийси бор-йўғи учта қалимани қулоғига илди: «Катина. Аҳмад, ўтган кеча...» Кейин у бу воқеани шундай тушунтирди:

— Епирай, сартарош! Шу соқолимни бир олиб қўй қани. Менга қара, сенга бир нарсани айтиб бераман. У тепадаги уйларда ўтирган Аҳмад, шундаймасми? Ўтган кеча машҳур шоколадчининг қизи Катинаникига қайиқ ташлаб, Ҳайбали оролига кетибдилар. У ердан бир аравага чиқибдилар-да, Лимонзорга қараб жўнаб қолибдилар. Мен уларни қайиқда кетишгаётганда шу бурундан туриб кузатдим. Бир оздан кейин қарасам, Ҳайбалининг айланиш йўлида фосунли бир арава кетаётир. Воллоҳи, аравани ўз кўзларим билан кўрдим. Аравакаш уларни Аббоспошода кутиб турарди. Оҳҳҳ!.. Қандай тотли нарсас, а, Барба? Аввалги кун ёмғир ҳам ёганди. Урмонлар ҳид уфурыптими, мушк каби нарсаларни сенга! Катинанинг сочларидан ҳам билади дейсан қандай атирлар ҳиди анқийётир? Вой-ей! Инсоннинг мияси қайнаб кетади-я, эй Барба! Аҳмад афанди ҳам ёмон бола эмас, ҳа! У қандай кўзлар! Орзуларим каби йигит! Лоақал юмшоқ Катинанинг бир ерини оғритиб қўймасайди!..

Почта муваззийси ана шундай деди. Унда бир тушунтириш ва уйдирма тўқиш қобилияти бор эдики, мен каби учраган ёзувчига насиб бўлмаган бир фараз қилиш қудратини далолат этарди.

Бундай нарсаларни нима учун ўрганганини мен ўзимча шундай таҳлил этаман: зоҳир бўлган кичик манфаатлар бор. Улар: қаҳва, чой, газоз, соқол олдириш, бир шиша ароқ, бир шингил узум, тасодиф каби нарсаларга буюк сирлар ифшо этса-да, менга қолса инсонларнинг яширинган томонини бу кичкина нарсалар учун атайлаб ўрганишади. Буни шундан англадим: кўп марта ўзини тинглайдиган биров топилмаса; сассиз, ёш йигитдан хушланмас, бировга бир нарсаси топшириш мумкин бўлмаган, ўзига ҳатто кунда бир қаҳва ичмоқ насиб этмаган, туркчани яхши билмаган Зафирига, ёхуд Зафири каби индамас, ёш йигитдан хушланмаган, билетчиликдан пенсияга чиққан Зайнал афандига ҳам шундай нарсалар аниқланганини кўрдим.

Почта муваззийсининг ўрганганларини сўйламоқ, яшнинг нарсаларини ўрганмоқ мароғи, ўзига кўра, қидириб топ-

ган дунёни яхшироқ англамоқ, унингча айтганда, «Коня¹ни бино этмоқ» орзусидир.

Унинг бу аҳволига мен кўп марталар жаҳлим чиққан. Бир талай кир-чир кийим-кечакларни ўртага чиқариб қўйиб, уларга бир талай топ-тоза кийим-кечакларни аралаштириб, кирлатгандай бўларди. Бир одам ҳақида сўйламоқчи бўлган нарсалар, ҳеч бир замон масъум ҳақиқатлар эмасдир. Ҳа, эмасдир, аммо нима қила олардинг? Бу нарсаларга у масъулдир. Шундай қилиб, ўз-ўзига ёлғон-ла тўғридан-тўғри қуриб олган уйлари билан яшайдиган удир. Мен, почта муваззийсининг шу одам ҳақида сўйлаганини бу одам учун сўзлангани гаплари билан бир-бирини қориштириб, унутаману, йўлимга равона бўла бераман. Ҳар кимса ҳам энг охирида худди мен каби иш қилади. Инониш билан инонмаслик орасида айланиб юра берасиз.

Мен муҳаррир бўлганимни яширганим йўқ. Ёзиш, айб эмас, а! Буни эълон этишдан ҳам ҳеч хушланмасдим. Ҳозир эрталаб казинонинг бир бурчагида ҳар кимсанинг қаршисида ўтириб олиб ёзсам, рўй-рост, чиқади. Эски пайтлар кетди, дарахт тагларида ёзардим. Энди, оҳ, бир столим бор! Олдимга бир қаҳва келади. Олдимдан қизлар ўтади. Очиқдан-очиқ ёза бераман.

Демоқчиманки, почта муваззийсининг менга фойдаси тегди!

«Дарахт тагида ўтириб, мактублар ёзар... Ким билади, кимга ёзар? Нима ёзар?»

Йиртиб ташланган ёзувдан шундай маънолар чиқардики, ўзим ҳам хафа бўлиб кетардим. Бир мартасида озгина бўлса ҳам қалтак едим. «Вой, афанди бизнинг ҳаётимизни ёзаяпти, ким бўлади бу таъвия?»— дея юзларимга урдилар.

Почта муваззийси ҳақида кўп гапирдик. Шундай қилиб, қабул этаман. Яхшилиги, ёмонлиги ҳақидаги қарорни афкор оммага қолдираман. Бизга фойдаси теккани учун ҳам ёмонламадим.

Бир кун эрта азон эди. Мен денгизга кетаётганда тўхтади:

— Қара,— деди,— кўппакли одам! Газетасига мактуб жўпатаётир.

Қарадим. «. . .» газетасининг таҳрир мудирига ёзилган бир конверт.

Муваззийсининг юзига боқмасдан:

— Бўлади, а?— дедим.

¹ Коня — Туркиядаги шаҳар.

Кўзларимиз бир-бири билан учрашди. Шундай галати боқшидикки, иккимизнинг ичимиздан ҳам айна ёмон, ўйланмаган фикрлар бир йўла кўчдимиз, билмайман.

Мен яна олдимга қардим.

— Бўлар, а,— дея такрор айтдим.— Балки бир шикоят, бир хотин мактубидир.

Яна кўзларимиз бир-бири билан учрашди. Бу онда қайси биримизнинг гуноҳли, қайси биримизнинг гуноҳнинг биродари эканлигимизни, ким кимни ташвиқ этаётганини айтиб берадиган ҳеч бир судья топилмаса керак.

Мактубни йиртдик. Уқишга унча шошилмадик. Аввал боғриб бир конверт олдик. Устига «... газетасининг хатлар мудирига» дея ёздик. Сўнгра денгиз қирғоғидаги бўм-бўш бир қоянинг тагига чўқдик.

Конвертнинг ичидаги тўртга букланган бир қоғозда шу сатрлар ёзилган эди:

«Муҳтарам афандим! Сизга, ҳикоялар бўйича уюштирилган мусобақангизга иштирок этмак ниятида шу арзимас ҳикоямни жўнатяпман. Яхши деб ҳисобласангиз, нашр этишингизни илтимос қиламан. Эҳтиромларимни қабул қилгайсиз».

Иккига букланган бошқа қоғозларда эса ҳозиргина ўқиганингиз, мана шу ҳикоя солинган эди. (Ҳикоянинг номи жуда шоирона бўлиб кетди, ҳиссий томондан!)

ОЙ НУРИ

«Бир замонлар жинни каби ошиқ эдим. Инсон унга, қандай ошиқ бўлмасин? (Севгилисининг жуда романтик бир тасвири бор эди, бу ерда тезгина сакраб қўя қолдик.) Денгиз ортидаги бир қишлоқда ўтирардим. Ҳар оқшом баробар қайтардик. Нега ёлғон сўйлайин, менинг ишқим ғалати. Ҳолбуки, бундай бўлмаслиги керак. Инсон худди чақмоқ ургандай бирдан ошиқ бўлади, кейин муваффақ бўлмоқ учун бир нарсалар ижод эта бошлайди. Бунақа ишқни жуда севаман, аммо ғалати ҳам бўламан. Муҳаққақ, аввало, севгилим билан бир оз кўришмоқчиман. Бу қийин эмас. Иккинчи марта юзини кўрганымда ҳиссиётга берилиб кетиб, қочишга ҳаракат қиламан. Учинчисида ҳамма нарса битади. Худди жинни каби ошиқ бўламан-қўяман».

«Яна айни нарса бўлди. Уни иккинчи кўришимда парохонинг биз билан савдо-сотик қилмаган мутлақо нотаниш бўлган бир мамлакатга тўғри туманни ёриб, ҳали на туғилганим, на яшаганим ва на севганим мамлакатни кўрмайжак бир ерга тўғри кетаётганимни ҳис этдим. Ичимни бир ҳасрат қоплади, таъриф этолмайман, дейишим мумкин, аммо таъриф этаман».

«Бутун ошиқ-маъшуқлар орқада қолиб кетганди. Тилим, мамлакатим, онам, отам; уйим, экинзорим, дўстим... қўйингки, ҳаммаси ғилтиллаган кўз ёш томчилари каби атрофимни ўраб олиб, суҳбатлаша кетдилар. Биздан айрилмоқчимисан, а, бизни шундай ташлаб кетаверасанми?.. Афсуслар бўлсин сенга! Тўғрими? Бизга мана шундай қилмоқчимидинг? Сендан буни кутмагандик... Тўғри кетяпсанми, яна қайтиб келмайсанми? Яхшилаб қара. Диққат билан боқ, пушмон бўлмагин, дейишарди».

«Пароход, сокин денгизни кесгандай кетар, юлдузлар кетимиздан қатор бўлиб келар, пароходда таниш чеҳралар йўқ бўлиб кетгандай... Кетяпмиз. Йўлнинг узоқ бўлишини истаймиз. Севган кишиларимнинг гаплари қулоғимга ҳатто кирмасди».

«Ким, қандай, қайси баҳона пла уни менга таништирдиди, унутиб юбордим. Чунки унутилмаяжак ёлғиз у қолганди. Ундан бошқа кўкларда юлдузлар, денгизларда пароходлар борми?.. Ҳатто кечалари туғмагани учун қуёш ҳам йўқдек. Лоақал ой бор-ку, ой! Ун беш кунлик бўлмаган, кундузлари ниҳоятда кўримсиз, сўнган кўз каби бу ажойиб нарса мавжудмидир? Буларни ҳатто унутганим дақиқалар бўлди. Оҳ, бу дунё қандай гўзал эди! Қандай ёлғонлар уйдирила билур. Ой, қуёш, юлдуз, қуш, ҳуштак, скрипка; пароходнинг борлиги, каби ҳақиқатлар ҳам ёлғон бўла оларди. Оҳ, шу дунё юзи, оҳ, шу инсон!.. Ҳар иккиси ҳам нималар қила оларди. Учинчи сафарда уни қидириб топдим. Ё таниди, ё танимади. Хафа бўлдим. Тўртинчи сафарда, ҳафиф, сал таниган каби салом бериб, ўтиб кетдим. Дарёларнинг денгизга оққани каби, ичим унга томон оқарди. Майли, оқа берсин! Бурун суқма, қоқиндиқ!— дедим ўзимга-ўзим... Бешинчи учрашувда салом ҳам бермадим».

«Пароходнинг бошига бориб ўтирдим. Гўзал бир ой нури бор эди. Ун тўрт кунликка ўхшармиди-ей? Ошиқ ва ой нури. Шу қадар эски, шу қадар орқаларда қолиб, сасиб кетган икки калима... Ким билур, балки Одам Ато ҳам Момо Ҳавони бир ойдин кечада севиб қолганлигини ҳис этгандир. Айниқса, кейингилари. Одам Ато билан Момо Ҳаводан кейингилари... Қайси қиём иссиқларидаги ошиқ, қайси тунги шаббодада дераза четида ўтириб олиб, сигарета тутатган бадбахт, бу ой нури остидагидан анча бахтсиз эмасди. Бахтсиз ҳам демаяман. Бошқа бир калима топишга ҳожат ҳам йўқ. Бахт билан бахтсизлиkning ўртасида бўлган одам ой нуридаги ошиқдир. Биласизми, ойдин кечада ишққа оид туйғулар ҳам яхшиликка ҳам ёмонликка ўхшайди. Ой нурида қолган кимсани, ўз-ўзини ўлдирган бир ошиқ деб тушунинг! Қалби саодатга тўлиқ бир ошиқ... Улимда саодат топа билажак қадар бахтсиз... Фақат ўлимдаги саодат қадар жуда масъуд... (Почталёonga «бу ёғи жуда ёмон», дедим). Ҳанузгача айни бир ҳолда тушунардим. Ақлимга муз каби совуқ бир дудоқ тегиб кетди. Ичимда иссиқ дудоқли, мрамар вужудли бир хотин кезиб юрарди. Бирдан товуш чиқарди:

— Салом!

Келиб ёнимга ўтирди.

- Аҳволларингиз қалай?
- Ёмон! Жуда ҳам ёмон!— дея жавоб бердим.
- Нимангиз бор?
- Ҳеч, ҳеч нарсам, аммо қаердан билай?

Жим қолдик. Бир оздан кейин сал жаҳли чиққаннамо бўлди:

- Ойда нима бор?
- Ойдами?

Бир оз ўйландим. Сўнгра мактабдан эсимда қолган нима-ки бўлса, билган ҳамма нарсамни сўзладим:

— Ойда ҳеч нарса йўқ... Бўш, маъносиз, жонсиз... Ҳаво йўқки у ерда жонли махлуқ яшасин... Жонсиз тошлар, қоронғиликлар, тик жарликлар, қоялар... Бу нур ҳам ёлғондакам бир нур... Ўз шуъласи йўқки... Қуёшнинг унга таратган нурларининг аксидир бу кўрганларинг... У ерда ҳеч нарса йўқ... Ҳеч нарса... Совуқ, балки совуқ ҳам йўқдир... Ҳаво бўлмаган ерда иссиқ-совуқ бўладими, билмайман!

- Ойда яшаб бўлмайдами?
- Ҳаво йўқ дедим-ку, ахир!
- Майли, сенингчалик бўлсин. Ҳавони келтирамиз, кислород билан!

— Менга қара, бунақасига менинг ақлим етмайди. Балки бир неча соат, бир неча кун ичида... У ерни шундай бир айлангунга қадар, инсон мароғини қондиргунга қадар, мумкин...

Ойга қаради. Елкамга бошини қўйгандай бўлди. Ёхуд менга ой нурида шундай туюлди.

Бу нурга қурбон бўлавердим:

— Сен жиннимисан, шакарим!— дедим.— У ерда инсон йўқ бўладими? У ерда ёлғиз бир-бирини севганлар яшайди. Бу ердан бир оқшом пайти икки киши бир бўлиб у ерга кетмоқликни мўлжаллаб биргаликда кетарлар. Бирга кетганларнинг кўпчилиги у ерга йўл олишади. Энди сени тутиб олсам-да, бараварига денгизнинг тагига жўнасак, бирпас чиқмасак. Бизни денгизнинг тагидан бир талай биздан бошқа гайримахлуқот олишади-да, тўғри у ерга олиб кетадилар».

«Қандай гўзал кулганди. Бутун жўғрофия китобларини остин-устун қилиб юбориб, янги назариям-ла севгилимнинг қўлини тутга билгандим».

* * *

Мен қаҳқаҳа отдим. Почта муваззийси ҳам тоза кулди. Муваззийнинг юзи ғалати бўлганди. Инсонлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини баён этарди. Ҳеч кимнинг ҳаётининг

яширин томонларини ўрганишни истамаганини менга шундай тушунтирди:

— Ҳаммаси бир-бирига ўхшайди. Мен шундай ҳисоблардимки, шу кўппакли киши ғариб бир одамдир. Биздан фарқли ўлароқ талайгина нарсалари бордир. Мен не фожиалар, не-не тахминлар юритгандим. Ваҳоланки, фақат ошиқмиш... Ҳеч кимнинг ёнига йўламаган, кўппаги билан суҳбатлашадиган бир одамнинг мен каби, сен каби бир одам бўлишига ишонмадим, тўғриси... Ҳозир, қачондан буён ўзим билан олиб юрган ҳамма хатларни очмасдан ичда нима ёзилганини биламан. Азбаройи худо, ичларида нима гап борлигини биламан, бироқ!..

Юксакликка тирмаша бошлади.

* * *

Кўппакли одам, почта муваззийси билан киши бўлмай қол-Энди мана у уйига кетар, кўппаги эса унга эркаланар, ган кундан эътиборан мени ўзига ўртоқ қилиб олди. уйга боргач, қаҳвасини ичар, кейин баб-бараварига, куз келиб қолгани учун, қирларга чиқардик. У кўпинча ишга кетмасди. Мен бир қанча жойдан иш ахтариб, ҳеч тополмаётгандим. Кўпинча шаҳарга тушмасдим.

— Бу айиқ кўзиқорини, еб бўлмайди, ташла уни! Мана буниси яхши! Серсув кўзиқорин бу... Қара, қандайдир бир қирмизи сув чиқаётганга ўхшайдими? Мана бу кўзиқоринларнинг энг нафисидир. Қара, буниси ҳам чайир кўзиқорин; манависи ҳам яхши. Оловга тутиб, устига туз, гармдори сепиб есанг борми, унинг савобига ким етсин!

Кўппак, гоҳ орқамиздан, гоҳ олдимиздан юриб борарди. Ора-чора унга тош отардик, тирақайлаб қочиб қоларди.

Тилимнинг учида эътибор этмоққа ҳозирланганим у почта муваззийси билан биргаликда қилганимиз, бошқасининг мактабини очмоқ айби ила бутун куз давомида бу одам-ла айланишиб юрдим. Ҳеч нарса қилмадим, сўйламадим. Бу қулай нарса эмас!.. Чунки унда шундай ҳолатлар кўрдим ва англадимки, бу одам, ҳеч кимсага ҳеч бир шаклда ҳақсизлик қилмаган. Бундай бир одамга қусурлар, хатолар эътироф этса бўлади. Ундан ҳар қандай бир масала ҳақида номусли фикрлар олинса бўлади. Аммо айбли ишларни унга тўнкаш тўғри келмайди.

Мен қишлоғимдан шаҳарга тушдим. Яна иш ахтара бошладим. Оҳ, бу иш ахтармоқ... Буюк бир шаҳарда иш ахтаришдек кўрқинчли нарса бўлмаса керак. Бир замонлар бир ёш одамни танирдим. У замонлар менинг пулим бор эди.

Бекорга лақиллаб айланиб юриб, турли-туман мавзулар топар, ўтириб олиб, ҳикоялар ёзардим. Уйлардимки, шундай қилсам, ҳеч бўлмаганда бир неча кунлик тирикчиликни ўтказиш мумкин. Ваҳоланки, газета котиблари бирор ярим лирага ҳикоямни олишлари замон, хўжайинларнинг жаҳли чиқиб кетарди!

Ҳа, айтгандай, бир ёш одамни танирдим. (Уша кезларда нафис санъат мактабида эди.) Академияни битиргач, Оврупо имтиҳонларини муваффақиятли тошширган ва лекин негадир булардан ҳали бирор-бир натижа олинмаганди. У ҳайкалтарош бўлмоқчи эди. Йилларча уйдан кўчага чиқмади, ўтирди. Онасининг (гўзал, ширин, ёқимтой бир кекса аёл) бош урмаган эшиги қолмаганди. Уғли учун:

— Уйдан ташқарига чиқишга уялаётир. Жони сиқилганидан, ёрилиб кетай деяпти. Кун ўтиб гаплашмайди, нуқул йиғлайди. Мен бу болани нима қиламан? Қасал бўлиб қолади-ку!— деярди.

Бу аҳвол шундай саналарча давом этди. Анча йиллардан кейин эса иш топди. Мен бу уйга қамалиб олиб ўтган саналарнинг изтиробини ичимда ҳис қилар, уйга қамалиб, ифлосликдан ва очликдан ҳайкаллар ясамаслигимни ҳам тушунар, фақат бир қаҳвахонада бирон нарса ёза билажагимни худди болалигимни эслагандай хотирлардим.

Энг охирида бир газетага мурожаат этдим. Бош муҳаррир жанобларининг олдиларига чиқдик. Сиёсий дунёқарашларимни сўради. Менда ундай нарса бўлмаганини айтдим. Ҳеч тушунмаганим нарсани меидан сўрарди. На депутат бўлмоқ, на-да газетада сиёсий мақолалар ёзмоқ ниятида эдим. Репортажлар ёзмоқ, мухбирлик этмоқ учун сиёсий дунёқарашимнинг нима аҳамияти бор? Мен инсонлар ва ўзим ҳақимда маълум бир тушунчага эгаман. Ҳукуматлар ҳақида, режимлар хусусида ҳеч бир фикр йўқ эди.

Бош муҳаррир сўроқ қилишга жуда уста эди:
— Яъни қандай бир дунёни орзулайсиз?— сўради.

Керагидаи ортиқ қизишиб кетдим:

— Қандай бир дунёними? Ҳақсизликлар мутлақо бўлмаган бир дунё... Инсонларнинг барчаси масъуд бўлгани, ҳеч бўлмаганда иш топиладиган, қорин тўйиб юрадиган бир дунё бўлишини... Уғирликлар бўлмайдиган, бошқаларнинг ҳаққига тажовуз этилмайдиган, минг қилганинга ҳам топилмас бир дунё бўлишини истайман... Пардон, афандим! Минг қилганинга ҳам топилмас дегани, нима дегани? Ҳеч топилмайдиган бир дунё...

Севилмоққа лойиқ, жажжигина қизларнинг фоҳиша бўл-

маслигини, кечалари ҳожиоғаларнинг митти қизларни жаддалардан йигирма беш лирага гаплашиб, отелларга келтирмаслигини, ҳар ёш қизнинг номусли бир йигит ила суҳбатлаша олишини, пул учун нөмус, ор, ҳаё, ҳаёт, кеча-кундуз сотилиб олинмайдиган бир дунёни истайман... Муҳаббат даллоллариининг кунда ўттиз лира топа олмайдиган бир дунёни... Кўчаларда қашшоқлар топилмайдиган бир дунё бўлишини истайман... Қалланинг, қўлнинг иш билан машғул бўлгани замон инсоннинг муҳаққақ тўқ бўлишини таъминлайдиган, хушчақчақ ҳаёт кечири оладиган бир дунёни... Ичида яхши нарсалар сўйламоққа, тўғри нарсалар сўйламоққа салоҳиётлар кўрсата олган одамнинг, қўрқувдан ва янглиш тафсир этилишдан бу бир нарсаларни сўйлай оладиган бир дунёни истайман...

Айнан шу гапларни сўйламадим. Энди сўйлаётирман.

— Яхши, биз сизга хабар берамиз,— дейишди.

Бироқ, хабар бермадилар.

Қандай умид билан кутдим. Дунёда ҳеч бир кимсанинг менинг истаганимдан бошқа турли бир дунё истаяжанини у замонга қадар қадимга ҳатто келтирмагандим, десаам гирт ёлғон! Нелар истаганлар бор эди дунёда? «У ҳолда нимани умид қилардинг?»— десаангиз, «қаердан билай!..» деб жавоб бераман.

Шанба кунларидан бири. Қишнинг баъзи шанба кунлари шаҳарнинг шовқин-суронидан узоқларга кетмак шундай бир орзу ҳолида ёпишиб қоладики менга... Кўприкдан боқсангиз, пароходлар қандай гўзал кўринади, чалган сигналлари қандай ширин туюлади...

Ниҳоятда гўзал, бу киноларни инсон олмаган: пивоҳоналари, қаҳвахоналари доим тиқилинч шаҳардан шундай бир жирканиш туйғуси уйғонадики... Пароҳод ярми бўш ҳолда, узоқлашиб кетаётир. Ҳар қалқиганда, ёйнаклари дириллайди... Парвонанинг ҳадеб гир айланаётганини ҳис этардим. Узоқдан Анадўли ёқасининг қишлоқларини, бошқа дарчадан Бўз бурнини, очиқ денгизни; бир-бири устига тахланган жануб шамоли булутларини төмоша қилардим. Денгизда жонсиз тўлқинлар мавжуд. Болалигим замонда кўрган тушлардаги каби бир ерга боражакдир кема... Ҳаво иссиқ. Шамол турди. Дельфинлар сакраб турган денгиз узра қайиқларда ўтирган одамлар балиқ тўри ила скумбрия овлашарди. Қлеёнкаларга, адёлларга, турли-туман латталарга ўралган бир тўда одам, худди кайф учун, кечқурун болаларига мўл балиқ едирмоқ учун балиқ овига чиққандай туюлади одамга...

Таниш бўлган бир пристанда тушасан. Почта муваззийси салом беради. Чамаси, «Хуш келдинг!» дейди. Болалар орандан ҳасрат-ла қарашади: шаҳардан бир одам келибди, дея... Йигитларнинг ҳаммаси балиқ овида. Пристаннинг бурни томонда кўзга ташланаётган кичкинагина нуқталар шаклидаги қайиқларнинг барчаси бизнинг қишлоқдан.

Энди ортиқ шаҳарнинг кирди-чиқдисидан, шовқин-суронидан узоқдасиз. На иссиқ қаҳвахоналар, на ични куйдирадиган, аччиқ гармдори аралаштирилган зайтун ёғи ҳиди анқиган пивохоналар, на кекса кишиларнинг оғизлари каби сассиқ нафасли сигарета тутуни ҳаммаёқни босиб кетган қироатхоналар, на машҳурликда ном чиқарган қўрқинчли қандолатчилар бор эди бизнинг қишлоқда... Қачон қараманг, бизнинг қишлоқ аҳли денгизда, қорабойларнинг бўйинларини чўзишиб, денгизга боқишган, бирдан ўтиб қолган скумбрия галаларига қараб қолганликларини кўрасиз. Бизнинг қишлоқда ҳар икки тарафининг ҳам ранги ўчиб кетган, уч марта қайта сўкилиб, қайта тўқилган мовий-қирмизи казак¹ кийиб юрган қизлар: қопга ўхшаш дағал матодан тикилган, олдлари тугмасиз, катта чўнтакли, жакетлар билан «машина-машина» ўйнаётган болалар, доира ҳосил қилишаркан, худди бир кичик локомотив поездига ўхшаб кетишарди.

Бизнинг қишлоқнинг қирғоқ тарафдаги йўлларини бўрон остин-устун қилиб ташлаганди. Қишлоғимизнинг дабдаласи чақиб кетган пристанида устлари қоп-қора катта қисқичбақаларни, заҳарланиб қолишдан мутлақо қўрқмаган инсонлар тўлашиб, ейишардилар. Ҳеч ким заҳарланмасди. Кимиси оллоҳ, кимиси Рим папаси ўз паноҳида сақлайди, дерди. Балиқчилар бўлса: «Қисқичбақалар заҳарсиз, аксинча, бизнинг меъдаларимиз заҳарли», дейишарди. Бизнинг қишлоқ қишда ҳам илк баҳордагидек илиқ, ҳидли, ифлосдир. Ундаги одамларнинг қўллари катта ва ёрилиб кетган. Мушуклари жуда ўткир тишлидир. Тишларининг орқасида заҳар касали бор. Болалар қип-қизил гўштга ўхшаб юра берадилар.

Пароходга минмаслигим билан қишлоққа бормаслигим бир бўлди. Қўппакли одамни уйидан топдим. Телба каби севинди. Чой қўйди. Ўтирдик, ичдик. У замон айбимни эътироф этдим. Қип-қизариб кетди. Ҳеч нарса сўйламасдан юзимга боқди. Хонадан ташқари чиқди. Бир тўп қоғоз-ла орқасига қайтди. Юзи бошқача тус олганди, негадир куларди.

— Жа хурсанд бўлдим,— деди,— ҳеч бўлмаганда ёзув-

¹ К а з а к — свитерга ўхшаш устки кийимнинг тури.

ларимни ўқиш мумкин бўлган бирини топдим. У ёзганимни, биласизми, нашр этмадилар...

— Ўқишмагандир ҳам балки...

— Нима дейсиз, ўзингизга ёқадими?

— Ёмон деб ҳисобламайман. Аммо менданам муваззий афандига маъқул тушди.

— Бундан ҳаддан зиёда мамнун бўлдим. Демак, муҳаррир бўлиб қолгудек бўлсам, халққа маъқул тушаркан...

Кулимсирадим. У ҳам кулимсиради.

Шундай қилиб, ўшандан кейин у ҳикояларга гоҳ ўзим кўз югуртирардим, гоҳ у тотли бир товуш-ла, ҳаяжондан энтика-энтика ўқиб берарди, мен ҳузур қилиб тинглардим...

Бу воқеа дейишга арзимайдиган жуда кичик нарсаларки, уларни ўз сўзларим билан ёзишни жуда қулай деб топдим. Гапирганларимни илгари ҳам сўйлаб бергандим шекилли! Балки бу одам шахсан мен учун... бир ҳақиқатдиру, буларни гапириб бергандир, аммо ёзмагандир. Ушбу сатрларни ёзган одам-ла ҳеч бир алоқаси йўқдир.

Майли! Ишга бир ҳақиқат урғусини беришга ҳаракат қилайлик: Мен бу одамнинг ҳикояларини нашр эттиргунча, бечора ўлди. Мен турди-туман ёзувларини топиб нашр эттиролмадим. Ундан кейин мавзу топган муҳаррир каби ўтириб ёздим.

Унинг ёзганларидан, балки бутунлай бошқача ҳаёт кечиргани фараз этилар.

У, ҳар ҳикоянинг охирида уни ёзишга илҳомлантирган меннинг ҳам мароқимни келтирган бир талай изоҳлар берди. Мен ҳам бу орада унга саволлар бердим. Сўнгра бошқалардан ҳам бу ишни таҳқиқ эта оладиган бир қанча нарсаларни ўргандим. Шундай қилиб, ҳаммасини ёзаётирман. Ҳозирчалик, унинг, у романтик ҳақиқат ҳавосига ёхуд дунёсига шўнғиш янада маъқулдир... Бу ҳикояларни у менга хронологик бир тарзда бирма-бир ўқиб берганди. Биринчи ҳикоя ҳақида шубҳам бор. Исми нима эди, ажабо?.. «Буюк хаёллар қурама!» миди ёки «Ҳавода булут» миди?..

Иккинчиси шекилли...

БУЮК ХАЁЛЛАР ҚУРАМАН

У шундай хаёллар қурардики, ҳақиқат бўлмаслигига ҳеч бир сабаб йўқ. У ўз-ўзига:

— Бу хаёлларни ҳақиқатга айлантирмоқ учун инсонларнинг бир оз бўлса-да яхши бўлиши етмасми?

Бундай қараганда ҳаққи бор каби эди: Ҳа, қарийб ҳаққи бор эди. Истагани, фараз қилайлик... нимаиди?

Кечалари ухلامасдан ўйлаб ётарди. Болалигидаги хаёлларни ҳозир ҳечам сурмасди... У болалигида бир ферманинг хўжайини бўлишни истарди. Товуқлари, ғозлари, ўрдаклари,— яна бир товус қуши бўлишиниям истарди,— сигирлари, бузоқлари, ичи ёввойи ўрдакларга тўла бўлган, кўл суви мавж урган ботқоқлик, ўралари маккажўхори бошоқларига лиқ тўла, офтобда юзлари қорайиб кетган, чўпон болалари қийқириб юрган бир ферма... Ферманинг сал нарисидан бир дарё ўтарди. Бир баланд тепада туриб, бу дарёнинг қуёш нурлари остида жимираганини, бир ерда ғойиб бўлиб, бошқа ерда такрор чарақлаган офтоб нурларидан жимираганини ва салобатли оқишини от устидан томоша қиларди. Сўнгра бир тананинг қозиқ атрофида айланиб, ўз ёғига ўзи қоврилаётганини, бир одамнинг қишлоқча ашула айтаётганини, чиройли бир йигит билан қора, оппоқ тишли ёқимтой бир қизнинг тўйларини кўрарди.

Бундай фермага болалигида кўп чақирилганмиди? Бунисини унутгани. Каттайгунча бу маконнинг эгасидан гоҳ бир оға, гоҳ бир бей бўлиш унинг хаёлидан неча бор келиб ўтди. Энди шаҳарчадаги кўримсизгина уйларида товуқларни, жўжаларни дераза олдида ўтириб узоқ вақт сайр этишни хушламасди. Энди яна тўшагига ётиб, ухлашдан аввал хаёл қасрини қурарди. Қурарди-ю, бир боққол дўконини очмоқ

истарди. Бу дўкон шаҳардан четда бўлади, шундайгина катта йўл ёқасида. Қишлоқ одамлари жун халталарининг, йиртиқ қопларининг ичида пишлоқлар, ёнғоқлар, маккажўхори, тухум келтиришар, у қўлларини уларга бигиз қилиб, нима борлигига қарарди-да:

— Шаҳарга боришингизга ҳожат йўқ,— дерди,— мен оламан ҳаммасини. Мен берадиган баҳони шаҳардаям ҳеч ким бермайди.

Кўпчилик муҳаққақ, шаҳарга кетишни истарди, бозордаги нарх-навони билмоқчи бўлишарди-да. Соф бир хотин бечора кўп марта:

— Бу ҳам сенга насиб қилган экан,— деярдди.— Ол, сен ҳам фойдалан. Оллоҳ сенинг ризқ-рўзингни ҳам бизнинг устимиздан бунёд этган экан.

Кўпинча арзонгина баҳога оларди молни.

Бу дўкон унинг қариндошларидан бириники эди шекилли... Лицейга киргани замон бу хаёлларини унутди. Ора-чир у, ферма бейи бўлиш орзусини эслаб қўярди. Аммо шоирона бир шаклда хотирларди: Овая министрининг кутубхонали, деворига печка ўрнатилган, уч томони ойнабанд эшикли бир хонада ўтирар, эрталабдан туман ичидаги пасттекисликка қарши хат ёзарди. Нимаики истаса, унинг олдида эди. Ҳаммага яхшилиқ қиларди. Ёшларини бир-бирига уйлантирар, қирқ кун давом этадиган тўйлар қиларди. Теварак-атрофида фуқаро деган кимса йўқ эди. Фермаси бўлган, саломатлиги жойида, кўриниши гўзал бўлган инсонлар ва иморатларга тўла эди атроф.

Аммо катта йўл четидаги боққол дўконини негадир унутишлики, ҳаётининг бир даврасида ухлашдан аввал кўргани бу ёмон тушни хотирламасликни жудаям истар, шунинг учун хотирламасди ҳам...

Энди ниҳоят мактабдош ўртоқларининг битта-яримтасини кўришни истар, уни ҳамма ўртоқларида ҳам кўп севмоқ, унинг учун фидокорликлар қилдиражак даражада севдирмоқ, яхши, гўзал юзли биродар ила батамом дўст бўлишни истарди. Фермачилик, боққолчилик билан шуғулланибгина қолмай, бу дўстлик орзусини мавжудот ҳолига келтиришни ҳам истаб қолганди. Шундай қилиб, у замон ҳақиқат-ла юзма-юз дуч келди. Ҳақиқат инсонларда ва улар билан бўлажак муносабатларда эди. Дўст бўлишни истаган ўртоғи, бир оз муддат ўтгандан сўнг, унинг қаторидан ёнгинасидан ер олганди: бир куни кечқурун қаторининг ичидан бир циркуль, бир кеча мутўлаа қилганининг ўзида бир дафтари, бир танаффус пайтида кўл соати ғойиб бўлди. Буларга ҳам лом-мим демади, бу ишларини дўсти қилганига мутлақо инонмади.

Буларга кўп аҳамият ҳам бермай, бу сафар ундан қарзга пул олди, лекин қайтармади; чўнтагидан дастрўмолини, ёқасидан бантини очиқдан-очиқ олганди. Буларга у ҳеч қандай аҳамият бермади. Бир кун унинг бир туҳматига учради. Ўртоғи ёзма имтиҳонда, тиззасидаги китобга қараб-қараб ёзаркан, шубҳаланган ўқитувчи ўз тарафига келаётган бир пайтда китобни унинг тиззаларига қўйиб қўйди. Натижада ўртоғи эмас, у ноль баҳо олди. Бунга ҳам унча жаҳли чиқмади. Бояги-боягидай эдилар... Баъзан, ҳақиқатдан яқин дўст кўринарди унинг ўртоғи... Ҳеч бўлмаганда ёлғиз эмас эди-ю... Ичига оқшом усти бир ғариблик бостириб кирган замон, юзига қарарди, ҳар хил гаплардан сўйлашардилар, яхшилик қилишарди, танаффусда қўлни-қўлга бериб кезадиган бир оғайнис бор эди-ю...

Бироқ ақли бошига кейинроқ келди. Қарзга пул бермайдиган бўлди. Бирор ерга кетадиган бўлса, бор-йўғини қулфлаб кетарди. Шундай қилиб, у замон энг буюк хиёнатни кўрди. Ушанда ўртоғи уни қолдириб бошқа бировнинг ёнига кетди. Дорилфунунга киргани замон бутун хаёли бир муаллим, бир олим бўлмакдан зиёда, айтсам инонмайсиз, бир қаҳвахона очишни орзу этарди.

Истамбулнинг танҳо бир ерида, уч каштан дарахтнинг ўртасида, бир қаҳвахона хотирларди. Гўзал, ўзбошимча югурдак бир бола зўр бериб ҳуштак чаларди. У ерда имтиҳонларга ҳозирлик кўришарди. Каштан дарахтлари шувиллар, ҳалиги «булбул» қулоқни қоматга келтирар, бир мутақоид эснар, бир минора, бўй-бастини рост қилиб, кўзга ташланиб турарди.

Булар қаторасига кетган тўртта қаҳвахона эди. Уртадагиси бўш эди. Тепасида «Ижаралик» деган ёзув оснғлиқ эди. Кечаси ётгандан сўнг бир дарснинг бефойда, кераксизлигини англагани замон, эртасига, каллаи саҳардан югуриб келиб, қаҳвахона ҳалиям ижараликмикан, дея боқарди. Унга дорилфунунда уйғурчани ўргатишга киришгандилар. Ичи ташвишга тўлганди. Французчани ўргатмасдилар, аксинча, уйғурчани ўргатишга киришгандилар.

Уйғурчани ўрганишда ҳеч қандай бир натижага эриша олмаслигига ақли етган куни, бу ерга келиб, маҳалла кўппагининг ёнида, кичкинагина югурдак боланинг қаршисида йиғлаб юборди. Югурдак бола: «Имтиҳонни топширолмадингми, оғабей?»— деб сўради.

«Топширолмадим, Идрис», деб, кейин сўзларини у ижарага бериладиган қаҳвахонага буриб, илова этибди:

— Мен ҳам бир қаҳвахона очсам қандай бўларкин?..

Шунда Идрис: «Сенга шогирд тушаман, огабей», дея хурсанд бўлганидан иргншлабди.

У оқшом қандай маза қилиб ухлаганди. Эрталабдан Идрисни дўконни очаетганида топибди.

— Келдингми, огабей?— дерди у.— Сенга бир қаҳва тайёрлаб берайми?

— Бошлаб юбордингми?— дея сўради.

Идрис, йўқ дебди.

— Ундай бўлса, қўй, мендан бошламагин. Ёмон бўлади, бахтсизликка учрайди одам.

Идрис, қўлида стаканлар, финжонларни қалтирата-қалтирата ҳиринглаб кулибди.

Шундай қилиб, у ҳозир ҳам бир қизни севарди. Ортиқ қаҳвахонани ҳам очмасди. Ҳозир ўтириб хат ёзарди.

Шундай қилиб, бир қизни севарди. Неча кунлардан бери гаплашардилар. Беш-ўн танга пули ҳам бор эди. Мана шу пулларнинг хотири учун, қизнинг унга қиладиган иши қолмаганди. Баъзан: «Севаман сени!»—дер, ясан-тусан бўлиб юрарди. Ойнага боқарди-ю, ҳеч бир севишга арзийдиган жойини топмасди. Майли, ана шу сабабдан шаҳарда ҳамма ёққа байроқлар тақар, бир ёмонликларни бошларди. Қайсидир ҳафтада келиб «унашилдим» деди. Ҳар ҳафтада бир баҳона билан уни алдарди, айрилажак каби бўлса, қизганчиқлигини ишга соларди, эскисидан минг мисли зиёда севмоққа бошларди. Шартта узиб-узиб тозаланган, ўйноқлаб турган нарсаларди. Шартта узиб-узиб тозаланган, ўйноқлаб турган нарсаларди. Шартта узиб-узиб тозаланган, ўйноқлаб турган нарсаларди.

Аммо хаёл янада ҳақиқатдан қулай, ҳақиқатдан тўғри бўлгани учун шошиб қоларди. Ўзи нима бўлаётганди? Бир иш топилмасмиди? Етмиш-саксон лиралик бир иш... «Шундай қилиб, бу хаёл, ҳақиқат бўлмажак қадар буюк бир хаёлми?»— дерди.

Шундай қилиб, севгилим, бу ҳикоямдаги одамнинг иши юришмади. Чунки бу одам, яхши хаёлпараст бир одам эди, аммо фақат бўлажак нарсаларни, зиғирдай нарсаларни, ўзининг жимжилоқдай саодати учун хаёл қилган бир одам эди.

Кичик нарсаларни хаёл этишга арзимаydi.

Бир фақир оиланинг кенжа фарзандини танийман. Электр бўйича муҳандис бўламан, дерди. Оиласи унинг мадрасада ўқишига қарши эдилар. Отаси ҳаммол эди. У электрчи муҳандис бўлди. Пошшо бўламан деса, пошшо бўларди. У замон олибсотарлик модаси йўқ эди. Бўлмаса ҳозир тўрт юз минглик бўларди!

Бир бейнинг боласини танирдим. Эҳ, огабей, биз ҳам ким-

са, фалон ахлатчи бўламиз, дерди. Бўлолмади. Уғрилиқдан қамоқхонага тушди.

Буюк хаёллар сураман, севгилим! Мен ҳозир шундай қилмоқчиман. Топ-тоза бир шаҳарда, асфальт кўчаларда тагидан метролар ўтган, устидан баҳайбат автобуслар учган, муаззам ўйин-кулгили бир шаҳарда, сен билан бирга яшашни истайман. Ёзганларим бизга яшамоқ учун лозим бўлган нарсани келтиради. Катта қовоқхоналарда чой ичамиз, озода ресторанларда, крахмалланган сочиқларни олдимизга тутиб овқат еймиз, латиф, қанча грамм ичилгани билиниб турадиган жарангдор қадаҳларда шароблар ичамиз, топ-тоза ётоқхонага сени кўлларимда кўтариб кириб, аста қулоғингга:

— Бутун масъуд шаҳар уйқуда, биз ҳам ухлаймиз, севгилим!— дейман.

Эрталабдан бит босган одамларга тўла, кимса-кимсага эҳтиром кўрсатмаган, кимса кимсани ҳурматга лойиқ топмагани, эксплуататорча кўриниш, бир чала одамнинг бой ва бахтиёр бўлиши, ҳунарманднинг озғин, бойнинг аҳмоқ, олчоқ, эгоист, ғаддор, фақирнинг аҳамиятсиз, паришон бўлган бир шаҳарда энг ёмони сенсиз, ўлардай ифлос бир тўшакда уйғондим. Аммо. севгилим, бўлажак, буюк хаёллар қурмоқдаман.

* * *

— Демак, сиз аслида истамбуллик эмассиз?

— Йўқ... Аммо энди шу ерлик ҳисобланаман. Шундай қилиб, бу ҳикоямдан англашилиб турибдики, мен ортиқ Георгияни сева бошлагандим.

— Кўринишга қолганда кўриниб турибди-ку, аммо бу жуда ҳам буюк бир хаёл эмас...

— Зотан маъқуллаймаман. Бу буюк бир хаёл эмас: етмиш, саксон лиралик бир маъмурият, бир уй, бир хотин. Лекин менинг ҳаётимда бунинг шундай аҳамияти борки, олдиндан бир ҳисоб-китоб қилиш туйғуси...

У туриб кетди. Сўнгра:

— Яъни,— деди,— кўппакли одам ҳолига келажакимни англаган бир ҳисоб-китоб қилиш туйғуси...

— Демак, буюк хаёлларингизни қуролмабсиз-да?

У кўзларининг ичига боқди.

— Яхши йигит,— деди,— у хаёлларни сен қур. Боқ, Истамбул қандай гўзаллашмоқда.

Уттиз беш ёшига қадар ҳеч қандай хотин можаросини бошидан кечирмаган, қалби ишқ-ла тўла бир одам чўнтагида пу-

ли бўлганда ҳам, нима иш қила оларди? Уруш замони эди. Ҳа-
нузгача давом этиб келаётган урушнинг илк санаси эди. Ҳзим-
ни хаёл дарёсига фарқ қилиб кетиб борардим. Кунлар кети-
дан кунлар ғириллаб ўтиб турарди. На фикр, на бир дўст бор
эди. Қисқичбақачининг уйига деярли ҳар чоршанба куни кеч-
қурун тўсатдан кириб борардим.

ҚИСҚИЧБАҚАЧИНИНГ УЙИ

«Сариқ касаллиги бор. Ичкарига кирилмасин», деган эълон эшикка ёпиштирилмасдан аввал қисқичбақачининг уйи чоршанба кунлари оқшом соат олтидан очиларди; қоронғи, кимсасиз, дарактсиз кўчалар ичида қисқичбақачининг уйи — мен узоқда бўламанми, дам олиб ўтираманми, сарғиш нур остида клеёнка парда кўргандай таъсир қолдирарди. Мен бу онда кўзларимни юмган бўлардим. Уйнинг ичкарисиди ҳам, ташқарисиди ҳам хаёлан кезардим.

Белининг суяклари чиқиб кетган, узун бўйли, заиф товушли, холдор инсонга котин табиатли бир эркак тасвирини берган Степан, ўйин-кулгидан чиққан бузуқ ҳаволарнинг мендаги таъсирига боқарди. Қисқичбақачи кўчадан сал аввал келган бўларди. У ҳақиқий эркак эди. Қўллари сержун, юзлари серажин, елкалари кенг. Катта чўнтакли нимчани бўйнидан ўтказиб кийиб олганди. Доимо ёмғирдан ҳўл бўлиб юрадиган қора сочларига қўлини бир югуртириб, жажжигина қадаҳимга ароқ қуйиш билан банд эди. Хотини қорачадан келган бир аёл эди. Ичида, мени йиғлатишдан кушланган, сўнгра, менга ачингандай бир қанча сўзларни айтмоқчи бўлиб уни тополмаганидан, бир нарсани сезгандай, Степаннинг «*O tamenacis toteta mezifisis*», — дея бошлаган ашуласига бошини сарак-сарак қилиб, кўзларини гоҳ кичрайтириб, гоҳ каттайтириб, гоҳ юмиб, гоҳ қисиб унга жўр бўларди.

Манқал кўмири-ла чиннигул ҳиди анқиган хона мулкининг соҳибларига мандан ҳам яқин бўлганликларига ҳеч шубҳам бўлмаса-да, кўтарилган қадаҳлар сони ортиб боришда менга қўшилишлари, гўё юзига боқмаганим ёнимдагининг бу хонада бир қиш кеңаси фақир ва маъюс, фақат севган бир

ҳолатда кутганини, ўзлари эса қандолатчининг мулки бўлганликлари ҳолда, мени ҳам яхши бир ижарачи одам дея севганликларини сўйлашардилар.

Шундай қилиб менга: «Ижарачимиз, азиз ижарачимиз!» — дея қўшилганликлари онда — инсон мулкка айланишдан роҳат қилмайди — на Степаннинг: «Мени йўқотганинг замон қидириб қоларсан», деган юнонча ашуласи, на унинг хотинча эркак ораси, ҳазин, фақат яхши инсонлиги, на қисқичбақачи хонасини тўлдирган йўгон эркак овози, на-да Софиянинг ҳозир столнинг тагидаги тўладан келган, топ-тоза оёқлари қисқичбақачининг уйига файз бағишларди. У ёк-бу ёққа аланглаб боқардим.

Бу менинг севгилим эди. Унинг рангига цикламен деган бу ёқимтой қирмизи рангу, у свитер деб айтгани нимча пахталик ичида, уни янги замонларга, йўқ, инсон дунёсига ўралиб, атрофда товушлар тинган, ишлар туриб қолган, фокусчилик тугаган, Софиялар, Степанлар, қисқичбақачилар худди кетиб қолишгандай, хонанинг ичида яшнаб турган чиннигул ҳидила ёлғиз қолганимиз ҳолда, хаёлан севардим.

«Ёрнинг дудоғидан олиб келинган», дердим.

— «Ундай боқма, — дерди, — ундай боқма менга!»

Яна бир қадаҳ ароқ ичардим. Яқин бир тунука томга томчилаётган совуқ ёмғир томчиси шу пайтда устимга сачраётганини ҳис этардим. Бу томчилар ортидан қасргача кетиш керак бўлса, кетган бўлардим.

Кўчада қолган бир мушук, оёқлари яланг бир бола, бир камбағал, бир оппоқ энсали, жингалак сочли одам, калороферди, кутубхонали, ёруғ бир хона, гўзал бир юзнинг бир четига томган айни бир ёмғир томчиси...

Бир хафалик мени эзарди. Бу, ичида сафоликнинг, нотенгликнинг, ғам-ғуссанинг, саодатнинг, ёлғизликнинг, мингларча нарсанинг аралашқуралаш бўлиб кетган ёмғир томчисининг яқингинасида эди. Яхшилаб тutilган пардаларни суриб, деразаларни очиб, ёмғир томчисини ароқ қўйилган қадаҳимга туширишга ҳаракат қилардим. Ичимга у ёмғир томчисидан ҳасратлари, фақирликлари, саодати, инсон ҳаётининг саодат ё фалокат каби кўзга кўринадиган бутун жавоҳирини тўлдириб олганимни ҳис этар, бу қадаҳга шундай қилиб, севгилимнинг қоп-қора юзидан тирақайлаб қочиб, ғойиб бўладиган бир мазани аралаштириб, бир ҳамлада ютардим.

— Степан! — дея ҳайқирардим, — менга бир эски куй ча-либ бер!

Степан менга ёши қирқдан эндигина ошган бастакорлар-

нинг эскирган куйларини, кўзларини сузиб, мен унга берадиган икки лиранинг бир он аввал берилишини, ёхуд берилиб берилмаяжagini ўйлаган оппоқ ва масъум чеҳраси ила, кўзларини юзимга тиккан ҳолда чаларди.

Яқинда севгилимнинг бир ўртоғи ила учрашиб қолгандим. Унинг уйининг кичик хонаси томидан бошқа бир оқ тунукали уйнинг томига яна ёмғир томчиларди. Кичик хонадаги пастак тахта каравотнинг устида ёмғирнинг шитир-шитирини тингларканман, қизнинг сарғиш сочли бошини кўксимга босарканман:

— Жоним, Георгиям!— деб юбордим.

Қиз бир ялт этгандай кўринди-ю, ғойиб бўлди.

— Имкони йўқ, сен уни энди ҳеч ҳам унутолмайсан. Ҳар аёлда энди у намоён бўла беради.

Бу ёзувлар бир хотиранинг маҳсули бўлгани учун қандайдир боғлиқлик бераётганлигидан ёдимга келганини ёзганим учун, қисқичбақачининг уйини унутгандай бўлдим... Бир чоршанба куни оқшом кўлларимда пакетлар билан кириб келганим яна эсимга тушди. Сал-пал қор ёғиб турарди. Бейўғли чироқларини бир оз аввал ёққанди. Оқшом пайтида виждони пок равишда уйига қайтган, чўнтагидаги ҳамёни пулга тўла, уйда хотини кутиб турган, иши ўнгидан келган бир боққол қадар масъуд эдим. Бундай одамлар нима учун ҳеч бир нарсани, ҳеч бир ҳақиқатни кўрмай қолганликларини яхши тушунаман. Буюк бир эҳсон каби, чўнтагимдан заҳматла ўн қуруш чиқариб бир тиланчига узатдим. Бамисоли инсоният, инсонлар олдида ўз бурчимни адо этгандим. Ҳозир шу кетаётган одамлар оқимига қўшилиб, бир уйга кетаман, эшик очилиб, бир аёл қучоқлаб мени бағрига босади, эшикни қулфлайман. Бир қадаҳ, кейин яна бир қадаҳ отиб оларман. Ундан сўнг иссиқ тўшакни хаёлга келтирарканман, яна димлама гўштдан, тузланган карамдан ейман. Унинг кетидан яна бир қадаҳ отиб, сўнгра сигарет чекардим.

— Хотинжон, сен кечаю-кундуз кўз ўнгимда, ухлаганда тушларимда, чеккан сигаретимда, ичган ароғимда, ҳосили қонимдасан!— дердим.

Ажабо, кўчада ёғаётган қорнинг остида титраб турган болага берганим ўн қуруш-ла, яна не қадар масъуд бўлажагимни тушунмасдан, қисқичбақачининг уйини топа билармиканман?

Ҳали эрта экан: у келмабди. Уни кутиш қандай қийин!.. Маҳаллаларни яна бир оз айланиб қўя қолай, энг яхшиси!.. Бу саодатнинг барчаси совқотган инсонга берганим ўн қурушдан келмаётир-ку...

Модомики, инсонлар дунёни мана шу ҳолатга солиб қўйибдилар.

Модомики, ҳали йигирма ёшли қизлар бир эркакни севмасдан туриб, унинг пулини ейишга ўрганибди... Модомики...

Бу кетишда борган сари ботқоққа ботиб кетаман. Бу ифлос, сассиқ дунё ўртасида, пулга сотилган қисқичбақачидан, унинг уйдан, тўшагидан, Степандан, ҳатто бу қора, нозик юзида табиат қонунларининг, қоннинг, жоннинг, тушунчасизлигининг энг ибтидоий нурлари порлаган севгилимдан узоқлашмоқ, бақира-чақира узоқлашмоқ даркор...

Узоқлашганда ҳам қаерга кета билардим? Ё бир кино, ёки бир гала чиройли эркакларни ўртага чиқарган кино; ёхуд ҳар нарсани сокинлаштирган, асл муҳташам, дунёда инсоннинг топа билажаги энг номусли ер бўлган майхона бўла олади. Гўё у ерда риёкорлар янада ашаддий, номуссизлар янада номуссиз бўлмагандайлар... Қочиб кетадиган жой йўқ. Яхшиси, қисқичбақачининг уйини хусусий бир майхона деб ҳисоблайман, уч кишилик сиррий майхона... Севганим юзлар, оҳ қани энди улар тушдан сидриб олинсалар? Степан оёққа туриб:

— Биродар, сенинг шу икки қадаҳ ароғнинг, икки лиранг бўлмаса-да, бу ерга келавардим. Сенга ўрганиб қолдим. Қуйларни бу оқшом сенга текинга чалиб бераман, — деса.

Ҳа, агар шундай деса, кучимга куч кирарди. Пул бор экан, Степаннинг ора-чира исмини такрорлаб, «Оҳ, Софиям! Катина ҳам бўлсайди, чақирсаммикин?» — дея савол берган хотини, уйда қиз каби чиройли кийинтирилган икки яшар ўгли бор экан, дунё ҳам шундай айланиб тураркан, шундай орзулаганим, суҳбатлашганларини тушунмаганим шаклда гапир-ишиши мени бутунлай шошириб қўйди. Йўқ! Степан гапирмасин. Юзимга тикилиб боқаркан, оппоқ, масъум, қиз каби чиройли пешонасига уриб, менинг икки лирам нима учун берилганини тушунсин-да дурустроқ! Унда Катина ҳам бор.

Катинани рашк қилган қиздай севган Степан, туриб-туриб:

— Фарзандим бўлмаса чндай олмайман, Софиям! — дерди. Степанни Катина алдатмаса, ким алдатади?

Баъзида қисқичбақачи Кўчўннинг уч боласи бирдан хонага кириб келишарди. Бу уч болада менга ва севгилимга қарши қандай ҳислар пайдо бўлганини таҳлил қилишга киришардим. Мен, қисқичбақачининг у ёшдаги болаларидан бири бўлсам, қаршимда ўтирган бу гуноҳсиз катта кўзли одамнинг, нозик, қора юзли, кенг елкали, бўйини ҳўл сомон рангида бўлган қизга нелар ҳис этганини, боқишидан, ўтиришидан, ҳаракатидан аяғлардим.

Бу одам чоршанба кунлари қўлда пакет ва ароқлар-ла, бошқа кунлари бошқа хил пакетлар-ла, ғариб бир сассизлик ичида ёлғиз шивирлашлар, нозик ҳуштак каби товушлар эшитилган бу хонага келарди. Муҳаббатли, сокин бир ўйин-кулги ҳукм сурарди. Бу ўйин-кулгига ота-онамиз ҳам қўшилишарди. Бошқалар менинг тўғримда нима тушунишса тушуниша берсин, лекин болалар улардек ўйлашмасди. Қисқичбақачининг болаларининг энг кичиги жингалак сочлари ила олмага, ерёнгоқ ила тузли бодомга, бу чиройли жингалак сочлари ила сал боқаркан, унга димлами гўшт берган онасининг этагидан мўралаб, севгилимнинг гўзал қошларига, жигарранг кўзларига тикилиб қоларди. Кичкинагина бурнини оқизиб, қандайдир овозлар чиқарарди. Ўзи тўрт ёшда эди. Бодомларни еб, димламани чайнагандан сўнгра, гоҳ Георгияга, гоҳ менга ҳайратомуз шаклда боқарди. Онасининг қўлини ушлар, сув сўрарди. Унга ароқ юқили бир қадаҳда сув берилди. Ичида бир томчигина ароғи бўлган ёхуд бир оз анис ҳиди анқиган бу сувни, қандай ҳирс-ла, орзу ила эмганини баъзи кунлар кўргим келиб қолади. Қисқичбақачининг болаларидан энг кичигини севардим. Унда жонли, ҳаракатли, инсон орзуси ва ҳирсидан тўқилган, бир кун мана шу қаршисида ўтирган буюк, қизил юзли одам каби бўлишни истаган ҳолларни сезардим.

Қисқичбақачининг бошқа икки боласининг иккаласи ҳам бошқа-бошқа онадан бўлганликлари учун уй ичидаги ҳаётлари кичик боланикидан фарқли эди.

Бири ўн бир ёшда, бошқаси ўн тўртда эди. Ҳар иккиси ҳам ўғил эди. Ун бир ёшдагиси ҳар нарсага ўрганиб кетган, катта, остлари йиринг бойлаган сариқ кўзли, юзидан касалмандлиги билиниб турган, кичкинагина, хунук, қўллари ифлос, тирноқлари тишланган бўлиб, сўкиб ёнингдан ҳайдагулик жуда ёқимсиз бир бола эди. Бу уч боладан энг яхшиси ахир бир кун шу бола бўлажagini ҳис этардим. Унинг, инсон кўзларига кулиб боқувчи инсонни севган, кичкинагина ишлари тотли бир суратда ҳал этилиши, севинч-ла уни тугатиши сўнгра секингина орқага чекилиши, кўрса арзийдиган бир нарса эди. У, мана шу чоршанба оқшомларини бир ҳафта кутганга ўхшарди. Уйга кириши билан Софияга ҳайқарарди:

— Ойижон, Аҳмад бей келди.

Кейин дарров пакетларни қўлимдан оларди:

— Лимон олдингизми?

Мен лимонни ҳар сафар унутиб қўярдим. Сардинка консервасини очадиган калитни дарров келтириб берарди.

Унинг атрофида бу қўлдай бўлиб қолган боланинг гирдика-палак бўлишидан, София бир оз ташвишга тушар, боласи аразламоқчи бўлган бир пайтда, ўпкалаб, ўгай болаларига ёмон муомала қиларкан демасин, деган ўйда:

— Сотираки,— дерди,— бундай атрофимда айлана бермагин, болам. Бошим айланиб кетди. Ана, бей пул берди. Бориб лимон олиб келгин, хўпми?

Сотири бўлса:

— Бошқа иш ҳам борми, Аҳмад бей? — дерди.

Бир пачка сигарета ҳам олдираддим. Ортиб қолган пулнинг ўзига қолишини билгани, мен ҳам бир лира берганим учун бошқа олинажак нарсаларнинг нархи етмиш беш қуруш бўлишини истарди.

Учинчи ўғил ўн тўрт ёшлик Алеко бўлиб, бир исёнкор одамнинг намунаси эди.

Софиянинг унга айтган энг ширин сўзидан ҳам бир маъно чиқариб олишини унга қараб туриб билиб олардим. У на қўпол, на қўрқинчли, на исёнкор бир зот эди. У каттакон қўлли, са-лобатли отадан ҳам қўрқмасди. Бу София, бошқаларининг ва эрининг ёнида алдаб турган ёмон ўгай онага руҳи ила, ҳар кимсанинг ёнида ясама меҳрибонликлар кўрсатишга ҳаракат қилган яхши юракли она роли ила, нақадар бегуноҳ бўлганини англаймоққа тиришган ҳаракатлар қиларди-ю, фақат бу боладан юзининг маскасини яширолмасди. Очиқдан-очиқ жиркана берарди. Балки, биз, Степан, Георгия, мен, балки Кўчў ҳам, Софияга бунга имкон берардик. У кичик Алеко эса, кўзларидаги ғазаб ўти ила ўгай онага боқар, кичик, сийрак тишларини бир-бирига ғижирлатиб, қўярди. София эрига:

— Одам бўлмайди... Нима қилсам экан, Кўчў, одам бўлмайди. бу бола! Одам бўлмайди дедим-ку, одам бўлмайди. Дамбўрў!.. Дамбўрў!.. — дерди. Кейин бизга ўгириларди. — Ишга бердик. Қочди. Отасининг ёнида ишлагиси келмайди. Киноларга ўрганибди, киноларга...

Алеко бурунлари йиртиқ оёқ кийимларига тикилганича, тор шимидан, парча-парча бўлиб йиртилиб кетган жойларидан ол ранг, кирлигидан ялтираб кўзга ташланиб турган сон-лари ила ложувард шимининг оппоқ тугмаси, тартибсиз соч-лари, инсонга кириб кетмайдик — агар кириб кетса, кўзга ташланарди, ойларча ҳаммом кўрмаган, сасиб кетган аччиқ инсон ҳидини ҳис этажагини тахмин этганимиз кўйлаги ила, ўгай она қўлида бир бола тимсоли шаклида, бир муваффақи-ятли чиққан кичик ҳайкал ҳолида қаршимизда бир нима дейи-шимизни кутиб турар, мендан йигирма беш қурушни олиши билан қочиб қоларди.

Геоorgia жажжигина қадаҳидан яна бир қултум ичгач. Софияга қўли ила қадаҳини тўлдирмасликни ишорат этгани замон аввало Степан билан болалар, сўнгра қисқичбақачи, энг кейин София хонадан чиқарканлар, янгитдан ёғаётган ёмғирнинг товуши эшитилар, оловга қўйилган кўмирлар ҳанузгача тутаб турарди. Биз гапиришмасдик. Унда нима десам экан, бир қўрқувми, бир орзусизликми, яна нима десам экан, даҳшатга тушган бир ёш қизнинг чекинишими, ишқилиб худди бир нарсалар бошланаётганга ўхшарди. Бунга орзусизлик дош беролмасди. Албатта, у мени севмасди, аммо бир эркак қучоғининг титроққа солувчи, қўрқинчли бир оламига киражағини ҳис этарди. Бу менга мenden аввал ҳеч эркак кўрмаган, деган фикрни берарди. Қўлларим Георгиянинг қўлларини, бир талай хазиналардан, кумуш ва олтинлардан, сарватдан, саодатдан бир нарсалар йўқлаган каби, бир олтиндор отаси хасис каби йўқларди. Бу қўллар-ла ҳар нарсани тутардим. Бутун бир дунё шу ердан, бу қўллардан симсиз, тўлқинсиз ичимга оҳанглар, муסיқалар келтирарди.

Унда нашъали, бой бир умри, балки бароварига тақилгани учун ҳамон саодат даражасига юксалаверган сафолатни топардим. Дилимда ҳозиргача ҳеч туймаганим ширин орзуларни ҳис этар, кўзимда, билмаганим бир инсонлик риёси, бир Валт Дисней фильмининг ранглари ҳаволана бошларди. Бир оздан кейин ҳалқалаб қўйилган хонанинг эшиги очилиб, қисқичбақачи, унинг хотини хонага қайтадан кириб келардилар. Нариги хонадан болаларнинг уйқуда нафас олишлари эшитилиб турарди. Қисқичбақачининг кекса онаси ўзига-ўзи алла-нарсалар дерди.

Кундуз кунлари қисқичбақачининг уйини ҳеч кўрмагандим. Бир кун ҳали қоронғи тушмасдан Георгияни кутиш ниятида эшикни тақиллатиб, ичкарига кирдим. Қисқичбақачининг уйи олдинма-кетинли икки хонадан иборат эди. Икки хонани айирган ўртадаги эшик очилгани замон, бу ёқ томони бир даҳлизга ўхшаб кетарди. Мени ўтирғизганлари хона эр-хотин ётадиган хона эди. Кўчага қараган деразаларнинг олдидаги диванда ўтирардим. Ёнимда бир Зингер тикув машинаси ила бир талай қоғоз пакетлар бор эди. Эшикнинг ўнг томонида деворда Европа шаклида босилган бир расм, унинг тагида бир каравот, каравотнинг оёқ томонида иккита сурат ёпиштириб қўйилган бир ойна, каравотнинг тагида тўнтарилиб ётган тикиш карзини ила дурадгор ясаган болаларнинг ўйинчоқ араваси салкам ярмигача кўриниб турарди. Жудаям диванга яқин жойда одамни аниқ кўрсатаётган бир ойнали шкаф ҳам бор эди. Бу шкафнинг ичини жуда-жуда кўргим келарди.

Устига игналар қатор қилиб санчилиб, деворга осиб қўйилган игнадон ёстиқчаси кичкина тарози палласидай бўлиб кўзимга ташланиб турарди. Қўлимдаги игна қутчасини икки сатҳли бир жавоннинг таг томонига қўйдим.

Вақт ўтиб борар, ташқарида дўл ёғарди. Бир лаҳзада хонани жуда қоронғилик босиб кетди. Ойнага қараб туриб бир-иккита сўз айтдим. Бир дам ичида аниқ кўриниб турган юзимдаги чизиқлар, кўзимнинг қовоқларидаги шишлар тўғрисида ўзи билан ўзи суҳбатлашаётган ойнада, ҳавони қоронғилик босган маҳалда, одатдагидек, ёш, сеvimли, бироқ маъюс бир одамни кўриб турардим. Ойнага:

— Бир-биримизни алдамоққа ҳеч ҳожат йўқ, афандим! — деб айтдим...

Сал товуш чиқариб, гапиришга бошлаган эдимки, ташқарида ёққан манқалини ичкарига олиб киришга ҳаракат қилётган София гапга аралашди:

— Келар, мароқлана берма! Келмаса бориб уйдан келтираман.

— Мароқланаётганим йўқ, мадам, — дедим, — келар албатта... Ташқарида дўл ёғаётир-да...

— Ёғаверсин! Бизнинг манқал ёниб кетди, қўрқма. Келтирайми? Бир оз ҳиди чиқяпти аммо...

— Худо ҳаққи, келтирма, жа бошимни оғритади!

— Устига бир-икки чиннигул отиб юбораман.

— Йўқ, келтирма!

— Нима, у ерда қолдириб қизнинг бошини оғритсинми? Қариб қуйилмаган хотинбоз, сени қара-ю...

Икки ойнинг ичида қариб кетибман. Мен мадамдан кўра ойнага кўпроқ жаҳлим чиқарди.

— Уятсиз ойна!

— Нима дединг?

— Сенга эмас, София, ойнага айтяпман!

Мадам София сўйлашда давом этар, мен эса уни тингламасдим. Бу хонада шунчалик кўп мулк борки, вой-бў! Тагин бунинг оти шкафмиш! Нима десалар десинлар... Ҳай, майли, мен ҳам шкаф дейман. Унинг ёнида бўзга ишланган бир расм бор.

Отларни тизгинга бўйсунмаган бир чананинг ичида қора соқолли, пўстинли бир одам-ла мўйловлари узун, ҳаракатсиз, отларнинг мана шундай кетиши ўзига ҳеч аҳамиятсиздай бир аравакаш... Соқолли одамнинг пинжига кириб кетган бир қизни ҳозиргина сездим. Қизнинг юзи кўринмай кетганди. Устида оппоқ пўстин бор, отларнинг ёнбошида чолиб бораётган кўппак бу учиб кетаётган чанага нисбатан ҳаракатсиз,

одатдагидай бир жойда турганга ўхшаб кўринарди... Бу расминг бир янглиш жойи бўлса керак. Расмдан тушуниб турибман! Деразаларнинг ойналари дириллаб кетди. Эрта тушди бу оқшом... Худди хона мен бўлгандай, деразалар худди мен бўлгандай қандайдир силкинишларни ҳис этардим. Эшикни тополмай қолиб, чақира бошладим:

— Мадам, мадам!..

Мадам ичкаридан бақирарди:

— Тушунарли, тушунарли...

Ичкари хонадан тутаётган кўмир ҳидига қоришиб кетган бир чиннигул ҳидини эсга солувчи гўзал бир ҳидга қоришиб, кўзлари мендан жуда узоқда, сочларида қирмизи бир рўмол танғилган қиз турарди. У ким?

Шишани очдим. Чиннигул ҳиди анқиб кетди, хонани анис ҳиди босди. Дўл тинди, бир товоқда совуқ, қип-қизил қисқичбақалар, ҳаддан ташқари аччиқ...

Энди, у мутлақо нафас олмасдан ўқирди.

Дунё юзида кўрганим шаҳарларнинг барча маҳаллаларини шундай паришон, ўйчан, маъюс айланганман; таҳлил этмаганим бундай ғалати юмшоқликлар, ғам-андухларни ҳис этардим. Менга шундай туюлардики, ҳар ўтганим маҳаллалардан бир нарсалар истардим. Эшик қаршисида ярим яланғоч, хаёл суриб турган бир ёш қизни кўрардим. Деразаларни артар, уй супурар, гилам қоқар ёхуд қўлида пичоқ билан пиёз артарди. Ҳар биттасини артганда бурнимга ошно бўлган бир ҳид келарди. Бу уйга жойлашиб, оқшомлари қизга эрталабга қилинадиган озиқ-овқатларни келтириб берганимда, бу қизнинг бўйнимга осилишини кўрсангиз эди. Кўп фарзанд кўрардим, меники бўларди, уларни кўрганимда, худди у ёш қизни кўргандай бўлардим. Дорга осилган кийим-кечакларни кўп кўрардим, ҳилпирашиб турарди, ҳаммаси ўзлариники эди.

Бир ўғил бола йўғон билаклари, сариқ тукли энсаси, паришон сочлари, яланғоч оёқлари, сариқ камзули билан худди қариндошимга ўхшаб кетарди. Биргаликда балиқ, тут сотишгандик. Ўзаро жанжаллашардик, неча кунлаб кўришмай қолардик. Ниҳоят, бир кун иккимизнинг ҳам инсонлигимизнинг энг соф ҳиссиёти уйғониб кетарди. Бу ўртоқлик ҳиссиёти эди. У оқшом кимлардан, нималардан баҳс юритмасдик? Узун кунлар мобайнида, ўзаро аразли эканмиз, бир-биримизга алланарсалар деяётган кўзларимизда нималар ўқиганимизни тушунтириб, кулишардик. Севишиб қолганимизни у замон қандай англатардик. Жанжалимизнинг сабаби нақадар бўлмағур, кулгили эди, узоқ вақтгача, ширин бир нарсани эслагандай юрардик.

Ҳар маҳаллада бир ёмонлик, бир дўст, бир уй, бир қиз,

бир ўғил, бир буви, бир она, бир саодат қолдириб чиқардим. Айланиб юриб, маҳаллага боқар, бир қаҳрамонлик, бир ўзга ҳаёт танимоқ, яшамоқ орзуси ила кейин айрилардим.

Ҳар ерда яшадим. Бир уйда туғилдим. Қўшнимизнинг қорачадан келган бир қизини севдим. Эрталабдан уйғонишим биланоқ унинг номаълум хаёли ила тўлғониб ётардим. Хаёлимда у кезиб юрарди. Қаерга кетсам баробар кета берарди. Ишимда, қўйингки, ҳамма вақт қаршимда эди. Уни оқшом пайти қўшни қизлар билан биргаликда эшик олдида кўрганим замон бутун камчиликларига, ғам-аламига, севинчига, дардига, аламига қўшилиб кетажагимни, қандай бўлса, ўшандай баб-баравар қийналажагимни; сўнгра қандай кулишимизни, қўлларини, юзини, лабларини, кўзини, тиззасини, билакларини, бўйинини, қулоғини, тишини қандай ўпажагимни бир сония ичида хаёлимда кўрган каби бўлар, бутун борлигим билан ҳис ётардим. Ҳар кишида бўлгани каби менда ҳам аллақандай нарсалар бўларди. Юрагим таққа тўхтаб қолганга ўхшар, сўнгра яна тез-тез ура бошларди... Ким бундай сўйламас? Қайси инсон ўғли, ичида бу ажойиб, бу тотли дудуқланиб-дудуқланиб олиб борилган суҳбатни ҳис этмайди?

Кўпдан бери бундай маҳаллаларни айланмагандим. Шаҳарнинг катта жаддасининг у ўзига тортар ҳавосига қоришиб кетган оломонига қўшилишиб кетарканман, Георгиянинг таниш маҳалласини, уйини бориб кўриш орзуси менда янгидан жонланди. Худди йнгирма ёшимга қайтгандай эдим. Аммо бу қайтиш у замондаги борлиққа қайтиш эмас эди. Бу ниҳоят маълум бўлмаган таъсир остидаги тақлид эди. Маҳаллаларда хаёлдаги севгилар-ла яшаб-яшаб, охири асл севгини топиш насиб бўлмаганди менга...

Кўзларини йиринг бойлаган бир йигит (ўша мен эдим), оқшом усти пулсиз, узоқ бир томондан уйимга қайтмоқ учун яёв юришга мажбур бўлган кунимдаги у гўзал трамвай, унинг ичидаги одамлар, у терлаб кетган, ифлос ойналар, қаерда у, қаерда улар?

Ҳозир трамвайга сакраб чиқа билардим, у ифлос, одамга лиқ тўла, дим, сасиб кетган трамвайга, инсонларнинг ичига... Пулим бор, трамвайга чиқа билардим. Нима демоқчи бўлганимни ўзим ҳам билмайман. Фақат юрмайман, у трамвайга чиқишим керак, чарчаб кетдим, бутунлай адо бўлдим. Ниҳоят, чиқдим.

Икки томонидан қоронғи юксакликлар, камбағаллар уйлари тушган, ўғриларнинг макони бўлган жойлар физза-физза ўтиб турибди. Юқоридан, пастдан, уйлари, жаддалари инсонлари ила думалаб кетаётганга ўхшаб кўринаётган бу юксак-

ликларнинг манзараси, бамисоли ҳеч қачон кўринмагандай бир нарса...

Бир томонида учрашув уйларнинг, бошқа томонида умумий уйларнинг қалашиб кетган райони... Қисқичбақачилар, электрчилар, новвой, сиркачи, дурадгор шогирди, гарсон, сартарош, аккордеончи, гитарачи, бар артисти, ревью фигуристи, машиначи шогирди каби ҳунармандларнинг бир ерга йиғилган юксакликда, бир-бирига қоришиб кетган ҳар дин ва мазҳаб: турк, рус, армани, грек, настури, араб, лўли, француз, католик, левантен, хорват, серб, булғор, форс, афғон, хитой, татар, яҳудий, итальян, мальталиқ ва яна ҳар турли миллатнинг бир-бирига қоришиб кетган бу ғариб маҳалладан қатор тушган уйларнинг бирига ҳар оқшом жажжи фигурист қизлар чиқишади. Уларнинг ва машиначи қизларнинг орқасидан сартарошхона югурдаклари тушиб турарди. Сартарошхона югурдаklarининг орқасига эса бурама мўйловли бир альбан кишиси қорама-қора тушади. Пардалари тортиб қўйилган бир уйдан аввал граммофон овози, сўнгра бир қичқириқ эшитилади. Бир одам уйнинг деразаларини синдиради. Бир эркак, бир полисга газчи роқ нури остида чўнтагидаги ҳамма пулини олдириб қўйганлигидан шикоят қилади. Маҳалла сассиз-садосиз, қоронгилик қўйнидадир. Аммо уйларнинг ичида, ҳатто баъзи дарахтларнинг орасида ҳаёт биқирбиқир қайнамоқда. Хилват жойда икки киши эндигина лабини лабига берган чоғда қаердандир пайдо бўлиб қолган бир маст кишининг товушидан чўчиб кетиб, иккала ошиқ-мошиқ ёшлар тирақайлаб қочиб қоладилар. Қоровул бўлса ҳеч нарсадан тап тортмай севишганларни роҳатсиз этар, «Қимса ўлишмасин энди» дегандай ҳуштагини чуриллатади.

Гулизор шундай ғамгин бир оҳангда:

Қора-қора қозонлар,
Қора тақдир ёзганлар,
Жаннат юзин кўрмасин,
Орамизни бузганлар,—

дейиши билан пастдан онасининг йўғон эркакча овози: «Зебонинг булбули ҳам ҳеч тинмайди-да», деб норозилик билдиради, кейин манқални қориштириб, бақиради:

— Тинасанми, йўғон, нафасинг ўчгур, кампир!

Гулизор онасининг бутун уруғ-аймоғини қўшиб, боплаб қарғаб беради. Кейин унинг ўйнаши оёқ кийимини кия солиб, огуриб чиқади:

— Ҳов, менга айтдингми у сўзингни?

— Сенга нега айтарканман, эй йигит?
— Менга айтдинг... Ҳа, менга...
— Йўғ-е! Ҳечам сенга айтмадим! Пастдаги кампирга айтдим.

— Пастдаги кампирга шу ердан сўз эшитиладими, қанжиқ?
— Сенга эмас, билдингми?!
— Менга дединг. Агар сен эркак бўлганингда, кўрсатиб кўярдим!

— Менга қара, хўп сенга айтдим! Нима қилардинг?
Шунда таъвия тупурган киши бўлиб, бир «туф» дегандан кейин:

— Менга қара! Менга! Менинг онамга биров «ғинг» демаган шу пайтгача. Сенинг ҳам, уйингни ҳам, онангни ҳам, кампирингни ҳам... билдингми...

Пул бермаслик учун қасддан уюштириб, ушбу баҳонадан фойдалангандан кейин Ифлосбек Шаъбон эшикни очиб ташқарига чиқиб кетди.

Гулизор, онасига дерди:

— Мен билардим унинг нақадар ифлос эканлигини! Чиқ деб менга сен айтдинг. Бошқа биров ташриф этса, мен ҳаққимни олардим. Пул олмоқлик менинг вазифам эмасдики, сиз олардингиз.

— Жим бўл, жалаб! Мен сени билмайманми? Ким билади, у таъвияга нималар дединг? Сенинг оғзинг қандай бемазалигини мен, нима, билмайманми? Утган куни текинга сигарета берган пайтда яхши бола, деб айтгандинг менга, аммо. Энди ёмон бўлдимми? Майли, ўт! Биздан кетмайди у!

Гулизор бир ёшгина йигитчанинг энгилгина плашини кияётганда жаҳли чиққанди:

— Эй, тур! Вой онасни! Бу ҳам келиб-келиб жаҳлим чиқиб турган пайтда илашиб қоладими!..

Оҳ, бу Зебо кўчаси!

Не замон севгимлимнинг уйини қолдириб, юксакликлар сари тирмаша бошласам, йўлимни шошириб, бу кўчага бурилиб кетаман. Ичимни бир дайдиллик ҳавоси эза бошлайди:

— Оҳ, онам! — дейман бирисига.

У қошларини чимириб, бошқа уйнинг деразаси олдида турган бир дугонасига:

— Озроқ палов олиб қўй! — дея бақирарди.

Бир оздан кейин мен пушаймон бўлиб, орқамга қарамай кетарканман, унинг товушини, одатдагидек масъум товушини эшитардим:

— Стиляга келсин-а... Ҳалиги «оҳ, онам!» деярди-ку?

Севгимлимнинг уйи жуда пастда қолиб кетди. Севгимлимнинг

уйига бошқа кирмадим. Уни Зебо кўчасига мувозий бир юк-сакликдан пастда қолдириб, ўғрилар макони томон борардик. Кўримсиз, дўконлари ёпиқ, кундуз кунлари ҳеч кўринмагани бир Анадўшу шаҳарчасига ўхшаш узун бир асосий жаддадан ўтиб борардик. Дўконлар ва бозор тугаган жойда ундан айриллардим.

Венгелистра черкови хаёлотга чўмгандай турибди. Бозор тугаган ерда бирданига пайдо бўлган каттакон бир қоронғилик майдонда унинг йўқ бўлиб кетганини, кейин яна пайдо бўлиб, бутун борлиғини намоеи қилишини, сўнг бир нурнинг аста-секин кўзга ташланиб майдоннинг ўртасида йиғилмиш кичик-кичик баракларни кўзларим қоронғиликка ўргангунча фарқ этардим. Бир неча кунга ёпиб қўйилгандай, ярми бошқа бир мамлакатга, бошқа ишга кетажак муҳожир ишчи гуруҳи уйларига ўхшаган бу майдонда, узун муддат қолиб кетардим. Ҳаммаси уй-уйига кетгандир, иш кийимини ечгандир, деб ўйлардим.

Балки Исога чўқиниб дарҳол ухлагандир. Ана, уйғонганини билгандек қайтаётирман. Ҳар замонда йўлим бу Зебо кўчасига тушиб қолади. Қандай хушмомалали бир қаҳвачи бор чап томонда. Бир чорраҳа бошида хотинлар билан биргаликда ўтириладиган, қаҳвани зўр тайёрлаб, «Биңафшалардан тикилган шалвори» деган ашула кўп қўйиладиган бир қаҳвахона... Қаҳвахонанинг ичида бир одам. Балки бир фоҳишани телбалар каби севган йигит будир.

* * *

Кўппакли одам, ёзилган нарсанинг бир талай ерларини ўқимай сакраб кетди.

— Нега ўқимаяпсан?— дея сўрадим.

Шундай бир ишорат-ла жавоб бердики, ўша ерларини ёмон деб топганми, ёки бўлмаса, ўқишни истамадими, англол-мадим. У бирпас ўрнидан турди, ортиқ махфий нарсаларни ўқишни одат қилганимданми, ишқилиб — олиб ўқидим. Шундай бир парча бор эди:

Севгилиси ила бир тўполон охирида полиция маҳкамасига тушганди. Севгилисини урганди. У парчаларни мен ҳам сакраб кетдим. Чунки дўстимни бундай қип-яланғоч қилиб сўймак, хотирасига ҳурматсизлик бўлганлигидан, буларнинг ҳаммасини шиддатли эҳтирос-ла бағишлаганим учун ёзаётганим йўқ. Фақат бу парчадан шу ерларини, менга бир ғалати зеҳниёт кўрсатгани эътибори ила менга жуда қизиқ туюлгани учун олаётирман.

«Сўнгра бирпасдан кейин полиция маҳкамасига энсаси сип-силлиқ қилиб соқоли олинган, долчинранг сочли, ложувард костюмли, кўриниши яхши бир ёш йигитни келтирдилар. Исми «Филим Хайри» эмиш. Кейинги пайтларда уни яхши танирдим. Рецидивист Филим Хайри тўғрисида унинг фойдасига айтиладиган сўз очишга имкон йўқ. Бир рецидивистни мақташни истамайман, аммо у мени мақтаса хуш ёқади. Бутун қабоҳатларимда «Ошиқ йигит, камчилигига боқилмас» дейилгани учунми, билмайман, ҳамма вақт унинг тарафини олишга мойилман. Ҳамма вақт нима сабабдан Филим ҳақида фикр юритилганда чалакам-чатти ҳаракатлар қилишим керак? Филим, қилган қилғиликларининг жазосини бир марта ҳатто татиб ҳам кўрмаганки... Баъзан бошқаларнинг жазосини чекди.

Филим Хайрига нима сабабдан Филим деганлар, буни унчалик билмайман. Шуниси борки, унинг жуда қилиғи кўп. Инсоннинг оғзидан кириб, бурнидан чиқади. Уртоқлари: «Унинг келажаги шундай порлоқки, шундай ҳунарлари борки» дейдилар.

Бир замонлар, киноларда бир комедия, бир манзара, ундан кейин бир драма кўрсатардилар. Балки бу лақаб у замондан қолгандир. Филим, ўттиз бешдан ошгандир. Аммо ёш кўринади.

«Қамоқхонада бўлмагандайдим, йигирма ёшликка ўхшаб кўринардим», дейди. Кичик, чиркин, муносабатсиз бир юзи бордир. Фақат кичик кўзлари жуда севимли, жуда ақллидир. Филим Хайрининг ўйнаши Чомлижали Ойшанинг юзидаги устара тортиб юборилган яраси ила, Зебодаги қаҳвачи Ура Ҳасан бурнининг ярмиси Филимнинг қўли ниҳоятда зўр бўлганлигининг маҳсулотидир.

Филим ёмон режиссёр эмасдир! Худди дунё юзидаги бутун бўлмағур ишларни, номуссизликларни у тузатиб қўядигандек, у номусли этмоқчидек. Бир қанча уй деразасининг ойналарини у чилпарчин қилганди. Уйлар ҳаво олсин, ичкарига бир оз тоза ҳаво кирсин, дея бу ишни қилганини полиция маҳкамасида сўзлаб берганди, имзо чекишни билмаганлиги учун бармоғини қоғозга туфлаб босганди.

Фақат Бей ўғлидаги кинотеатрда кимнингдир жакетининг чўнтақларини титкилаганини юз карра инкор этди. Менга:

— Огабей,— деди.— Ойшани озиқ-овқат билан мен таъминлайман, бироқ бу ишни мен қилмадим. Тўғри! Тўғри! «Гўзал Баён» кондитерхонасидан, эсингиздами, у жудаям совуқ бўлган қишда бир пальтони гумдон қилдим, тўғри!

Филимнинг буларни қилмаганлиги жуда тўғридир. Аммо,

модомики қилган бўлса. Модомики, бир санага яқин ётди, жазосини тортди.

Йўқ, яхшилар, дейман. Филим Хайри, ёмон ишининг жазосини чеккан. Ундан бошқа Филим Хайри ҳаддан зиёда ёқимтой. Баъзан уни қиш кунини боши устарада тарашланган, эғнида крахмалланган ярим ёзлик бир кўйлақ, унинг устида ранги, юнги, момиги мажҳул бўлган, балки сунъий ипақдан тикилган бир казак-ла кўрарсиз. Бир ҳафтадан кейин бир лажувард усти бошда маҳаллага қайтди.

Мен буларнинг ҳаммасини кейинроқ билдим. У оқшом қилгани муҳим бир нарса эмас эди. Бир полис ундан сўради.

— Сен нима учун бировларнинг ойналарини синдирдинг?

— Синдирдим, афандим. Бундан кейин ҳам албатта синдираман. Қасби корим!..— дейди.

— Қасби коринг бўлса ҳам нега синдирасан? Уйли-жойли-мисиз ўзи?..

— Йўқ, уйланмаганман ҳали, аммо касбим шундай.

— Узингча, шундай ҳисоблайсан!

— Бошқа ким ҳисоблаши керак?

— Энди қўй уни... Синдирдингми?

— Синдирдим, афандим.

— Сабаб?

— Уйга одам олибди.

Ёш полис ғалати бир қараш қилди:

— Олса-чи, а, биродар. У ер умумий уй, ўғлим. У ҳам иш-ратхона...

— Йўқ, афандим, у ерини афв этасиз. Мен бундай нарсани қатъиян қабул этмайман. Менинг хотиним жалаб эмас. Қатъиян қабул этмайман.

Шу пайтгача оёқда типпа-тик турган, Филим Хайрини бу ерга олиб келган Истамбулнинг ярамас боласи бўлган бир қоровул:

— Тўғри, Маъмурбей,— деди,— қатъиян ундай хотин эмас.

— Тушуниб турибман, ахир! Фоҳишахона-де!

Қоровул ҳам, Филим Хайри ҳам бирдан бақриб юбордилар:

— Улиб кетсин-е...

Қоровул изоҳат бера кетди:

— Жуда яхши бир хотин. Аммо бу таъвия ўлардай қизганчиқ. Бу хотинга бириси боқдими, қатъиян муштарайга чиқмас. Эҳ, зарурат қурсин! Таъвия ташлаб кетса нима қилсин? Жуда номусли хотин.

Шунда Филим Хайри:

— Айб менда, — деди. — Икки ҳафта унчалик аҳамият бермагандим.

Кўппакли одам ичкарига кирганда мени дафтарининг бошқа томонларини ўқиётган ҳолда учратди. Кулди. Мен дафтаримга талайгина нарсаларни ёзиб олгандим. Учиришга мажбур қилди.

— Бу жойларни ёзмайсиз, — деди.

— Йўқ, — дедим. — Бир нарса ёзмоқ учун эмас. Бу ақлли жумлалар маъқул тушиб қолди-да... Сизнинг шахсан шоҳид бўлганингиз бир ҳақиқий воқеа рўй берганини тахмин этмоқдаман. Инсонларни билмайсиз, тушунишга тиришмайсиз, демоқчимисиз, бейафандим? Яъни конформист бўлмасликни, одатларнинг, аҳмоқларнинг, ҳар нарсанинг қаттиқ ҳолда бўлмаслигини, ҳатто тошнинг, тупроқнинг борингки, кучи кетиш ҳолига келиб қолиши мумкинлигини билмайсиз.

— Ҳақиқат бор, — деди. — Қаранг, мен не ҳолга келдим? Ҳолбуки, мен ҳам ярим дайди, ярим фаросатли, ярим телба, ярим ақлли, ҳаётнинг ичида бор эканлигимни тушунаман, англата оламан. Ҳозир кўппакларим ила...

Бир имо билан сўзини кесдим.

— Йўқ, — дедим, — бейафанди, мелаңхолияга тушишлик йўқ.

Кўппагига боқиб, жим бўлиб қолди. Бир неча дақиқа сукут сақладик. Сўнгра яна у бошлади бу сафар гапиришни:

— Бир оқшом вақти, ҳар замондагидай кириб юрадиган пивохонага бир эркак билан икки хотин кирдилар. У жой уч қаватли бир пивохона эди. Мен ўрта қаватида эдим. Бу ернинг гарсони эллик ёшлардаги, жуда мулойим, ширин сўзли бир одам эди. Икки кишини бир-бирига таништирмақдан ўзгача бир завқ ҳис этмаса, бунда қандайдир хато кўрмасди. Ҳар замонда бериб туриладиган тўрт-беш қурушни илова этмасак, бу ишни пул билан ҳам қилмасди. Келган қизлардан бири, сўлинқираган оппоқ юзли, чеҳраси жуда ёш, келишган, кўзлари ўйноқи, гўзал, бироқ анча чарчаган қиз эди. Енларидаги эркак, ҳадеб, мана шу қиз билан овора эди. Анави бошқа қиз, бир оз хизматкор ўрнида кўринар, қорачадан келган, кўзлари долчинранг, фавқулодда ўйноқи, узун бўйли, жуда ёш, бир оз оёқлари йўғонроқ, бўйнида мисдан қилинган крест ялтиллаб турган, атрофга ёмон кўз билан қарайдиган бир махлуқ эди. Мен ҳар оқшом танҳо келардим. Пулим бор эди. Унинг билан ичишмак, йиғлашмак, атрофни кезмак, ўтириб туришлик қадар ҳеч бир лазиз нарса келтирмаслигини ичичимдан ҳис этдим. Бироқ, шунга қарамай, ўша оқшом у би-

лан аҳбоб бўлдик. Мендан айрилиб кетаётганда зудлик билан икки лира беришимни истади. Эртага оқшом пайти келаман, деди. Ниятига етди. Аммо шу кетганча кетди!

Ўзини неча кунлаб кўрмадим. Гарсон Уанини сиқиштира бердим.

Келмайдими? — деярдим. «Бугун келиши керак, муҳаққақ келажак», — дерди. Уни бир ҳафта жинни каби кутдим. Келсин-да, мен билан баробар еб-ичсин. Сўнгра уни бир кўчанинг бошига қадар кузатиб қўяйин, мендан яна икки лира истасин, мен бир дафъа ўпмоқликни таклиф этаман. «Кўриб қолишади», десин, чап ёноғидан сал ўптирсин, кейин қочиб кетсин, дея кутдим.

Бир оқшом кеч қолиб, ҳар замондагидай ўз столимга бир оз ҳорғин равишда ўтирган эдим, гарсон: «Ҳозир шу ердайд, кетди», деди. «Аммо эртага оқшом муҳаққақ келажак».

Эртасига оқшом пайти ипсиз бойлангандай ўтирдим. Бир тўда эркак-хотин киришди. У кирмади. Энди умидимни узгандим. Фақат ора-сира гарсон Уанидан: «Жоним Уани. Георгия келадими?» — деб сўрай берардим. Гарсон ҳам менинг бунақанги гапларимга ўрганиб қолганди. Мен савол бермасдан аввал у сўрарди: «Георгий келадими?» Тоза кулишардик. Бир оқшом тўсатдан пайдо бўлди. Мени кўра солиб кулди. Столимга чақирдим. Ташқарига югуриб чиқдим. Мандаринлар, апельсинлар, шу қиз маммаси деган нарсалардан...

Шартта сўзини бўлдим:

— Таъбирни маъзур кўринг: ҳожи оғалар каби алжирманг...

Аччиқ-аччиқ кулди:

— Энди билсам, шундай экан, — деди. — Шундаймишман. Йўқ, азизим. Бир саодат ҳис этардим. Англатолмайман. Дўстлик, бирга яшамоқ ҳаваси, ҳеч бўлмаса бир замон... Шу ерда ўтиб кетаман, жоним!

Нима деяётганимни мен ўзим ҳам билмайман. Ҳа!.. Уч-тўрт дона банан олдим. Олма олдим. Икки филени заказ қилдим. Бир шиша қизил шароб очдик. Кичик маҳалланинг қизи шавқу завқларга тўла эди.

— Неча ёшдасиз, мадмуазель? — дедим.

— Ун тўққизда, — деди. — Сиз-чи?

— Уттиз беш.

— Қарийб отам билан тенг экансиз.

— Бўлиши мумкин... Ёмонми? Сени ҳам ота, ҳам севгили, ҳам оғабей каби севаман. Созми, ахир! — дедим.

У оқшомдан кейин бошқа айрилмадик.

— Пулларни олгунга қадар эмасми?— деган гапдан бошқасини тополмадим.

— Жим бўлинг, илтимос қиламан!— деди. Уни қандай кутганимни кимсалар билмайди. Бир инсон боласи қандай кутилади?

У эшикдан кириши билан ҳозирга қадар ичимда маҳкам ушлаб юрганим инсофсизлик, ҳузурсизлик, меланхолик кайфият учиб кетарди. Инсонлар тўсатдан аста-секин маҳалласининг жаддаларини, майхоналарини тўлдириб борардилар. Бир ҳафтада унинг маҳалласини, ҳаётини, ҳар нарчасини ўрганиб бўлгандим. Бу ҳикоя тамоман уйдирмадир, аммо бу, севгилим тўғрисида ажойиб воқеадир. Уқисам тинглайсизми? Ёки, ўзингиз ўқийсизми?

— Беринг, мен ўзим ўқий қолай!

Истамбулда тиф, мамлакатда зилзила, мамлакат ташқарисида уруш, мен эса сенга ошиқ бўлган кезларим эди. Шундай қилиб, 1942 йил 21 июнь ярим кечадан кейин соат уч яримда ҳали уйғоқ, ярақлаб чақмоқлар чаққан ёмғирли бир кечанинг расмий хабари қуйидагича:

Утган оқшом Бейўғлида эдим. Соат етти яримдан ошган эди. Уфқда қуёш бўлмагани, ҳаво яна булутли бўлгани ҳолда, ажиб бир ойдинлик бор эди. Бунинг устига-устак пивохоналар чироқларини ёқиб қўйгандилар. Пиво идишлари нақадар жозибали эди. Жаддада қандай гўзал нарсалар бор эди! Айниқса, қизларнинг оёқлари инсонни инсонга нақадар яқинлаштирарди!

Кичик, қорачадан келган, узун, чаққон оёқларини ойдинда кўрсатиб кетаётган жаддада худди ҳеч бир нарса йўқдай: дунёда уруш, мамлакатда тиф касаллиги, зилзила, ишқ...

Менга дард тез келиб, тез ўтади. Бирпасда уфқ аста-секин қорайиб борарди. Одамлар ароқ ичишга ўтирганди: Оҳ!..

Одатдагидай масъуд ҳолда айланиб юрарканман, бир ёш қиз кўзимга илашиб қолди... Ҳали бола, қорачадан келган, соф, ширингина, ажиб бир ҳид келади унда... Нима десам ҳам бефойда!.. Унга «Еш қиз» демакдан бошқа чора йўқ. Орқасида йигитлар бор эди. Унга бир нарсалар деб гап отишардилар. Мен хаёлан, у йигитнинг оғзидан шундай гапирардим:

— Жоним мадумуазель, марҳамат қилинг, кириб бирга овқатланайлик. Балки биргаликда музқаймоқ ерсиз. Сизга ликопчамдаги музқаймоқ эригунга қадар термилиб турсам бас! Сўнгра қўлингизни ўпиб, сизни уйингизга элтиб қўяман...

Еш қиз уйга кеч қолгандай шошарди. Орқасидаги боладай ёш одам, ёйилиб кетган сочлари, галстугини иштаҳа билан боғлаган, таги қалин оёқ кийимлари билан туркдан кўра

кўпроқ америкаликка ўхшаб кетарди. Бамисоли бу ерга фильм қўйишга келгандай эди. Ҳатто менинг ўзим ҳам тезлик билан бир деразадан тушиб, табиатнинг ичида қолгандай очиқ саҳналар ўрнатилганда ҳам кимсанинг хабари йўқ бўлган ҳолатга тушиб қолгандим. Бу фильмнинг мавзуида фақат яхшиликлар, қаҳрамонликлар, кичик-кичик шунчаки можаролар бор эди.

Бошқалар бир кўчага бурилдилар. Ёш одамнинг бир ўртоғи ҳалигиндай йигирма-ўттиз одим орқадан уни кузатиб келарди. Ҳозир ёш қиз-ла ёш одам бурчак бошида туриб, ўзаро суҳбатлашишмоқда.

Мен хаёлан яна суҳбатимни давом эттирдим.

Ёш қиз дерди:

— Ҳозир келолмайман. Уйга кеч қолдим. Эртага жавоб сўрайман. Шу ерда учрашамиз. Онамга айтдим. «Нима иш қилади?»— деди. «Сартарош»,— дедим. «Яхши пул топади-ми?»— деди. «Ҳа, дурустгина тонади»,— дедим. Охирида: «Яхши!»— деди.

Грекча сўзлашганларини ҳатто хаёлимда тасаввур этдим. Эшитдим. Бир оздан кейин ёш одам мамнун равишда, ўртоғининг ёнига қайтди.

— Бўлди, тамом, кетдик!..

Юриб кетдилар.

Мен ҳам ўзимча хаёл суриб юриб кетдим.

Балки жаҳллари чиққандир, балки ҳозир ярашиб олгандирлар. Ана шунинг учун ёш одам ўртоғига:

— Бўлди, битди, тамом! Кўрдингми севган қизимни? Мени сеҳрлаб қўйган қизга жонимни бераман. Нима, яхшимасми? Шу дунёда у билан яшамак шундай бир лаззатлики, азизим! Қизим сенга ёқдими?— дерди.

Улар қизнинг ёнига боргандилар. Бу сўзлар қизнинг ёнида айtilган бўлса керак, деб ҳисобладим. Хаёлимдаги қизнинг уялганини, шолғомдай қизариб кетганини, бўйинини эгиб, кичрайганини, ёш одамнинг қўлига осилганини, бошини елкасига бир сония бўлса ҳам қўйганини, ичининг ойдinлашганини, кўзининг кулиб туришини ҳам кўрдим.

Бир кўчага бурилиб ғойиб бўлдилар. Уфқ қорайгандан қорайиб кетди. Мен ошиқ-маъшуқлар ёқтирадиган бир ерга ўтирганимни, бир қадаҳни лик этиб отиб юборганимни билман. Сўнгра ҳаддан зиёда сархуш бўлиб қолибман. Мени бир қиз севарди, мен ҳам уни ўлардай севардим. Ана шундай бир оқшом пайтида қўлимга тушганди. Тепабошининг орқаендаги скамейкаларга ўтириб, Ҳолиж кўрфазини томоша қилардик.

— Нима учун шу вақтга қадар буни айтмадинг? Бирдан ёмон бўлиб қолдим-ку. Севилишга лойиқ эмасман.

— Яхши, жоним, яхши. Эртага, ҳа, эртанинг ўзидаёқ, бу нурларнинг ичида бизнинг қалбларимизнинг ҳам порлашини кўрасиз. Бу нурларни бошқалар кўргани заҳотиёқ ичларида бирон шаҳарда бир нур ёқмоқ орзусини жонлантириб қўя-жак.

Ёмон шоирлашиб, паришонхотир бўлиб кетди-да.

— Ҳолиж! Фақир, тарихий, афсонавий ўлка! Ҳолиж, сен бир дарёмисан? Тузли сувмисан? Жонмисан, жононмисан?

Севгилимни ўпар эдим.

— Эртага! Ҳа, эртанинг ўзидаёқ.

Эртасига бир уй қидиришга қарор бердик. Скамейкадан, ёлғиз шу ниятла оёққа турдим. Хаёлимдаги бир севгили ила, хаёлан бир нур-ла айланиб юрарканман, Бейўғелининг кичик майхоналарида гитара чалган бир грек ўртоғимга дуч келдим.

— Вой онам!— деди.— Бормисан ўзи шу дунёда?

— Вой, азизим! Яхшигинам!

Биргаликда айланиб юрарканмиз, бир пайт оқшом учратганим йигитни кўрдим. Ғариб кўзлар, тез-тез одимлар-ла, муҳим бир ишнинг кетидан кетаётгандай борарди. Ёнимда ўртоғим бўлгани учун тўхтатмадим. Ўртоғимга болани кўрсатдим.

— Ҳа, уми?— дедим,— танимайсанми? Омон бўл-е! Ҳамаёққа донғи кетган-ку! Бейимизга стилияга п... дерлар. Ҳозир унинг қўлида бир грек қизи бор. Емагину ёнида ёт! Шунанқанги жононки, дўстим, худди ширмой нондай, еб қўйгинг келади!

— Жа унчалик эмас, қорачадан келган, оёқ кийимлари келишган, оёқлари сал каттароқ, аммо, бунинг унчалик аҳамияти йўқ! Боқиши ёқимтой, мантоси нефть рангида эмасми?

— Худди шундай!

— Эй, менга қара!.. Танийсанми уни?

— Албатта, бейим. Нега танимайин. Сени уйига олиб бо-раман истасанг.

Секин-секин юриб, тепаликка чиқа бошладик. Зебо кўчасидан ўтдик. Кичик қаҳвахоналардан жажжигина қизлар чиқишарди. Лекин товушлари жарангдор эди. Ёш, жуда ҳам ёш бир югурдак бола, ташқи кўринишлари ҳаммолга ўхшаб кетадиган, баъзиси жуда зўр кийинган бир қанча болалар кўчаларда айланиб юришарди.

Биз энди пастликка тўша бошладик. Қоп-қоронғи бир кў-

чани кесиб ўтдик. Бирпас кўча бошида туриб қолдик. Гитарачи ғариб бир хуштак чалди. Инсоннинг бу қоронғилик ҳукм сурган кўчанинг ичида одамнинг ичини эзган; бир дўст, бир севгили, бир ўғирлик бўлганда инсонни чақирган каби; ични эзган, инсонни маҳзун қилган, шаҳват, завқ берган бир хуштак чалди...

Ун дақиқа ўтмади. Оқшом усти кўрганим, фақат «Ёш қиз» деб улгурганим зот келди. Мен уни кўришим биланоқ гитарачига минғиллаб қўйдим:

— У, нақд ширмой ноннинг ўзгинаси-ку!

— Айтмаганмидим сенга!— деди.

Сўнгра бир нарса ўйлагандай кўзини қисиб, иржайганча қўшиб қўйди:

— Ахир одам ўз ўртоғининг ишини бир ёқлик қилиши даркор эмасми, а?

— Йўқ, астағфирулло! Уртоқлик...

У жиддийлашганди. Шоша-пиша:

— Менга беш лира қарз бера оласанми?— деди.

Қарзни олди-ю, кетди.

Қиз билан биргаликда кетдик, кичик бир уйга кирдик.

— Мадам София!— дея товуш бердик.

Қийшиқ оёқли, қорачадан келган бир аёл, бизни бир хонага тикди. Георгия жингалак сочли бошини ёстиққа қўяр-қўймас, унинг юзида, кўзида қандайдир хаёллар кечаётганини ҳис этдим. Эрталаб менга тушунтирди:

— Қийим-кечак тикадиган устахонада ишлардим. Бир онам бор. Отам уйни ташлаб қочиб кетган. Кейин билсам онам билан ўйнаш бўлиб яшаган экан. Мен ҳали ўн етти ёшдаман...

— Мени аввалига стилияга бир йигитга унаштириб қўйгандилар. Ундан кейин яна бошқасига унаштирдилар!..

Ҳар оқшом Бейўғлига чиқаман. Бугун ҳам шундай қилдим. Фақат бугун ёнимда Георгия ўтирарди. Биламан, хаёлан, лекин майли бўлсин!..

Аҳмад бей яна зерикишга тушди. Бир уф чекди.

— У замонлар Георгия кўчама-кўча, мен майхонама-майхона, кондитер магазинларини айланардик. У пайтда Бейўғлида қандай қўрқинчли кондитер магазинлари бор эди.

ҚҰРҚИНЧЛИ ШАКАРПАЗЛИК ДҶУКОНИ

Жазирама туш пайтида ичкарида, одати узра музқаймоқлар ёрдамида совутилган ҳавоси бўлган бу шакарпазлик дўкониға оқшом пайтида адвокатлар, доктор, мутақонид, элчи, шоир, муҳаррир ва олифта кийинган савдогарлар иши бор одамлардай киришганини кўрасиз. Бурчак-бурчакка ўтириб олишган одамларнинг бу музқаймоқли, лимонадига ях солинган қаҳвахона ичида кўчадан ярим яланғоч ҳолда ўтган хотинларни, ниҳоятда ҳаяжонли ёш қизлар билан йигитларнинг сайр этаётганликларини томоша қилиб, гоҳ урушдан, гоҳ қимматчиликдан баҳс юритаётганларини эшитиш мумкин эди.

Уларнинг баъзилари оппоқ мўйловли, баъзилари соқолларини қиртишлатиб олишган ҳолда дум-думалоқ соқолли каби, қирмизи, ярим қўнғир сочларининг тагида ҳали ёш, жонли: баъзиларининг ҳали оқармаган сочлари тагида бурушган юзлар, кўп кунлар кўрган, кўп кечалар ўтказган инсонлар!..

Юқорида айтиб ўтилган одамларни шундайгина кўрсатиб турган, ойнабанд қилиб ишланган, бу катта шакарпазлик дўкони, қарийб бир онда ҳам фоҳиша топилмайдиган шу соатларда ҳар бирининг ҳаёти бир ҳикоя бўладиган бу ярим мутақонид инсонлар-ла тўлган вақтда, бир бурчакка ўтириб, калималардан тортиб Конституцияларга, истибдодларга қадар фикр юритиш мумкин. Оқшом соат тўққизларга қараб анча танҳолашган бу шакарпазлик дўконида, кимлиги ноаниқ бўлган бир қанча одам қолди. Булар, менга шундай туюладики, гўё вақти-соати белгилаб қўйилган бир учрашувга у кун жонлари шу ишни истамагандай бўлиб кетганлару, бу учрашувнинг қийматини кейинроқ тушуниб етганлар-да, йиллар ўтгач, учрашишга ваъда берганликларини эслаб: «Шунчаки бир бориб қарай, балки уни яна айни шу ерда учратар»

ман», деган каби ўтирган, у хотинни, маҳзун кутаётган инсонлардир.

Бир оздан сўнг яна тўққиз билан ўн орасида шовқин-сурон билан бир гуруҳ ёшлар ўзаро чақчақлашиб кириб келишди, ёнларида қора ялтироқ сочли бир аёл ҳам бор эди, чамаси, улар бу ерга бир неча дақиқага йигилгандилар. Уларни қаҳвахона соҳиб ҳеч севмасди. Уларнинг биронтаси ҳам қаҳва ичмасдан: «Бир оздан кейинроқ...» дейишарди. Бироздан кейин эса, ҳаммалари кетиб қолишарди. Соат ўн бир ҳам бўлди.

Шу пайтда шакарпазлик дўконидан ярим соатча кетмоқ лозим. Ярим соатдан сўнг айланиб келсангиз борми, манзара бутунлай бошқача бўлади. Юэларча шамчироқларнинг кўзни қамаштиргудай ярақлаган муз филдиракларининг, оловдай яшнаб турган қирмизи духобали стулларнинг, каттакон ойналарнинг, ширинликлар солинган бежирим қутиларнинг орасида, хотин-эркак аралаш буюк бир оламон пайдо бўлиб қоларди. Энди бир столга ўтириб атроф-теваракдан келаётган гапларни тинглай оласиз. Қўрқинчли бир говур-ғувур боғлигини сезасиз. Ўзингизга яқин бўлган столдаги гап-сўзларни тинглаб, ўрнингиздан туриб, бошқа столга ўтасиз. Ҳамма ўзи билан ўзи овора. Вақир-вуқурлашиб ўтиришибди.

Мана, бир стол, унда икки эркак билан икки гўзал хотин... Бир-бирларига бақирлиб сўзлашаётганликларини эшитасиз:

— Тепа устига борасиз, жоним. Бир өз исрофгарчилиги бору, лекин ҳам тинч, ҳам у ерда музика бор.

Диёрбақирлик¹ эркак:

— Бизга нега жаҳл қилади бу? — деди.

— Жонгинам, сен ҳам шунга қийналясанми?

— Йўқ, менинг учун эмас! — дея ёнидаги опасини кўрсатиб, хотиннинг қулоғига одатдагидек бақира бошлади. — Аммо бу янгидир. Биринчи оқшомдан бу қадар пул харж этмайди-да. Сўнгра қўрқиб, қочиб қолади. Бизларга аҳамият берма, бизлар ўрганиб қолганмиз. Мен тўрт кундан бери шу ерданман. Яна бир беш юзликни бугун майдалатдим. Сен билан иккаламингизга етади у!

— Малоҳатга устидаги ёмғирликни сен олгандингми?

— Сенга ҳам оламингиз, жигарим!

— Менга бу оқшом нима бермоқчисиз?

— Қўйсанг-чи, шу пул ҳақида гапиришни, жонгинам!

— Нега қўяман, жоним? Мен йигирма бешдан камига бермайман, ҳа!

¹ Диёрбақир — вилоят, Тигр (Дажла) дарёси атрофида жойлашган.

— Йў-ў-қ... Унча беролмайман. Ун беш етар.

— Ун бешга шу ердан бир қадам ҳам нарига бормайман. Мана шу қаршимдаги олифта ҳам шунча берди, аммо бормадим.

— Узиям жуда нозлик экансан-да! Яхши, яхши! Майли, айтганинг бўлсин. Тур, кетдик!

— Дугонам ҳам ўшанча олади, билиб қўй, ҳа! Кейин жанжаллашиб юрмайин, а...

— Яхши дедик-ку, ахир!

— Пулларни олдиндан берасизлар!

— Ҳозир шундай жинни бўлдингки. Шунчалик ҳам бўладими?! Улганларинг яхши.

— Узингиз биласиз!

Хотинлар столдан туриб кетарканлар, орқаларидан Диёрбақирликнинг бақирганини бутун қандолатхона эшитса бўларди:

— Еган сомсаларингни ҳам бизга тўлаттирмоқчисизларми?!

Унинг товуши қандолатхона шовқин-суронини кесди. Одамлар кулишди. Хотин заҳархандалик билан кулиб:

— Булар ҳам эркак эмиш! — деди.

Сал аввал миласлик¹ бўлганини айтган, галстуги қийша-йиб кетган бир одам билан ўртоғи — Гумулжуна муҳожирини ва адапазарлик мануфактура савдогари икки хотинга имо қилишарди. Хотинлар столга яқинлашдилар. Улардан бири:

— Аввало икки музқаймоқ. Келишолмасак пулини сизлар тўлайсизлар, билиб қўйинглар! Билмадик демайсизлар.

— Шундақаси ҳам бўладими? Бизлар унақа одамлар эмасмиз! Бош устига, жоним!

— ...

— ...

— Такси ташқарида тайёр турибди, қани, кетдик!

Чиқиб кетишади.

Тўрт киши шакарпазлик дўконидан чиқиб кетди. Шу пайт ҳалигилар чиқаётганда бошқа бир гуруҳ ичкарига бир-бирларини итаришиб кириб келдилар.

Бир столда бир ғилай хотин, икки хунук дугонаси ила ўтирарди. Енларида жуда ёш, жуда гўзал бир қиз... Қизни ҳеч кимга бермасдилар. Узаро ҳазиллашаётгандай бўлиб, тутиб турардилар. Зўр кийинган бир олифта йигит ичкарига кирди. Бирон университетда ўқиса керак. Ёш қизга имо қилди. Қиз мамнун бўлди. Аммо ёнидагилар бунга эътироз билдирдилар!

— Унда ишинг йўқ! Юз бера кўрма!

¹ Милас — мўгла вилоятининг бир райони.

Қиёфасида кечирган ёмон кечаларнинг зарбаси кўриниб турган тишлари чирик, даҳшатли кўзларига қон қуйилган бир одам ичкарига кирди. Тўрт хотиндан ҳалиги ғилайи:

— Мана, буни ҳожюга деса бўлади. Юриш-туришидан кўриниб турибди қандай шўхлиги! — деди ва юзи шишган одам ўтиб бораркан, қўли билан йўлини тўсди.

— Йиқитиб юборай дедингиз-ку бизни, опа!

— Сен шундай осонгина йиқилиб қолармидинг, йигит!

— Э, қўй бунақанги ҳунарларингни! Йигитлик қолдими бизда?

— Сен ҳали у йигирма ёшлилардан ўлсанг ўлигинг ортиқ! Утирсанг-чи, ҳамшаҳарим!..

— Утирсам ўтира қолайу, аммо бизнинг бир ҳамшаҳар бор эди шу ерларда.

Атрофига диққат билан қараб чиқди:

— Кўринмайди!..

— У аллақачон кетган бўлиши керак. Биз ҳам кетайлик! Қани! Балки у ҳам биз борадиган жойга кетгандир.

— Ораси қанча, узоқми?

— Эшик олдида такси тўлиб ётибди, ҳамшаҳар! Яқин бўлса бас! Ҳозирги замонда узоқ-яқий қолдими?

Бева одам ёш қизга кўзларини тикиб қолди:

— Бу ҳам борадими?

— Борса боравермайдими!

— Энди чолга айландикми? Ҳали кўзларимиз бир нарса-ни танлай олади, опа!

— Турамизми?

— Бирпас тўхтанглар! Битта қаҳва ичиб олай... Хў, хўжайин, буюринг, бир қаҳва тайёрласинлар.

— Хўп, бир оғиз сўзингиз... Исмоил бейим. Аммо бир оз кутадилар-да, майлими?

* * *

Эшикда автомобиллар кутиб турарди. Дим Истамбул кечасини сал бўлса-да, шамоллатган автомобилларнинг ичида хотинлар, ҳожюғалар Мажидия қишлоғидаги казиноларга кетардилар. У ерда тун бўйи ичажаклар.

Мен ҳам биламан у ерларни... Яқинда бир кечани мен ҳам ўша ерда ўтказган эдим. Тўрт бурчак бир салон... Тахта столлар, тахта стуллар. Уч томони ойнабанд витриналар. Деворда катта-катта лавҳалар... Биттасида Африка дарёларидан бири акс эттирилган. Дарёда бир қайиқ, тимсоҳга ўт очаётган шапкали колониячи овруполик бир таъвия тасвир этилган...

Анави кичкина хонадаги диван кишига ҳазинлик беради... Бу хонанинг эшиги устида бир майдон, бир Истамбул чашмаси, бир фойтон, бир фаражали¹, қирмизи шамсияли хотин, унинг нарёғида бир каркидоннинг оёқлари тагига тиз чўккан бир хабаш, орқа оёқларига тик туриб кетган бир отнинг устида яна бир мустамлакачи... Бу расмларни чизган одам ҳар ҳолда бир рус рассоми бўлса керак... Ям-яшил дарактлар...

Деворда бир соат осиглиқ турибди... Соат роппа-роса унда тўхтаб қолган... Балки, айти шу соатда кимдир бир ёш қизнинг номусини, севмак ҳиссини забт этгандир.

— Соғлигингда шундай нарсани ичганмисан?

Леон сизини олиб келди. Кўксининг юнглири, юзининг шакли, гўзал бир дайдилик кечган ёшликдан баҳс этарди. Қўнғир тусли кийим бошлар кийган, уятчан, бировни кўрса қочадиган, оёқларида замшадан тикилган бошмоқлар, сочини диққат билан тараган бир шофёр... шампан ичарди... Чўтир юзли гарсон, оғзининг ўнг томони шишган, худди ҳар оқшом кимдир унинг башарасига мушт туширадигандай бир таъвия эди.

Юқоридаги сўз унга айтилаётган эди:

— Соғлигингда шундай нарсани ичганмисан?

Леоннинг қўлидаги саз унинг бармоқларини бир оз бекитган эди. Сазни шу сўзлар қоплаганди: сазни ишлаган Зайнал обид...

Утган урушдан қолган эллик ёшлар чамаси бир одам бақирарди:

— Имоним сув ости кемасида, бизда нима қилади торнеда?

— Жуда айнади, вижиллаб кетди! — деди кимдир.

Шофёр яна битта сигарет тутатди. Четдаги бир ошхона ҳозир эшиги очилганда кўзимга ташланди.

— Бу хотин сеники эмасми, Леон?

Леон жиддийлашиб:

— Ҳа! — деди.

Леоннинг хотини, Леоннинг бутун номусидан ҳам буюқдир. Гўзал, ёш ширинтой, фақат номусли... Унда шундай ҳолат бор: гўё душман унинг шаҳрига бостириб киргандай... Эри ўлдирилган, унинг ҳам номусига тегилгандай... У, энг гўзал душман офицерига ҳам энди душманлик-ла эмас, хўмрайиб боқмоқда. Бамисоли унга бир эркак ёпишгандай ҳолат бор унда.

Эрталаб, ойнабанд деворларнинг уч томони бирдан ёришиб кетади. Мажидия қишлоғида тонг отди. Босфор қишлоқ-

¹ Ф а р а ж а — хотинларнинг устки кийими.

ларидан шаҳарга қайтаётган хотинлар, ўзга маҳаллаликлар ўтмоқда. Нафис бир тонг отмоқда...

* * *

Чарчагандим. Боқдим, харидор тополмаган хунук хотинлар билан тажрибадан ўтказилган аксари хотинлар кўчаларга тарқалиб кетмоқдалар. Қандолатхона эшигининг олди тиқилинч. Қамбағал комиссиянерларга, уй топиб берганликлари учун пул берадиган муддати тугаган бир одам кўчанинг ўртасида ҳайқирарди:

— Эй, тўнка! Агар кеча кечқурунгидай тахта бити бор хонада ётадиган бўлсам, бормайман. Яхши уй истайман, уй!

Бутун пулларни ўнг ҳовучига сиқштириб олган бир одам ҳайқирмоқда:

— Буларга пул деса бўлади, ҳа, пул. Пулим билан мен разил бўлдим.

Севгилим, мени афв эт! Жуда ёш, яхшигина юзли бир хотинни мен ҳам уйимга келтирдим. Чой дамладик, ичдик. Эрталаб соат тўртга қадар бир-биримизга ҳикоялар айтишдик. Мен унга сенинг ҳақингда гапириб бердим: «Воз кеч», деди, «воз кеч, яхшилик йўқ ундан сенга!». У ҳам менга ўз ҳаётидан баҳс юритди. Жуда ҳазин ҳикоя!

Менинг пижамаларимни кийиб олди. Унга узун келди. Юзини шундоққина совуқ сув билан ювди. Бутун сурган бўёқлари ювилиб кетди. Менинг мовий нурли хонамда бу қора сочи, қорачадан келган зотни одатдагидай севдим. Яна чой дамлаб ичдик.

Тонг отди. Хайрлашдик. Хайрлашарканмиз, шундай бир биримизга боқишдикки, пулни кейин берадиган бўлсайдим ҳозир пул узатишдан уялардим. У ҳам балки олишдан уяларди.

— Қачон истасанг, қандолатхонага кел, — деди, — ким бўлса бўлсин, қолиб кета беради, сен билан кетаман. Баб-баравар келиб қолсангиз, ўзаро келишиб чой ичасиз, суҳбатлашасиз!

— Ростми?

— Рост.

Бир ҳафта ўтмади ҳамки, у билан яна суҳбатлашмоқ учун, катта пижамаларни кийиб, совуқ сув билан ювинган бола каби юзини кўришни истадим, ёлғизлигимдан, дунёнинг ҳолидан, сенинг қилган ишларингдан баҳс этмоқ учун, яна уни қидирдим. Соат ўн иккидан ошганди. У қандолатхонада йўқ. Келиб қолар, дея кутдим. Келди. Олдимдан ўтди. Мени кўр-

мади шекилли, деб ўйладим. Орқасида аввал айтиб ўтганимиз юзи шишган одам бор эди. Қизнинг кўзига кўриниш ниятида оёққа турдим. Ёнидан ўтдим. Бамисоли мен, мен эмас эдим. Бамисоли у, у эмас эди! Юзимга лоақал бир марта ҳам боқмади. Яқин атрофдаги бир столга маҳзун бўлиб ўтирдим. Ким билади, кейин бирдан менинг маҳзун ўтиришимни сезиб хафа бўлдими, нима учундир менга яқинлашиб:

— Бир ҳожингоа бор ёнимда, — деди, — бу оқшом мени маъзур кўр!

Ҳолбуки мен, ўз-ўзимга кўпдан бери чой ҳозирлаб, пижамаларимни унга кийдириб, юзини ювиб, сендан баҳс этмоқда эдим ҳатто...

Севгилимга жаҳлим чиқиб кетди. Унинг ҳидига тўймоқ учун маҳалласидан айрилмасдим. Айланиб юардим. Одамлар мени кўриб куларди. Бутун дунё тутқунлигимни кўриб турарди. Кулги бўлгандим миллатимга. Оқшомлари бу қўрқинчли шакарпазлик дўконига тушардим. У ерга олифта кийинган хараччилар¹ хотин топган пул билан кечирадиган гўзал болалар, ўзларидан жуда ёш бўлган йигитларга ошиқи беқарор бечора фоҳишалар, қора дори ейдиган бангилар, бойлар, ҳатто кўйлаги ҳам бўлмаган стилига ёшлар, баъзан рассомлар, шоирлар, фақат бир оқшом дурустроқ хотин билан айш-ишрат қилиш орзусида бўлган одамлар келишарди. Оқшомлари шундай кечар, кундуз бўлар-бўлмас Георгиянинг маҳалласига югурардим. Энди у маҳалланинг одамлари ҳам мени қизиқтирмасди.

Севгилимнинг маҳалласини, ўртоқларини уни қанчалик севсам, шунчалик севардим. Бу ҳаво ичида яшасам, севгилим-ла, гапиришмасам ҳам майли, деган яна бир умид дарёсида сузиб юардим. Худди ҳар кимда ундан нимадир бордай эди. Шундай қилиб, Елена ила Катинани ҳам ўшанда танидим.

¹ Хараччилар — мусулмон бўлмаган халқдан ҳарбий хизматдан озод бўлганлик учун тўланадиган бож.

Бири ўйноқи қора кўзли, бир оз оғир гавдали, ширинлик нарса ея берганидан емирила-емирила охири таги қоп-қоғ айиб қолган чирик тишли бўлса ҳам анча гўзалдир. Ун икки ёшида уйларининг орқасидаги ахлатхонада сакроғич арқонда ўйнарган, жуда ҳам нафис эканлигини ҳозир сўйлаётган бу ўн тўққиз ёшли йигит, айни замонда қўрқинчли бир номзодликнинг қора хабарини сўйларди. Фақат Катина, на у қадимги гўзаллиги, на-да хабарчининг номзод қилиб кўрсатган маъносига аҳамият беражак инсон эмас. Катина бўшашган, сокин, қарийб ўз устида тажриба ўтказаётган бир ҳолдадир. Катина билан бирга кетарканман, ичимда шундай бир парда билан тўсиб қўйилган сассизлик, бир сезилар-сезилмас роҳатбахш ҳузур ёпишарди, у қадаҳ кетидан қадаҳ тўлдириб, ароқ ичаркан, дунёга оид лоқайд бир ҳол ундан менга ҳам ўтарди.

Ҳеч бир нарса бизни алоқадор этолмасди. Ҳар нарсадан қўлимизни, оёғимизни торта билардик. Сўнгра тўсатдан Катинанинг орзули жажжигина, ўйноқи кўзларига шаҳватли бир собитлик қўнарди. Шундай қилиб, Катинани мана шу боқиши учун севардим. Бир оздан кейин кўзларини ўйнатиб инсоннинг кўзларига сирачга ўхшаб ёпишиб оларди. Инсонга у замон мудҳиш бир орзу келарди; ҳатто Катина ҳам шундай бир орзуни ҳис этарди. Йўқ, Катинада бу бир орзу эмасди. Бу фақат, айтишлик, лоқайдликнинг, дунёдан узоқлашишликнинг, ҳар ҳодисани табиий кўришликнинг сенга ҳам юқишини олдиндан билган Катинанинг дунёсига кирган бир бошқача харидорнинг севиңчи эди. Ҳар нарса бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Яқин-атрофда ёнғин бўлса,

атрофда биров пичоқланса. Катина мувозий бўлган дунёда ҳеч бир ташвиш тортмаслик шубҳасига тушардим.

Бахт-саодатни у билан бирга тотганим замонларда ҳатто на ёнги ва на қотиллик содир бўлмади. Катинанинг либосларида инсонни бола каби севинтирган бир печенье ҳиди ҳеч камчил бўлмасди. Чунки Катина, бир қандолатхонада ишларди. Ванилья, шоколад, ҳатто озгина бир бодом, кокос ёнги, pista, ҳатто иссиқ ҳолва ҳиди анқиганини ҳис этардим.

Катина семиз эмас, аммо семиз каби кўринарди. Бу ҳол унга жуда ярашарди. Катинанинг қўллари ҳамиша иссиқ, намли бўларди. Гўзал, қизиқ-қизиқ гаплар тўқир, ҳатто баъзан ясанишни истаб қоларди. Ҳеч бир нарсани устига мос тушиб-тушмаганлигининг фарқига бормагани учун ясанганини эртасига, яна у ҳолва ҳидли тўқ барикарам блузкаси ила ванилья ҳиди анқиган қўнғир тусли юбкасини киярди.

Уни қандолатхонанинг печеньелар пиширадиган хоначасидаги кичик деразасида, бошида оппоқ калюшон, устида менимча, кир бўлиб кетган муҳаққақ бир оппоқ фартуқли жаддадан, кўрганим замон, бармоқларим билан ишорат этиб, «соат саккызда» дердим. Нима сабабдан инглизчалаб «Yes» деганига мароқланар, ҳар вақт сўрайман дердиму, сўрамасдим.

Катина ила фақат у мейта таништирган севгилимдан баҳс юритардик. Биргаликда чиққанимиз оқшом, ҳатто баъзан биргаликда тунаганимиз замонда ҳам... Катина бир кун ҳатто мен бошлаган баҳсдан жаҳли чиқмади. Бахти қора севгилимин қалбсиз дея қарғади.

Ишнинг энг ғалатиси, Катинанинг муҳаббати эди. Ҳар оқшом мен билан ёхуд бошқа бир одам-ла, баъзан хўжайини ила учрашишга қарши бўлишига қарамай, Катина, бизнинг учовимизга ҳам эмас, бир ёш қизга ошиқ эди; Катинанинг кўзларига бу чин, оғир, бир оз сеҳрли маънонинг нимадан зувала топганини янгиликни ўргатар-ўрганмас англадим.

Менда ғалати бир ўзгариш содир бўлди. Катинани дамбадам қидирадиган, сўрайдиган ва ниҳоят топадиган бўлдим. Унинг бу одатидан ҳеч баҳс юритмасдик. Фақат мен уни ҳозир бошқа бир ҳолда кўрардим. Унинг характерини кўзларига қарабоқ билиш мумкинлигига ҳайрон қолардим.

Бир оқшом, Янги шаҳар майхоналарининг олдида унга севгилиси ила кетаётганда дуч келиб қолдим. Катина мени кўриши билан худди эркак каби қулимсиради. Қўлимин сиқиб кўришди. Кўзларидан қуюқ, елимсимон нарса оқиб кетганди. Дардсиз, қайғусиз, дунё ила оғайничалиш бўлгандай эди.

У семиз бўлмагани ҳолда илгаригидек семиздек кўриниши кўзга ташланмасди. Бу бир бошқа, жонли маънони ифодалайдиган инсон эди. Ўз устидами ёки ёнидаги қиздан ўтганми, қандайдир упу ҳиди бор эди.

Анави ёш қиз, Елена, оху каби ҳуркович, латиф эди. Ёноғининг териси рангсиз бўлса-да, аммо унда қандайдир бир латиф ол ранг бор эди. Мендан масъуд айрилишаркан, орқаларидан боқдим. Катинанинг дўстининг нозик, узун оёқлари ила Катинанинг бир оз йўғонроқ, пайпоқсиз оппоқ оёқлари кулмакка, йиғламакка, фақирликдан ва сафолатдан узоқ, пок бир дунёга тўғри олиб қочадигандай туюларди.

Билмайман, Катинага нимаям бўлди-ю, тўсатдан унда бошқа турли бир семириш рўй берди. Бу семиришни у хўжайинига тўнкади. Хўжайини дўстларидан фарзанд кўрмайдиган бир оиллага болани берди. Катина туққандан кейин кўп занфлашди. Шу қадар занфлашдики, оёқлари худди ёғочга ўхшаб қолди.

Катинанинг уч эркак ўйнашидан иккитасига фарзанд кўриш орзуси тушди, аммо ниятларига етолмадилар. Катинага ҳар уч ўйнаши ҳам гўзал блузкалар, юбкалар, мантолар, қалбаки браслетлар, жўн оёқ кийимлар олиб бердилар. Катина эса бошига қирмизи лента боғлади, тирноқларини маникюр қилдирди. У энди йиғирма ёшга кирганди. Унда галати бир ўзгарниш рўй берди. Дунёни ҳис этмаган Катина бир қанча нарсаларни ҳис этди. Севгилиси уни алдай бошлади. Ҳар нарсани ўз ҳолига ташлаб қўйди, кейин ҳамма нарсани бутунлай тарк этди.

Ниҳоят, Катина икки ойнинг ичида сил бўлиб ўлди.

Вангелистра черковининг қўнғироқлари унинг учун беш дақиқадан ортиқ жарангламади. Севгилиси ҳам, хўжайини ҳам, мен ҳам беш дақиқадан зиёд бир ғам чекмасдан, Катинани кўчаларда энди ҳечам кўрмайдиган бўлдик.

Фолчи мадмуазель Тодори ҳам ўша маҳалладаги мен севган инсонлардан эди.

ФОЛЧИ МАДМУАЗЕЛЬ ТОДОРИ

Карта билан фол очадиган мадмуазель Тодорининг шаклдор қилиб ишланган ойнали хонасида менга ҳеч ғалати туюлмаган космополит ашёлар орасида бир донаси борки, жуда ёқади менга ўша. Менга ғалати туюлмаган деяпманку, аммо бу ашёларни умримда на бир хотиннинг хонасида, на-да дўстларимдан бирининг уйида кўрган эмасман. Нима сабабдан менга ғалати туюлмаганини ўзимча шундай тушунаман: мен бу ашёларни ё бир романининг ичида ўқидим,— қандайдир бир француз романининг ичида дегим келаётир,— ёхуд бўлмасам, пасха¹ оқшоми, греклар маҳалласидан ўтаётганимда кўрганим кекса бир Lövantep² мадмуазелнинг ажойиб қиёфасидан, уйини ва хонасини кўриб, ўйларга берилган замон хаёл этдим.

У, ё бир роман саҳифасидан оширилган, ёхуд қартайиб қолган бир қизнинг орқасидан хаёл этилган ашёлар орасида бир донаси, жуда кўнглимга ёқиб кетгани, дегандим. Бу бир девор гиламдир. Мен девор гилами дейману, аммо буларнинг ҳар ҳолда бир исми бўлса керак... Билолмайману, тўртбурчак шаклда икки парчадан иборат, худди духобага ўшаб турган, катталиги ёстиқдай келадиган икки бўлак гиламчалар эди. Ҳар иккисида ҳам соқолли одамнинг расми бор эди. Расмларнинг тагида Дрейфус деган исми ўқиш мумкин эди.

Бир оз нарироқда, минг уч юз ўн тўрт румий тарихда Бейўғлида француз элчихонасида берилган бир бал-маска-

¹ П а с х а — диний байрам.

² Lövantep— Урта ер денгизи атрофида жойлашган Яқин Шарқ мамлакатларида истиқомат қилувчи халқлар.

раднинг икки хотирасини ўзида акс эттирган ранглари ўчган, фақат ҳанузгача у кечанинг, ўн еттига кирган латиф грек қизининг хаёлотида муҳофаза этилган завқни, кайфни, гўзал хотира сифатида сақлаб келаётган ойнанинг намхуш буғланган, мовий юзидан одамга қараб турарди.

Ойнанинг устида мадмуазель Тодорининг 1314 йилдан бир оз кейин тушган латиф бир фотосурати ҳам бўлиб, у қайсидир хонзоданинг жудаям қийналаётганини сўйлаётгандай, буралиб турган, жонли, мақсадга етган шаҳватдан жуда сафолатга муккасидан кетган дудоқлари ила инсонни яна бир бузгунчилик кечасининг рашкли жанжалига мажбуран тортаётгандай туюларди. Мадмуазель Тодори:

— Мен шундай эдим!— дерди-да, бошқа ҳеч нарса демасди.

Зотан сўйлаяжак бошқа бир нарса ҳам йўқдир. Англа-тажак бир қанча нарсалари бордир, аммо сўйланадиган фақат: «Мен шундай эдим!» деган сўзи қолганди. Унинг шундай бўлишига инонмоқ учун, фақат ўз фотосурати эмас, бу Дрейфус расмларига боққан бир бошқа девор гилами бунга шоҳиддир.

Маска кийган бир элчи ҳам:

— Тўғри, шундай эди!— дер.

Ундан бошқа, каравот, ёстиқлар, торгина хоналар жим турардилар. Мадмуазель Аспасияни нима учун мадмуазель Тодори деганларига ҳеч ақлим етмайди. Охирги ўйнашининг исми Тодори эди, балки шунинг учундир, ким биларди?..

Мен мадмуазель Тодориникига фол очтириш учун эмас, хонасининг бу бир эски замон куртизанлигининг ҳиди аңқиган ҳавоси учун борардим. Фол очишдан аввал деразадан атрофни бир олазарак қараб чиқар, сўнгра содир бўладиган санъатдан бошқа нарсани олмаганини, тўрт лирани, пул тўлайдиган муддат келмасдан бурун ойнанинг бошларидаёқ қандай берганини тушунтирарди-да, жим қоларди. Гоҳида уй эгасидан шикоят қиларди. Томдан тараша тушгандай бирдан овозини кўтариб: «Чиқ уйимдан», дегандай бақариб гапирарди. Чиқиб кетишни истарди, аммо қаерга ҳам боради?

Мана, ўн беш йилки, шу хонада ўтиради. Роппа-роса ўн беш йил... Шундай бир ёмғирли кунда бошқа ерга кўчди.

Тодоридан айрилгандан кейин тўғри шу ерга кўчиб келганди. Таллоқ Ҳусайн деган бир дайди одам қарши хонада турарди. У замон Аспасия эллик ёшда эди. Ҳусайн эса, йигирма бешда... Таллоқ Ҳусайн, баъзан сархуш бўлар, эшик-

ка суюнар, эшик илгаклари чиқиб кетар, ёнчир-ғичир қиладиган каравотга келиб ўзини ташлар, мадмуазель Тодорининг ёнига узаниб ётиб оларди. Мадмуазель Тодори миқ этмасди.

Таллоқ Хусайн йиғларди. Эрталабгача йиглаб чиқарди. Тогоранинг ичига қўрқинчли, муз каби, тиниқ сув тушарди. Уни кўриб титраб кетарди. Ойнадан, мовий хира ойнадан, қора мўйловли, гўзал бир йиғит хаёлидан ўтгандай бўлар эди.

Масманинг ёнидан бир француз графининг: «Adieu cherie. Je t'écrirais je reviendrais pour t'emmener a Paris,»¹ деб айтган сўзини эшитгандай бўларди.

Янги шаҳарниг каяла-почалар пишириб сотадиган майхонасидан кўчага аҳмоқона, бўлмағур хаёлотлар тарқаларди. Мушуклар, кўппаклар, ёмғир, лойгарчилик, ўпилаётган ёшгина қизлар кўча чироғининг ойдинлигидан тўсатдан қоп-қоронғи зимистон кўчага тортилиб кетилардилар.

Узоқда, бир одам кўп жойидан пичоқланиб ётарди. Ёмғирда: ҳўл бўлган хотиннинг тўлқиндор сариқ сочлари, менга қоронғилик, манқалли, катта жомашовли, мис қумғони бор каравотдан иборат бир хонани эсимга келтирарди. Мадмуазель Тодорига фол очтирмасдан кўчани сайр қила бошлардим. Унга қаерда бўлмасин: «Француз графи, мўйловлари оппоқ, қон-қора ёмғирлўшидан ёмғир томчилари тома-тома келмоқда», деб бақирлини истардим.

У такрор йиғлай бошларди.

— Чиқаролмайди мени, мени уйдан ҳайдаб чиқаролмайди, тўғрими?— дерди.

— Сени бу ердан кимса ҳайдамайди. Қонун бор, мадмуазель, қўрқма!— дердим.

Фолини очишда давом этаркан, жавоб бермади:

— Ҳозирчалик никоҳ кўринмаяпти, аммо сени жуда севади бу қиз!.. Унинг бир онаси бор, ёмон хотин! Сени ҳеч севмайди. Қараб туради пулини олсин, деб. Аммо қиз сени ҳам севади, ҳам севмайди, қандай иш бу? Бунисини ҳеч тушунолмаяпман. Бир бошқа йиғит кўринаётир. Гўзал, ёш бир грек йиғити... Аммо яхши одам эмас бу... Қиз ундан қўрқарди. Бу ҳафта тўшак солинмайди. Қизим Георгия, сен севасанми бу бей афандини ёки севмайсанми?

— Тамом шу ерда кесилди бейафанди!

Сўнгра бирдан-бир нарса эсига келиб қоларди:

¹ «Хайр, азизим. Сенга хат ёзиб тураман ва сени Парижга олиб кетиш учун яна қайтиб келаман».

— Мени бу ердан кимса ҳайдаб чиқаролмайди, деган эмасмидинг?

— Табиий, ҳеч кимса ҳайдаб чиқармас!

Ҳақиқатан ҳам мулк эгаси, кўп уринишига қарамасдан, уни хонадан чиқара олмади. Фақат куннинг ярмида Вангелистра ибодатхонасининг жоми беш дақиқа давомида кимнингдир ўлганлигидан хабар берди. Дунёнинг энг яхши кўп-пакларидан ҳисобланган Александранинг Флора исмли ити анча вақтгача улиди.

Кекса бир грек аёли бир ҳоч чиқарди.

— Фақир кишига жом оз чалинади, ўлган кимса муҳаққақ кўп фақир!..— деди.

Фолчи мадмуазель Тодори оламдан ўтганди.

* * *

У кўппак ёнига яқинлашди. Жоннворнинг бошини осийпаб туриб, унга тушунтираётгандай гапирди:

— Китоблардан ўргандим. Муҳаққақ ошиқ бўлмақ орзусини китоблардан топдим. Сўнгра қаноат ҳосил қилдим. Ошиқ бўлиб қолган эдим. Саодат деб танилган бир нарса бўлажак; топа оласанми, ажабо? Мақсадим пул билан, бир уй билан, яхши еб, яхши ичмоқлик ила ўзини кўрсатадиган бир саодат бўлмагани учун; қўлимдан келгани шу бўлди, яъни аввалига пулимни тамом қилдим. Уйимни, алишганим нарсаларни ҳам балки орқада ташлаб кетаримдим. Емоқликдан, ичмоқликдан анча кесилдим. Бу ўз холича қозонмоқчи бўлган саодат идеализмни том маънода ҳақиқат ҳолига келтириб қўйган эдимки, атрофимда инсонларнинг ҳозир бўлишини севгилим менга англатди. Мен ҳам шундай тушундим, дейсизми? Ҳар инсон ўз ҳиссасига тушган қисмати учун гавго кўтаришга қодирдир... Ҳеч бўлмаса, бу гавғони шундай амалга оширмақ лозимки, асл ҳақиқат дунёсини топсин. Бу гавғодан зотан фойда йўқ. Балки ўртада ғолиб бордир, аммо, мағлуб бўлган йўқдирки... Хотин ҳам, эркак ҳам шундай, бир жанжалнинг охирида нафаси ё никоҳ доирасида бўлар, ёхуд мутлақо озод бир бирлашма ила янги ҳаётга одим отарлар. Ундан сўнгра узун муддатга тузилган сулҳнинг ичида болаларга мактабларининг чиқими, хонимининг мانتоси деган нарсалар бўлади... Шундай қилиб, биз мағлуб бўлдик. Мактаб чиқимидан, хонимнинг мانتосидан қутулдик. Севгилим бир оқшом усти секин кетиб қолди.

Охир замон бўлди, деб ҳисобладим. Чечаклар гўзал ҳидлар таратмай қолди. Мевалар чирий бошлади, қўйлар қўзи-

ламайдиган бўлди, инсонлар суҳбатлашмайдиган... Инсонлардан қандай фарқим бор? Маълум сабаблар, маълум натижалар: ишни ароққа ташладик. Бир оз муддат бу янги кашфиётим-ла, ўзимни ҳамма нарсадан қутулган деб ҳисобладим. Йиқилиш арафасида эдим. Асабим бузилганди.

Гапнинг қисқаси, оёққа турдик. Бер қўлингни, киндик қонимиз тўкилган мамлакат, дедик. Қетдик. Бу орада севгимга жўнатмаганим икки мактубни ёздим. Буларни сизга бераман, уйда ўқийсиз. Иннайкейин, улар сизда қола қолсин.

* * *

Мактубларни олиб уйга жўнадим. Вақт кеч бўлиб қолган эди. Эрталаб ўрнимдан турар-турмас ўқидим. Менга бир нарсалар ўргатар, деб ўйлагандим. Ҳолбуки бундай нарса йўқ эди. Фақат бир нарсага ҳайрон бўлдим. Севгилисига доир лом-мим демасди, ниҳоят. Ёлғиз дунё ила, ўзи ила, ёзуви ила алоқадор эди. Бу ёзувлар бошқа ёзувларига ҳам ўхшамасди. Анча яхши, анча ёмон бўлганликлари учун эмас. Қарийб уйқудан уйғонмиш каби ҳоллари бор эди. Уларни сизга ёзсаммикан, ёзмасаммикан, билмадим... Майли, ёза қолай, бундан ҳеч нарса йўқотмайман-ку!

БИРИНЧИ МАКТУБ

Бир дақиқа аввал. қўлимда қоғоз, қалам йўқ эди-ю, лекин сен билан суҳбатлашган, сенга хат ёзгандим. Қўлимда қоғоз, қалам бўлмаса ҳам, хат ёзганимни айтганим ҳолда сен қаршимда эмаслигини сўйламади. Буни сен бир шоир ёхуд телба кишининг калласидан чиққан қилиқ деб ҳисобла! Сен қаршимда эдинг. Буни сўйламак яхши нарса эмас, аммо чамамда самимий. Барча менинг кабилар севгиларининг қаршисида ўтиргандай каби бўладилар, тўдадан айрилиб қолмайманми?

Ҳозиргина сенсиз, қалам, қоғозсиз, ўтириб сен билан баъзи нарсалар ҳақида суҳбатлашдим, ёздим. Бу ёзганларимнинг, суҳбатларимнинг кўпини ўзимча яхши деб ҳисоблаганлигимдан ўрнимдан туриб кетдим. Қалам-қоғоз қидириб қолдим. Шундай қилиб ўтирдим, мана, ёзмоқдаман.

Сендан баҳс юритишни истайман. Зотан, баҳс юритажак нима ҳам борки? Хулосаси шу:

Мен сенга ҳайрон, сен ташвишли жон!

Шундаям ўзимдан баҳс юритишни истайманки! На сендан, на ўзимдан сўз очмай бўлурми? Бўлмаслигини тахмин этарсан. Сенга бу пайтларда бошимдан кечганларни ҳикоя этмоқчиман.

Шунақанги нарсалар борки, бошқаларга тушунтирилгани замон уларда ҳеч қандай таассурот қолмайди. Ҳолбуки, айни нарсалар, менда нималар қилмаганди?.. Албатта, улар муҳим нарсалар эди. Масалан, қаршимиздаги,— яъни у нарсаларни англатганим инсонлар,— буларни тинглашга ақалли муносиб бўлганликларини менга сездириб қўйган бўлардилар. Нима қилайин? Гуё буларни сенга англатсам, менга

Ўтказган таъсирини сенга ҳам ўтказажаклар. Ана шунинг учун сенга тушунтиришга ҳаракат қила бошладим.

Булар менинг ёзувчилик ҳаётимга, бу кундаги дайдицилик ҳаётимга тааллуқли майда-чуйда нарсалар. Сенинг, севгим, эскидан ёзувчиларни севган одатинг бор эди. Мен билан яқин бўлинса, бу ўтади-кетади. Яхши бўлди. «Ҳаммаси шундай буларнинг», дерсан. Бундай бўлмасак, нимага яраймиз! Сенинг хўжайининг, янги ўйнашинг бўлган гўзал таъвиядан қандай фарқимиз бўларди? Янглиш англама! Мен сенга инсонларни севганимни минг бор ҳам сўйладим, ҳам ёздим. Инсонларни севмак сўзи хаёлий бир нарса эмас, аммо назарий томондан олинганда бир оз... Йўқса, шундай инсонлар борки, калласини шартта узиб ташламоқ хаёлимдан ўтмагани ҳолда, бошқа бир одамнинг хаёлидан ўтган бўлади, буни амалга оширса, мен ниҳоят оддий ёзувчидан бошқа нарса бўлмаганим учун, маъзур кўраман. Яна шундайлари борки, ёнларига яқинлашмоқлик заҳарланишининг худди ўзи бўлади. Сўнги кунларда шундай одамларни билиб олдимки... Оллоҳ сени ўз паноҳида асрасин!

Ҳечам асл муддаоларимни англамоқ ниятимга эриша олмаяпман, бироқ ҳаққим бор. Ҳақиқатан, ҳаддан зиёда туртиб уйғотувчи бўлган нарсалар эмас... Шундай қараб тураман-да... Инсонларнинг бошидан кечган, ҳапуз менинг каби соф бўлганларнинг... Бу соф калимани амин бўлки, мақтанчоқлик қилиш учун сўйламаётирман. Мақтансам, айниқса, сенинг қаршингда мақтанмоқ истасам, ичимдаги жиннилик, покликнинг биқиниб ўтиргани «соф» калимасини қўламасдим. Ҳам заковатли, ҳам пок бир одамнинг калимаси, дердим. Нима ҳам йўқотардим? Тўғри сўйламак учун ўзимга, соф бўл, дедим. Софманми, софмасманми? Сен бунни яхши биласан. Ора-чора айёрликларим бўлса буларни ҳам сенга янада яқин бўлмоқ учун қилганимнинг фарқига бормаслигининг имкони йўқ. Уларни тушунтириб беришимни истамассан, албатта... Истайсанми, тушунтираман? Юқорида нима дегандим: ҳали менинг каби соф бўлганларнинг... деб қолгандим. Эсимдан чиқиб кетди. Муҳим бир нарса эмас эди.

Шу юқоридаги сатрларни ёзганимдан кейин, бир замон қўлимдаги қоғозни қўйиб, яна ёзишдан фикр қилишга тушдим. Бу иш, яъни ўйлаш, менга хат ёзишдан анча қулай келади.

Инсон ўйларкан, гўзал жумлалар тузади, қандай яхши фикрлар хотиримга келади, қандай масалалар ҳал бўлади. Баъзан жумла тузмасдан ўйланиб қоламан. Баъзан жумла

тузаман. Бу жумлалар худди мен истаган, ёзмоққа киришганим нарсалар. Ҳолбуки, фикрлашдан сўнгра хат ёзмоққа ўтирганам замон айни жумлаларни, яъни ўзимча яхши деб ҳисоблаган жумлаларни хотирлайман ҳатто... Ҳатнинг жуда тез тузилган бир тушунча эканини биламан. Уни сўйлашни истамадим. Фараз қилки, сен далага чиқиб кетгансан. Ўнтагинда қалам-қоғознинг йўқ. Хат ёзишни ўйлаб қўйгансан. Уйга кетгунимча, шундай бир нарса ёзаман, деб ҳаёлингга туккансан. Мен ана шу онларни пойлаб юргандим. Фикримча, ўйлаганда ёзаётган нарсага шакл беришга ҳаракат қилмаймиз, шунинг учун ўйлаган, ёзмоқчи бўлган нарсаларимиз бизга жуда гўзал кўриниб кетади. Ҳолбуки, ҳақиқатда улар гўзал эмас. Чунки шакл топилмаган ерда, бутун тушунчалар, худди шакл бермиш каби, аввалдан, жуда аввалдан бормиш каби бошқа бир дунёдадир. У дунёда калималарнинг, жумлаларнинг на грамматикаси, на-да грамматика ичида мазмунлари бор. Мутлақо яланғоч, яккаю-ягона, инсонга гўзалдек кўринган, ёлгонни фақат зўрға кўзга кўринадиган шакл ичида очиқдан-очиқ қолган бир оламдир.

Нималар сўйлаяпти ўзи, дема. Сенга шунини тушунтиришга тиришаётирман. Хат ёзиш ҳам одамни жуда чарчатади. Фақат бошим эмас, уни қўявер, қўлим ҳам чарчади. Менга ишламаяпсан, деб жаҳл қилма! Дурадгор бир кийим-кечак жовонини ясаганда қанча чарчаса, мен ҳам шунча чарчайман. Ёлгон айтсам аблаҳсан, деявер! Демак, ишлаётирман. Мамнунмисан?

Сенга айтмоқчи бўлган нарсаларимнинг ҳеч биридан сўз очмаганим учун мени афв эт! Ёдимга келган ҳикояларни унутиб қўймасам, бир кун сенга ёзарман, бошқаларга ҳам ўқиб берарман.

Мактубнинг сўнгида, сени ўпиб қоламан, дейишни унутмасман.

Ҳамма нарсани йиғиб-йиғиб, ишни шу ерга тўплашга ҳаракат қилдим.

ИККИНЧИ МАКТУБ

Гўё муҳарририм ёки севгилим, менинг ёзганларимнинг ҳеч бири ҳикоя ҳам эмас, репортаж ҳам эмас, мактуб ҳам эмас деяётгандай бўларди, очигини айтганда нималигини ўзим ҳам билмайман! Яқин кезларда сенга мактуб дея, буларни қўлингга бериб кетаман. Сенга қараб туриб анграйиб қоламан, билмайманки... Билганим бир нарса бўлса, у ҳам инсон севгилисига душман бўларкан. Кўринишидан дўст экан деб, алданмаслик керак. Севгили одам, ҳақиқий душмандир. Жимжилоқдай бир хиёнатга қарайди. Бошқа бир кўзга қарай бериб кўзларинг толгани замон жиним қўзиб кетади. Қаравотимга ётганим замон сен қорачадан келган қўлларингни бошқаларга ўптирганингни хаёлимга келтирсам, қу туриб кетаман.

Қим билади, сен ҳам мен каби нималарни ўйлаб юрасан. Ҳар гўзал кўз, ҳар ёноқ ва бурун, ҳар яхши боғланмиш галстук, ҳар янги туфли ҳақида хаёл сурганинг, тушларингда кўрганинг, юзини кўрганингда титраб кетганинг тасаввурингдаги эркак... Инсон фарзандининг ҳайвон бўлмагани қандай саодат! Майли, биз сизнинг боғу бўстонлар каби гўзал либосларингизнинг, ажойиб ҳид таратган атир-упаларингизнинг остида қолиб кетиб, яхши бир қалб соҳиби эканлигингизни фараз эта билайлик. Сизга нима бўларди? Бутун бу гўзал, зўр кийинган, озода кўрган кишиларингизнинг ҳақиқатда бир шайтон одамнинг, бир олчоқнинг, бир мияси йўқнинг, бир савдогарнинг нақд ўзи эканлигини билмайман, қайдан билардинг...

Сендан жаҳлим чиқишга менинг қандай ҳаққим бор? «Мен сенинг мулкинг эмасман, дўстингман, севгилингман.

Сени танидим. Сен хаёлларимда мавжуд бўлган одам эмасан. Бошқаларни ҳам танишим мумкин. Улар орасидан менинг қизлик чоғимда тушларимга кирган, кўчада кетарканман. ичимни симобдай эритиб юборган одамни қидириб юрибман!»

Шундай дея оласан. Яна аниқроғи дейсан:

«Менда топган жинниликни уларда тополмаяжаксан. Сен шунга хафа бўляпсан, мен буни биламан. Мени тушунмаяжакларидан, сен севганча сева олмасликларидан қўрқасан, шундаймасми? Мен ўзимни яхши деб ҳисобламайман, йўқ, йўқ!..»

Тўғри, севгилим! Сенинг қувонишга ҳаққинг бор! Сен бир одам ҳақида ажиб нарсалар кўрсата биласан: қотилни қўзидай ёввош, эгрини тўғри, номуссизни номусли, ҳайвонни инсонга айлантиришинг ҳеч гап эмас!.. Билъакс, ажойиботларни ҳам кўрсата оласан: яъни, қўзини қотилга, инсонни ҳайвонга...

Бу кунларда ишқ ҳақида китоблар ўқидим. Биттасида шундай жойи бор экан: «Ишқнинг илк ҳамдардлиги, ҳайронликдир». Мен бу ҳайронликни ҳис этмоқ учун ўттиз беш йил кутдим. Сен ошиқ бўлиш учун бир дақиқага эҳтиёж сезганингни кейинроқ тушундим. Мен бу гўзал дақиқани бунёдга келтиролмадим. Ҳайрон бўлишликни ҳам бунёд этолмадим. Чокидан сўкилиб кетган пайпоққа ўхшаб ҳеч бут қилолмадим. Магнит қутблари бир-бирини таъқиб этгани каби эдик. Сен менга ҳайрон бўлмадинг. Тўғри, нимамагга ҳам ҳайрон бўлардинг?..

Ҳолбуки, сен, кичкинагина нарсалар қидирган инсон эдинг. Масалан, бир оз дурустроқ танца тушсайдим, галстугимни яхшилаб боғласайдим, сенинг-ла танишганим кун устимда бежирим уст-бош бўлгандайди!..

Бурнимни, кўзимни ўзгартиролмадим. Ҳеч бўлмаса туфлиларимни алмаштирсайдим, а, лаббай! Сен мени илк бор қандай кўрган бўлсанг, ўшандайлигимча қолдим. Иннайкиин, қандай тузилган бўлсам, у ёмон хаёлли кўзларингда мутлақо ўзгармасдан қолганман. Лаванг-бўшлигимга ҳайрон бўлмагин, севгилим!

Охирида бошимни олиб, сен бўлган ерлардан қочдим. Ҳозир қулоғимда ёмон танго оҳанги янграб, ҳатто мени йиғлагундай ҳолга келтириб қўйди. «Сен юрган ерлардан юрмайман».

Ҳозир мен ўз шаҳримдаман. У, яқиндагина бошидан зилзила офатини ўтказган бир шаҳардир. Чор-атроф чанг-тупроқ, шағал, чодир, сафолат ичида. Бойлар уйларини таъмир

эттириб, ичига кирибдилар ҳатто. Об-ҳаво ҳали жойида. Уйини тугатолмаганлар ёмғир бошлагани замон чодирларига кириб, қайта чиқмоқлик учун чилп-чилп лойда суза оладиган қайиққа ўхшаш бирон нарса кашф этиш устида бош қотирмоқдалар. Бугун эрталаб шундайлардан бирини икки сержант келиб, поездга миндириб юборишди. Яхшилаб даволашармиш... Менимча, у одам ҳақ эди. Нега кўтар-кўтар қилиб кетдилар бечорани, билмайман.

Қаҳвахоналар ғийбатларга тўлиб кетди. Булар оддий, ўзимиз билган ғийбатлардир. Тушунтириб бераман истасанг.

Жон қулоқ бўлиб эшитганим инсонлар, шаҳримизнинг энг мунаввар қисми эди... Аммо билмайманки!.. Мен на муҳандисман, на мутааҳдман, ҳеч нарса тушунмадим бу ишлардан. Гуноҳи ғийбат тўқиган кишиларнинг бўйнига! Мана, сенга буларни ўтириб ширин қалималар билан тушунтиришдан бошқа не қолур? Мен ниҳоят эрмакка ўхшаш мактублар ёзиб, сенга жўнатмоқчи бўлганим учун бир четда сақлаб келган, бир дўст топилса зўрлаб ўқитадиган одамман.

Жоним афандим, масала шундай:

Зилзила минтақасида 11700 лирага хизматчиларга уйлар қуриш юзасидан мутааҳдлар билан келишиб олинди. Уйлар қурила бошланди: битиш арафасида... Аммо, бутун шаҳарнинг оғзида кўпирган бу уйларнинг баҳоси 5000 лирадан юқорига чиқмаслиги маълум бўлиб қолди!.. Агар ҳақиқий яхши материаллар қўлланса, кўпи билан 6000 лирага чиқаркан... Ҳай, майли, бунга 1500 мутааҳд учун пай пули берилсин. Демак, бир уйни 7500 лирага яхшилаб қуриб олса бўларкан. Далиллар аниқ...

Маъмур кишилар уйларида ўйнаб-кулиб ўтирсинлар. Мамлакатимизни маданий, Овруповий ҳолга келтирмоқ учун тиришсинлар. Ҳаммадан аввал уйларини чарогон қилиб олсинлар. Ғийбатларни қўйиб турай. Қизил ярим ой жамияти ҳам фуқароларга ёрдам берармиш!.. Уйларини тиклаб олсинлар, деб одам бошига юз эллик лира айиришармиш. Фуқаролар ҳам юз эллик лира билан уйларини тиклаб олармишлар. Бир фуқаро юз эллик лира ила яхшилаб уйини таъмир қилиб олиши мумкин, деган одамни кўрдим. Бутун фуқаро халқ юз эллик лира билан уйларини тиклай олишларига, байрам яқинлашаётир дея болаларига бир жакет, шим, энгилгина оёқ кийими — яманий олибдилар. Яна қувонишсин деб қўлларига биттадан хўрозқанд тутқазибдилар. Байрам бўлган ерда фуқаро болаларини аргимчоқда учиршибди, тўғриси, одам шунақа аргимчоқ учганда, анча

енгиллашади, шакарим. Юз эллик лира ила уй қуриб бўладими, севгилим? Сен юз эллик лирага бир шапка билан бир шиппақ ола биласан, мен бўлсам: «Валлоҳи пул топиб олдим!» дейман. Биласанки, мен ҳам отамдан қолган нарса-ни еб юрибман. Ташвишланадиган одам йўқ. Чунки фуқаро халқ Қизил ярим ой жамнятининг чодирларини вақтида қай-таражак вазиятда эмас.

Бошқа нарсалар ҳам бор. Бизнинг Исмоил деган бир темирчи уста бор эди, сил бўлиб ётибди. Яна бир арслондай Қосим деганимиз бор эди. Миллий озодлик уруши пайтларида, душманлар мамлакатни ишғол қилган замонда, партизанларга бир қанча қоп озиқ-овқат лозим бўлиб қолганда, Қосим, беш киши билан шаҳарни босиб, душманни шоширтириб қўйиб, шакар қоплар билан станцияда турган локомотивга ўтириб, Гейва бўғозига суриб қолганди. Шунақайди у Қосим... У ҳам ўтган қиш силга дучор бўлиб ўлди... У балчиқда суза оладиган қайиқ ижодкорларига мансуб бўлган бир одам эди, мен тўққиз ёшда эканлигимда севиб қолган қизни яхши танирди. У севгилимнинг сариқ сочларига тикилиб қоларди.

Кейин аёллар, севгилим, улар яна бир олам!.. Сен яна бир нави одам бўлдинг. Ҳеч бўлмаса, танцага тушадиган, спорт тортиша оладиган, жудаям бўлмаганда «Чолиқуши» романини ўқийдиган бўлгандирсан. Бу ернинг аёллари илгарини қандай бўлса, ўшандай... Рамазоннинг йиғирма учинчи кунини яна мудҳиш бир зилзила бўлармиш, деб гап тарқатибдилар. Билмайман қайси чўлоқ хўжа тарқатибди бу гапни... Соатига қадар айтишибди... Кўчада аёлларнинг дастидан юриб бўлмайди. Ҳатто тартиб ўрнатувчилар ҳам оёйишталикни таъминлай олмадилар.

Яна бошқа нарсалар ҳам бор севгилим: уйларни қурган мутааҳдларга олтитадан автомобиль беришди шинаси билан, ҳар километрга билмайман қанча литр бензин сарф бўлади, қанча ёғ кетади, тагини ҳаммаси текинга-я! Бирор ким, са юк машинаси билан иш кўрмаган, нима ҳам дердинг? Қандай яхши одамлар. Автомобиль шиналарига жонлари ачишибди. Бу замонда бензин сарф этиладими, дея ҳамма ишни ҳайвонларга юклашибди. Қумни, тошни, тахта-ёғочларни, қўтос қўшилган араваларда ташибдилар. Автомобиль шиналари эса ҳар кимнинг уйи олдида ёта берибди. Қанчага олган эканлар билмайман, чамамда, олти юз лирага бўлса керак! Агар бир кун сотсалар уч минг беш юз лирага сота оларканлар. Аммо сотишолмайди. Нега энди, майли, сотишсин. Автомобиль, айниқса, юк автомобилнинг шинала-

ри ҳам яхши, ҳам қийматли нарса... Сотишса пулини кассаларига қўярлар. Балки тураберса баҳоси ортиб қолар. Еки бўлмасам, бир кун Оврупо карикатураларидан бирида кўрганим каби, хотинларининг бўйинларига тақиб қўярлар...

Карикатуранинг мазмуни шундай:

Бир бақалоқ хоним, бир автомобиль шинасини бўйнига осиб олиб, жаддадан ўтиб бормоқда. Бир таниши кўриб қолиб:

— Вой, мадам!— дейди.— Бу нимаси?

Мадам бўлса:

— Нима қилай, бундан қимматбаҳо нарса тополмадим!— дея жавоб бераётир.

Ана шундай, биз бу ерда шунақа карикатуралар кўриб, кунимизни ўтказаетирмиз.

Шу хизматчиларнинг уй қуриш касбини ғийбатчилик моҳиятидан чиқармоқни истаган уч-беш йигит пул йиғиб, худди шундай бир уй қуриб, ҳаммага кўрсатиб қўйишни истамоқдалар.

Ана кўрдингми! Қилса бўладиган нарса бу!.. Оҳ, қаҳвахонада бугуннинг ўзидаёқ бир қарорга келиб бугун ишга киришиб кетсалар борми. У замон ишнинг ғийбату иғво эмаслигини исбот эта билардилар. Қандай яхши бўларди. Лекин, афсуски, қилолмайдилар, севгилим. Биламан. Биз шундай хаёллар қурамизки! Не-не ишларни амалга ошириб қўямиз! Ҳеч бири амалга ошмайди, севгилим! Ҳали иккимиз не-не хаёллар қургандик! Кейин иккимизнинг ҳам не-не ўйнашларимиз пайдо бўлди!

Мен икки хонали уй, товуқлар, хўжалиги бор бўлган мактаб ўқитувчиси бўлишни ўйлаб қўйгандим. Шундай болалар тарбиялаб етиштирмакни орзу этгандимки... У қадар муҳим болалар ҳам эмас: шу йигитларнинг сенга гап отиб, кейин қаҳқаҳа ила кулганликларини ҳақиқат қилажак инсонлар!..

Сен нима деб ўйладинг: бундан сал аввал, шу жинни одамлар майхона, кинотеатр, пляжларни айланиб юрсам, дедингми. Албатта, бундай нарсаларга муллажиринг бўлиши керак. Мен яна танца тушадиган вақтларимга, артистларга ўхшаб қизиқчилик қилган болалик кезларимга қайтаман, деярдинг.

Иккимиз ҳам муваффақ бўлолмадик. Мен беш тийинсиз, ишсизман, сенинг ҳақингда бўлмагур нарсалар тўқиб охири касал бўлиб қолдик. Сени ҳанузгача шундай севаманки, бу бир сирдир, севгилим. Кўзларингдан ўпаман.

P. S.

Бунга нима дейсан? Пост скриптум калимаси менга ҳеч ёқмайди. Оврупоча қисқартирилиши байналминал, қўллана бераман демоқчимисан? Мактубимнинг давоми, демак, ҳали бор эди, аммо бириси оёққа туриб:

— Азизим, қани «Пост скриптум»ни билмайман деяпти, ҳамиш¹ деган калимани йўқотиш керакми? Эҳ, бу янги авлод!— дейишади.— Ҳа, шундай дейишади, севгилим, сен билмайсан.

Ҳеч латифа айтадиган вазиятда эмасман. Нима қилай? Бунинг устига менинг турқим жуда совуқ... Мен шундайман асти. Ғам-андухимни унутмоқ учун худди ғам-ғуссасизлар каби ишлар қиламан.

Қара, шаҳар ҳам менинг каби ишлар қилаётир, ёзги кино-театрлар тиқилиб кетган, одамлар сиғмаяпти. Баладия паркига, Сулуқўрғондан булбул товушли, қорачадан келган, гўзал хонандалар келишибди. Товушлари бир оз бўғиқроқ, аммо ширали. Баракка ўхшаш қаҳвахоналарнинг пикапли радиолари овозининг борича зикр тушгандай садо чиқармоқда. Кўчаларда оломон жонли. Бутун халқда қандайдир жонлилик бор. Жуда кўнглимга ёқади бу. Ҳар ким уйини тикламоқ учун қандай уринаётганини кўрсанг эди. Бу қўрқинчли ва гўзал табиат-ла курашмоқ лозим эканлигини ҳамма англаган. Қиш ота зилзила амакига қараганда анча инсофлироққа ўхшайди шекилли? Бошингда ҳамон граб, қарағай дарахтлари-ю, кўкнор пўчоқлари бўлмасин. Оллоқ кўриб турибди, зилзила деб аталмиш тоғанинг етти-саккиз сониялик ғазаби, қиш бобонинг олти-етти ойлик муз каби ғўнғиллашига устун бўла олади ҳатто. Сен нима дейсан бунга, севгилим?

«Граб» дедиму, бирдан ёдимга бир нарса келди. Анави мактубимда — тўғри, бу ортиқ бир P S бўлмасдан чиқди — баъзи ерларини унутиб қўйдим. Мана «граб» дегандим, ёдимга келди.

Афандим, у хизматчилар уйларининг пойдеворларини ғоят бақувват қилмишлар. Аммо кейин чўпкари томни ёпиш масаласига келганда ишлар қийинлашиб кетди. Баъзи чирий бошлаган устунлардан каркас ясалибди.

Ҳолбуки, зотан, граб бақувват бўлган тақдирда ҳам, беш-ўн йилда тупроқ ҳолига келармиш! Келармиш, деганимга эътибор берма! Бизнинг уй ҳам зилзиладан таъмир этиларкан, баъзи устунлар синиб кетиб, ичдан суннат тўйи қилинганда суннатга ётқизилган болаларнинг чуқларига қўйила-

¹ Х а м и ш — туркча «P. S.» ишорасидир.

диган кукунлар каби ҳаммаёқни кукун босиб кетди. Ана шунда Аҳмад деган уста:

— Граф устунни, жигарим, шундай бўлади, энг яхшиси, қарағай, гўзал ҳидли, бақувват, ёғли қарағай!— дея шундай сифатлар топиб ишга киришиб кетди.

Қарағай устунни қурилишда ишлатишга, қар ҳолда, гўзал ҳиди, чиқадиган мойи ила қаршилиқ кўрсатишга қодир. Бекордан-бекорга эмас, ёз-қиш яшил бўлиб туради у муътабар дарахт! Қувват нуқтаи назаридан айтяман, қарағай тахталаридан, устунларидан қилинган уйларнинг чиришга қаршилиқ кўрсатиш қобилияти зўр бўлармиш. Ичида сақланган куч, ким билди, табиат уни қандай қуртга қарши дезинфекция этган бўлса, у ҳам инсонни балки совуқдан, зотилжамдан шундай ҳимоя қиладигандур...

Масала шундай бўлмаса-да, грабнинг баҳоси бир метри юз лира бўлса, бошқасиники икки юз тўқсон лира эмиш. Баҳо вазияти аксинчасига қараб қўйилсайди, устларига бу ишни олганлар, қарағайдан қалъаи саройлар қуриб олмасмидилар? Ўйлаб турибман. Бу менинг шахсий фикрим бўлса керак!

Сенга ғалати бир нарса тушунтирмақчиман! Шу мутааҳдлардан биттасини топиб, гаплашсам, дедим. Ҳеч бири қурилишда йўқ эди. Ниҳоят, биттасини кўрсатдилар. Тўрт-беш киши бўлиб бир четда ўтиришарди. Шу думалоқ юзли, семиздан келгани дедилар. Мен уни гажиб ташлагим келарди. Шундай бўлса ҳам яқинлашдим. Бундай бир қарадим, бизнинг эскирдан таниш бўлган бир мактабдош ўртоғимиз. Ўтган йилга қадар саломлашардик... Олтинчи синфдан ғойиб бўлганди. Бир оралиқ режюларда артистлик қилганни кўргандим. Ўтган йилга қадар бир режюда ёмон ролларда чиққан, ҳеч қойил қилиб ўрнига қўйолмаганди. Мен ўз-ўзимга: «Лоақал бу бола бошқа бир маслак тутсайди», дегандим. Унга тўғри юриб бордим. Ғоят совуқ саломлашгач, нима дейишимни билмай қолдим. Ўзимча: «Нима, ишинг йўқми? Сен газетачимсан? Қайси газетадансан, деб сўрайдилару, мен уларга, эркин муҳаррирман, дейман, ҳам-малари кулиб юборадилар»,— дедим-да қаҳвахонанинг бир бурчагига ўтирдим.

Шундай қилиб, мутааҳдлардан бири у эмиш. Мен ўзимнинг ҳисобим тўғри чиққанига мамнун бўлдим «Офарин ўғлонга!»— дедим. Воллоҳи офарин! Демакки, менинг ўз-ўзимча улар учун тушунган нарсани у ҳам тушунганди. Тентак, сен ўз ҳолингга боқ, дедим, ўзимга. Ҳам мутааҳд, ҳам бунинг устига у олий мақомдаги амалдор дедилар. Номи улуг меъмор дипломи ила режюларда артистлик қилгани,

бу қадар гўзал санъатга ҳаваскор бўлгани учун уни чин дилдан табриқладим. Мени қатъиян танимасликка олди. Суҳбатлашолмадик. Суҳбатлашганда шу граб масаласини ҳал этмоқчийдим.

Севгилим, бизнинг мамлакат болалари нақадар гўзал эканликларини биласанми? Нега билмас эканман, деб кулма, ҳаммаси ҳам менга ўхшамайдилар. Балки мен истиснодирман. Иннайкейин, мен жуда хунукманми? Шундайми а, севгилим? Мен ҳам инсон ўғлиман. Бу мени севишингга боғдиқ. Қара, бурним яхшланмоқда, кўзларим маҳмурлашмоқда, қўпол бармоқларим нозиклашиб, санъаткор бармағига айланмоқда, тишларим инжулашмоқда. Мен шу қадар келишган не-ше гўзалларни кўрдимки, уларга ҳушим кетди. Айниқса, мамлакат болаларининг кўзларида тотли самимият, марҳамат, ҳаққиқий софлик бордирки, мақтовга арзигулик буюк шаҳарларнинг болаларида булар йўқдир. Бизнинг болаларнинг юзида у айёрона, шўх, қизиқчи, ҳам маҳалланинг югурдак боласи, ҳам ит-маъноси йўқдир. Бу кўзлар-ла ўн дақиқада одам самимий бўлиб қолади. Бу кўзлар-ла ўн дақиқада минг йилдан бери таниш бўлган кишидай апоқ-чапоқ, қариндош бўлиб кетади одам.

Бир қанчаларининг, гўзал бўсалар бермоқчи бўлган дудоқларининг четларида, сариқ, сувли, кечалари қўрқинчдан бўлган деб ҳисоблаганим учуқлар кўрдим. Баъзисининг бутун уст дудогини, баъзисининг бутун лабларининг четларини қоплаб кетган бу учуқларнинг безгакдан шамоллашдан пайдо бўлганини кейинроқ англадим. Ёлғон бўлажак аммо, шундай ёзмоқ истайман. Шунинг учун сени ўз орқамдан тортишни истамадим, севгилим. Истайманми сенинг гўзал дудоқларингни учуқ босиб кетишини? Уларни сонсиз-саноксиз бўсаларим-ла учуқлатмоқни истайман. Безгакдан сўз очилган экан, мамлакатимизнинг мунаввар қисмининг илгари келганларидан бўлган докторлардан бир лавҳа айтиб бермоқчиман: Утган замонларда бир буюк зот бу ерларни зиёрат қилганида, докторлардан сўрабди:

— Қандай, халқда бит борми?

Докторлар ҳаммаси бир овоздан:— Баладия доктори бундан мустасно,— дея жавоб беришибди.

— Йўқ, афандим, бу ерда истиқомат қилувчи инсонлар жуда галати, ҳеч битламайдилар!— дейишибди.

Иқлимнинг инсонларга эҳсон этгани бу муҳташам лутфга қарши буюк зот, оллоҳга шукроналар айтиб, эшикда янги кўйлақларини кийиб, ялтироқ тугмасини ўйнаб турган хизматкорини чақираркан:

— Кел бу ерга, болам,— дебди.

Еш одамнинг кўйлаги ила ички пахмоқ кийими орасидан бир дона бит топиб, докторга кўрсатибди. Докторлар нима қилишларини билмай қолибдилар. Сўнгра ўша топилган бир дона битни врачнинг кабинетида тўпланиб, муҳокама қилишиб, шундай гўзал иқлимнинг ўзларига кўрсатган хиёнатини Жаноби Ҳаққа арз қилибдилар.

Охирги жумлани, Баладия доктори менга ўз кабинетида ўзи сўзлаб бергани учун, бутун масъулияти унга оид.

Бунга балки инонмаётгандирсан. Бу ерларда фақирларни ватанпарвар сифатида кўришаркан, кўриклан ўтказишган заҳм касалига дучор бўлган хасталарга, «Edu distillee¹»ни клизма қилиб, етмиш беш қуруш хизмат ҳақиға олган, жуда халқпарвар, ҳаддан зиёда бадбахт халқнинг «Ота!» дея товуш берганини, энг хафиф таъбир ила бир шарлатан, ўзига сибирь язвасини кўрсатган хастага, домлага дам солиб юборишни тавсия этибди. Улганларни зиёрат қилишдан қайтаркан, йўл ўртасида докадай оппоқ, қаттиқ қалтираб турган қора кўзли, янги, озода кўйлакли бир қишлоқи боласини аравага солиб аламиндан газабини зўрға ютиб, Баладия докторига олиб кетарди; бу жоҳил қишлоқи боласининг аламини олмоқ учун қишлоқдан қалқиб, етиб келгунча сибирь язвасини домлага ўқитишни тавсия этган олим доктор орасидаги фарқни тушуниб етгач, мен ҳам мактабда ўқиганимдан уялдим.

Бола:

— Баладия докторини тополмадим. Дорихоначига ёлвордим, илтижо қилдим, бермади. Унда бор, аммо. Мен биламан, унда бор!— деярди.

Унда дори муҳаққақ бор эди. Мен ҳам аминман. Кеча ўрмончи Ҳасаннинг ўғлига Истамбулда юқтириб олган сўзак касалини тезлик билан даволасин дея кукун дорисини топтирган эди!

Яна бир воқеа бор эди Нима эди ажабо? Туриб-туриб эсимга келди: зилзиладан кейин фақир халққа тарқатмоқ учун бир оз зайтун ёғи, зайтун, шағам, яна у-бу нарсалар берилган экан. Мингларча фуқаро ҳужумга ўтибди. Қарасаларки, амалга ошадиган нарса эмас. Мамлакат танийдиган обрўли ҳайъат ташкил этибдилар. Ушалар тарқатишсин, дебдилар. Мурожат этганларнинг ичида боққол дўконларидаги оллоҳнинг ҳикматида — бир каттакон қора, минг литрлик зайтун ёғи сиғадиган ҳали ичига ҳеч нарса солмаган

¹ «Edu distillee» — тозаланган сув,

шишасига бир ҳофиз афандининг хотини ҳам қараб турган эмиш. Нима, турмасинми? У ҳофизнинг юз минг пули бор экан, дейишарди.

Ниҳоят, эҳ, дунё низоми бу... Балки уч-тўрт фақир киши фидойи бўлиб, зайтун ёғи олмагандир, аммо бир қанча масала ҳал этилаётган вақтда у ерда бўлганлар ҳам бу қўрқинчли ва чиркин ўлаксахўрларга қўшилишиб кетгандирлар.

Сен билан энди суҳбатлашмайман. Ҳатто сени кўришни ҳам истамайман. Қон йиғлаётирман.

Кўриб турибсанки, сени ҳанузгача севаман. Сени севганим учун ҳам кўзимни тўрт қилиб ўтирибман.

Биз барча инсонлар шундаймиз. Унг кўзнинг чап кўздан хабари йўқ, яъни қорни тўқнинг қорни оч билан нима иши бор.

Сени ташвишлантирганим учун мени афв эт. Кўзларингдан ўпиб қоламан, жоним, деб

Аҳмад.

ХОТИМА

Бир пайтда Истамбулдан айрилишимга сал қолганди. Кетаётиб дўстимга бир кичик хат жўнатгандим. Узун муддат жавоб бермади. Кейин мана шу мактубни олдим:

Қардошим, пароходнинг иккинчи классдаги ён тарафга қўйилган диванлардан бирига ўтирдим. Кетаётгандик. Эрталабдан қандай уйғонганимни, уйдан қандай югуриб чиққанамни ҳеч хотирлай олмайман. Бўрон ниҳоятда жиддий эди. Бир ора бошим айланиб кетди. Баданимда чумоли юргандай бўлди, сўнгра, қандай айтсам экан, игна санчилган каби бир нарсалар бўлганини сезардим. Худди бошим айлангандек бўлиб, тобора оғирлашдим. Аммо илдири анча чуқурликка қараб кетганини билганим маънавий бўшлиқнинг, йўқсизликнинг, тақдирнинг ёнида бу ўткинчи касаллик болаларча нарсалар каби чекилиб кетди. Бир сигарета ёқишга вақт топабилдим. Олдинги каютадан палубага югурдим. Кейин, Истамбул кўчаларига ўзимни шундай урдимки, у ёғини кўябер.

Парк скамейкалари, бир кинотеатрнинг энг арзон ери қатиқ билан нон ейиладиган бир оддий авом халқ ресторани, кинода ёнига ўтирганим бир бола, паркда ёнига ҳорғин чўкканимда ухлаб ўтирган чол, ҳамма ичган кружкадан завқ билан ичганим сув сотаётган боланинг суви, кўм-кўк олхўрилар, одамни бўғувчи иссиқ ҳаво, соянинг тез-тез ўтиши, майдончада чекаётган сигаретимни ўчирмаётганлигим учун оғзидан боди кириб, шоди чиқаётган трамвай ҳайдовчиси, кепкамга ва сариқ шимимга қараб туриб, ҳеч қандай таклифсиз ёнимга суқилиб, кейин: «Уста, битта сигарета беринг...» — деган кўча боласи... эҳ-ҳе, айтаверсам адо бўлмайди,

Сўнгра Қодиқишлоқ пристанига ҳорғин бориб, у ердаги скамейкаларда узун замоң ўтирдим. Аҳбоблар ўтди. Улар мени, мен эса уларни кўриб кўрмасликка олдик. Яна сигаретини тутатдим. Салом берганларга алик олдим. Бермаётганларга бошимни ҳам қимирлатмадим. Инсонларнинг юзига тикилиб, уларни кузатиб турдим. Ҳали ҳикоя ёзишимга, уларга доир бирор нарса дейишимга шошилма! Бирор нарса ёзади деб ўйлама! Севмак учун! Юзларига боқиб севмак учун! Кенг пешонали қизғиш товланган жигарранг сочлари, тилла тишли, ғалати бир йигит кулимсиради. Келиб ёнимга ўтирди.

— Ҳаво росаям иссиқ-а!— деди.

— Жуда иссиқ,— дедим.

— Битта сигарета берсанг-чи, уста!— деди у ҳам.

Унга ҳам сигарета бердим. Худди шу пайтда бир ўртоғим ўтиб қолди. Менга ҳам, йигитга ҳам ғариб-ғариб боқиб кўйдди. Эътибор бермадим. Йигит яна бир оз ўтирди. Кейин:

— Сенда бирон юмуш йўқми?— деди.

Кулдим. У сигаретини чекиб бўлгач, кетди. Асфальтга сув сепиб юрган лилипут Кенон келиб қолди:

— Оёқлар!..— дея бақирди.

Скамейкадагилар ҳаммамиз, оёқларимизни кўтардик. У сув сепиб, супуриб кетди. Биз скамейкадагилар ҳаммамиз ўйга толган ва мудраган ҳолда уни кузатдик. Бир газ сув очтириб, шишаси билан кўтардим. Ярим кило шафтоли харид қилиб, уйга олиб бормоқчийдим. Газ сув орқасидан битта шафтоли едим. Кейин яна сигарета ёқдим. Гапириб бераётган бу гапларингнинг менга нима кераги бор, дерсан. Ҳақлисан. Нима деб ёзмоқчилигимни биласанми? Чунки, бошқа қилинажак ва ёзилажак нарсаларнинг ҳаммасини ўзимча ёлғондакам деб топдим. Фақат қирқ поралик¹ французчам ва бир Шамсиддин Сомеъ луғати ила дунё, сиёсат, фикр майдонида бир нарсалар ўқий олардим. Зўр иш. Кунда икки-уч соатлик қаттиқ ишлашдан кейин ичимда фикрлар шамолдай кеза бошлайди. Ундай вақтда бирон фикр юритмоқ учун кўчаларга отилиб чиқаман. Газсув ичаман, устидан шафтоли еб юбораман, яна газсув ичаман. Кичик-кичик хаёллар дарёсига фарқ бўламан. Эгей денгизининг қуйисида бир ҳалокат кўраман, денгиз устида бир қаҳвахона, кайфи бор бўлган замонда шимол шамолидан кескин қичқираётган шогирд болани, хўмрайган, соқоли ўсиб кетган, кўз қовоқлари тушган бир қаҳвачини ўйлаб кетаман.

¹ Поралик — бу ерда пул маъносида.

Ҳозиргина бир бола олдимдан ўтиб кетди. Лўппи юзини хунуклаштирган кулимсираш-ла кулди. Қора кўзойнагимни бурнининг устига қўйиб, унга диққат билан боқдим. Танимагандай бўлдим. Кейин эсимга тушди. Кулдим. Ниҳоят, пароходга чиқдим. Сарой бурнида балиқ овлаётганлар тикилиб кетибди. Бириси ҳавзанинг четига узала тушиб ётиб олибди, пароходга қараб оёғини ликиллатмоқда. Сал нарида болалар денгизга кириб бораётирлар. Кўприкнинг устини қалин, қандайдир қўнғир тусли туман қоплаб олибди. Икки ёнимда мендан бир оз ёшроқ икки одам ўтирибди. Уйлайманки, улар ҳам менинг эрталабки ёмон ҳолатимни бошларидан ўтказганлар. Аммо шу нарсани қайд қилиб ўтмоқчиманки, иккаласи ҳам мендан баттар. Кекса, сокин, маъносинсонлар. Йўлнинг ярмидан кўпроғини босиб қўйганларидан мамнундек ўтиришибди. Унг ёнимдаги одамнинг эсли, тарбияли бир ўғли бўлса керак. Исми Тодори бўлиши аниқ. Сочлари жингалак.

Эрталабки у ўлакса кризисни бошидан кечирган скамейкадаги одам, кинодаги бола, сигарета истагани анави бошқаси, кейин шу меннинг ёнимдаги икки кексадир.

Бир безори кўзга кўринди. Нега кўринмасин... Кўринмоқ у ёқда турсин ҳатто машинани тўхтата олди. Сенга яна нима ёзишимни ҳам билмайман. У эрталабки ҳолим бир неча кунгача давом этаверса, сенга мактуб ёзмоқ ҳатто завқ бермас. Мен ҳеч мактуб ёзмасдим. Сенга нега жиннилик қилиб хат ёзаётирман, ўзим ҳам билмайман. Мен айтган шаҳарнинг сени топса бўладиган жойига кетсанг-чи, лоақал. Қарайман, қани сен ўша ерда бўласанми? Эҳ, қандай севман ўша ерни! Ўзаро муҳаббатдан дардлашиб ўтирардик.

17 июль.

Одамни толиқтирадиган жуда ёмон бир туш кўрдим. Бошим оғригандан уйғониб кетдим. Ташқарига чиқар-чиқмас ўн беш йилдан буён биронта ҳам дўст ортирмаганим бир қанча кўчаларга чиқа бошладим. Боғимдаги бодом дарахтининг соясидан ниҳоятда баҳраманд бўлганимданми ё... Кўчадагилар-чи?

Кичик бир пароходга миндим. Сўнгра трамвайга... Ёз сафосини сурган бир қанча ёзги шийпонларнинг анжир дарахтларига таяна-таяна шаҳарга кирдик. Қабристонлардан, танк, милтиқ, юк автомобили ва мазорлар орасидан ўтдик. Бирдан соя пайдо бўлди... Ажабо от каштани қандай қилиб соя соларкан... Яшасин шу от каштанлари! Трамвайдан сакраб тушиб, бир кабобхонага кирдим. Оппоқ, сариқ, қирмизи ва яшил гулларни эслатувчи мрамар стол устида ловия билан пиёз солинган товоқ турарди. Етмиш беш қурушга роса тўйиб олдим.

Бошқа столда икки ишчи бола, қандай гўзал овқат ейи шарди. Қандай гўзал эди уларнинг қорачадан келган юзлари. Балки эртақларда бу қадар гўзал юзли инсонлар йўқдир. Тахта уйларнинг ичини, Бейкўз дастаги ичида Новсуви совиган қудуқларини, анжир дарахтини, Ускудар ёғочларидан тикланган томларни, шойидай майин, хафиф бир хотинни кўргандай бўлдим... Ингичка, заиф бармоқларидаги нималиги ноаниқ бўлган нарсалари ила оппоқ ва шишинқи-раган лунжларига — заиф, қуруқ суяк бўлиб қолган вужудларининг шундоққина кўриниб турган бир ғамли чечак каби очилган майин юзларининг бир ерига, буюк аммо, нозик дудоқли оғзига қарадим. Туриб-туриб қаерларинидир Пикассо расмига ўхшатдим... Риёкорга ўхшаб кетарди. Кел, бир оз самимий бўл, дардингни тўк. Айниқса, бир инсоннинг сенга шифо берган порлоқ кўзидан сўз оч. Сени парча-парча қилиб юборадилар. Бўлмаса, Бўғозчининг четда қолган бир пристанида бир қаҳвахона топармидим?.. Эҳ, қанийди, шу кичик хаёлимни бир ҳақиқатга айлантиролсам. Ёнимда кўппагим бўлса, думсиз, кана босган, мискин бир кўппагим... Оллоҳ ўз паноҳига олсин, қардошим.

Ундан кейин яна бир марта бўлсин ўзини кўрмадим. Мен такрор Истамбулга қайтганим замон, қишлоқда на почта муваззлийси бор эди, на-да кўппакли одам. Почта муваззлийсини бошқа бир ерга тайиғ этгандилар.

Кўппакли одамнинг уйи эса дарёнинг бўйида ғариб бир манзара кашф этганди! Уйнинг ичидан ҳанузгача қулоғимга бўғиқ-бўғиқ кўппакнинг вовиллашлари эшитилиб туради. Ернинг ҳар ер-ҳар еридан дарахтларга чўзилиб кетган ўргимчак инларининг ёнидан ўтганлардан кўпи ҳатто бошини кўтариб қарамаган бу ёзги уйга келган муҳаррир ўртоқлардан Фарида Жалол Хоним мароқланиб турарди. У мароқланаверсин, мен Бўғоз ичида бўлмаса Эгей денгизининг куйида соч-соқолли бир-бирига қоришиб кетган, тўнғ суратли, ёмон қилиқли, кечимсиз бир қаҳвачи топа олишимни, ўйлаб кетаман. Шогирдидан ва кўппагидан бошқа ҳар кимсага, ҳар ҳайвонга хўмрайдиган бир қаҳвачи. Денгиз ичидаги ўтиргичнинг хароб бетон устунларини сарғайтириб юборган яшил тўлқинларда тарвуз пўчоқларининг сузиб юришини, ҳаво илиқ бўлганда у ерга кетмоқ учун ҳеч етишиб бўлмайдиган бир орзуни ҳис этаман. Менга бундай бир қаҳвахона ва бундай кўппакни ва шогирди ила ҳозир нозир бир одам, бир қаҳвачини кўриб қолсангиз хабар беринг. Куннинг сиёсий сафсаталаридан қутулмоқ учун ўзимга ва барча китобхонларимга, ўша ерда бир қаҳва ичишни албатта таъминлаб бераман.

МУНДАРИЖА

Маҳалла қаҳвахонаси	3
Пляждаги ойна	9
Хасталик	18
Ҳаллож	21
Ота-ўғил	26
Чянингуллар ва томат суви	30
Билмадим нега шундай қилдим?	34
Сархушлик	40
Измирга	43
Қиш оқшоми, стул ва оташкурак	50
Бир боғда	54
Илк баҳор ҳикояси	58
Сақария балиқчиси	61
Қаштанчи дўстим	66
Айтдим-қўйдим	72
Икки кишига бир ҳикоя	75
Синағрит ота	83
Ҳавода булут	86
Ой нури	97
Буюк хаёллар қураман	105
Қисқичбақачининг уйи	111
Георгиянинг маҳалласи	120
Ширмой нон	130
Қўрқинчли шакарпазлик дўкони	134
Елена ва Катина	141
Фолчи мадмузель Тодори	144
Биринчи мактуб	149
Иккинчи мактуб	152
Хотима	162

На узбекском языке

Саид Фаик

КАФЕ В ҚВАРТАЛЕ
(рассказы)

Перевод с издания
Издательства «Народна просвета»
София, 1974

Редактор *А. Велез*
Рассом *А. Бобров*
Расмлар редактори *А. Бобров*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 1262

Босмахонага берилди 21.02.80. Босишга рухсат этилди 4.04.80. Формати. 60 X84^{1/16}.
Босмахона қоғози № 3. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 9,76. Нашр л.
8,87. Тиражи 60000. Заказ № 1305. Баҳоси 90 т. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти. Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг
Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Навоий кўча-
си, 30.